

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata
VII. évfolyam 1. szám, 2014/1. No. 24.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

Tóth József DSc

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Miklós Péter – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, DSc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. PhD Sáros Anna Magdolna, PTE FEEK
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

A TÖRÖK BIRODALOM ÉS A BALKÁN ROVAT

- Hajdú Zoltán:** A Török Birodalom a magyar földrajzi-államismereti irodalomban a XIX. századtól a felbomlásig 5
- Simon P. Piroška:** Szándékok, koncepciók az oktatás megreformálására az Oszmán Birodalomban 1839–1918..... 12
- Bacsa Beatrix–M. Császár Zsuzsa:** Reislamizációs folyamatok a Balkánon, különös tekintettel Bulgáriára..... 19
- Csüllög Gábor–Gulyás László:** A Török Birodalom balkáni területi rendszere..... 29

ÚJRAGONDOLT NEGYESZÁZAD – a Horthy-korszak – ROVAT

- Zeman Ferenc:** A hódmezővásárhelyi országgyűlési képviselőválasztások 1939-ben..... 38

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT

- Kókai Sándor:** A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszere a XX. század elején 52

POLITIKAI FÖLDRAJZ ROVAT

- Nagy Miklós Mihály:** Az első világháború a térben 62
- Németh Ádám:** A litván–lengyel–fehérorosz etnikai kontaktzóna megjelenése az első világháború előtti térképeken 71
- Bali Lóránt–Pap Norbert:** A magyar „Fiume és Adria kutatás” néhány történeti aspektusa, különös tekintettel Havass Rezső munkásságára 87

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

- Láczay Magdolna:** A társadalmi tradíció és progresszió folyamatainak kapcsolódása az északkeleti régió vállalkozásaiban..... 93

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** A városgazdálkodás modelljei. Nagykanizsa város gazdasági működése (1850–1914) 103

VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT

- Elekes Edit:** Szervezetfejlesztés lehetőségei egy konkrét államigazgatási szervnél, egy felmérés eredményei alapján 114

STUDIES IN ENGLISH

- Yücel Namal:** According to the Turkish archive resources: Helps of Hungarians to the ottoman red crescent association during the First World War 126

RECENZÍÓK

- Gulyás László:**
A Horthy-korszak külpolitikája I.
Az első évek 1919–1924.
Ismereti: *Tóth Imre*..... 136

ESEMÉNYEK, KONFERENCIÁK..... 139

HAJDÚ ZOLTÁN*

**A TÖRÖK BIRODALOM MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI
A MAGYAR FÖLDRAJZI-ÁLLAMISMERETI IRODALOMBAN
A XIX. SZÁZADTÓL A FELBOMLÁSÁIG**

*CHANGING OF VIEWS ON TURKISH EMPIRE
IN THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL LITERATURE FROM
THE 19. CENTURY TO COLLAPSE OF THE EMPIRE*

ABSTRACT

The Hungarian–Turkish connections were rearranged basically many times from the 1300’s to 19th Century. In the early 19th Century the Turkish Empire turned to be a key figure in the scientific analyses in the Hungarian Geography and Statistics. The old position of Turkish Empire as “enemy” turned to be “friend” for the middle of the 19th Century.

The Hungarian geographical and statistical researches were based on Turkish and Western European sources. The Hungarian researches tried to be correct and deep in understanding the Turkish inner structures and international connections. Between 1878 and 1914 problems of Turkey were in the focus of the Hungarian scientific and political thinking. In 1916 during the World War a state founded scientific research institute was established in Istambul.

1. Bevezetés

A XVIII. században az európai földrajztudományban, statisztikában stb. az államismereti irodalom (államisme) kiterjedtté vált. A kortársak felismerték, hogy az államok jelentős belső funkcionális átalakulásokon mennek át. Az állam a gazdaság, a társadalom egyre szélesebb területeit integrálta valamilyen módon.

A magyar–török kapcsolatok fordulatokban gazdag történetében az 1600-as évek végétől a korábbi katonai dominancia mellett megjelentek az együttműködés elemei is. Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc emigrációja már azt jelentette, hogy a Török Birodalom a magyar politikai elit egy része számára nem csak elfogadottá vált, hanem potenciális együttműködő partnert is jelentett.

Az 1800-as évek elejétől – lényegileg a Magyarországgal foglalkozó szakirodalommal egy időben – szórványosan megjelennek a Török Birodalommal kapcsolatos áttekintő, statisztikai jellegű összeállítások. Ezek az országismertető művek igyekeztek átfogó képet adni a birodalom különböző részstruktúráiról.

Az európai és magyar forradalmi átalakulások nyomán 1848–49-ben sok tekintetben megváltozott Európa. A magyar szabadságharcot az osztrákok csak orosz segítséggel tudták leverni. Oroszország fegyveres beavatkozása miatt 1849-ben felvetődött egy török–magyar szövetség lehetősége, de a nagypolitikai megfontolások ezt nagyon gyorsan megakadályozták. A magyar szabadságharc vezetőjének, Kossuth Lajosnak és követőinek tö-

* Hajdú Zoltán, MTA doktora, tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

rök befogadása minden korábbinál szimpatikusabbá tette a magyarok szemében a Török Birodalmat és a törököket.

Az 1867-ben intézményesülő Osztrák–Magyar Monarchia két részének alapvető érdekei nem mindig estek egybe a „török és a balkáni kérdésben”. A Berlini Kongresszustól (1878) kezdve az Osztrák–Magyar Monarchia erősen változó tartalmú politikát folytatott a Török Birodalommal szemben.

1878 és 1914 között alapvető változások következtek be a Balkán-félszigeten. A Török Birodalom felbomlásának folyamatában új független államok jöttek létre a magyar határon (Szerbia, Románia), Bosznia-Hercegovina okkupációjával (1878), majd annexiójával (1908) az Osztrák–Magyar Monarchia közvetlen balkáni belső szereplővé vált. A folyamatokat a magyar politikai elit eltérő módon ítélte meg, s kialakult, majd fokozatosan gyarapodott a Törökországgal baráti kapcsolatok ápolására irányuló törekvés.

Az I. világháború időszakára már nem csak „megbecsült barát”, hanem fegyvertárs és szövetséges vált a Török Birodalomból. A háború alatti kapcsolatrendszer leginkább sajátos eleme a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet létrehozása és működtetése volt.

A háború, illetve a békeszerződések után új kapcsolatrendszer teremtdött meg a teljesen önállóvá és függetlenné vált Magyarország és a szintén hatalmas területi veszteségeket szenvedett Törökország között: a legyőzött, sőt megalázott vesztesek egymásra találása, több szempontból egymásra utaltsága.

2. A török–magyar katonai konfliktusok századai

Az első (1375) magyar–török katonai összetűzéstől 1520-as évekig, Nándorfehérvár elfoglalásáig, illetve a mohácsi csatavesztésig számíthatjuk az első hosszú korszakot a kétoldalú küzdelemben. Az időszak elején a Magyar Királyság legalább regionális nagyhatalomnak tekinthető, a törökök pedig még csak „emelkedő pályán” volt, a nagytérsegi behatolási próbálkozás stádiumában volt.

1526 előtt lényegében – néhány főként erdélyi betöréstől eltekintve – csak a katonák és kisebb mértékben a diplomaták formálhattak maguknak közvetlen tapasztalatok alapján álló „török képet”. Ebben a török képben természetes módon döntően a katonaság viselkedésének a jellemzése jelent meg, s róluk a kegyetlenség, a véreskezűség fogalmazódott meg. Az egyszerű török lakossal a magyaroknak nem volt érintkezésük.

A katonai küzdelem, s kapcsolatok második szakaszát a török hódítás, a megszállás, majd a kiűzés jelenti (1526–1718). 1526 augusztusában a mohácsi csatát nem csak a középkori Magyarország veszített csatát, hanem a vereség következtében a magyar katonai és politikai elitben fellépő megosztottság miatt (kettős királyválasztás) lényegében a középkori magyar hatalmi státusz is megszűnt. Az ország két, majd három részre szakadásával Magyarország lényegében nagyhatalmi ütköző területté vált a Habsburg és a Török Birodalom között. Ebben a küzdelemben egyaránt megjelent a kereszténység és az iszlám harca, valamint a hatalmi érdekek érvényesítésére való törekvés.

A Hódoltság területén az ott élő teljes magyarság megtapasztalta a török uralom gyakorlati – szinte minden tekintetben megalázó – következményeit. A nem ideiglenesen, hanem véglegesen berendezkedő törökökről rendkívül negatív kép alakult ki, amely képet a vándor énekmondók és a formálódó szépirodalom „terített” a meg nem szállt területeken is.

A török „területhasznosítási” struktúrája (közvetlen szultáni kezelésű birtok, ideiglenesen használt szpáhi birtok) a magyar hódoltsági területeken alapvető társadalmi, gazdasági, települési folyamatokat indítottak el. A szultáni kezelésben lévő, nagyhatárúvá váló városok a többi településhez, illetve területhez képest viszonylag biztonságosan élhettek (a

szultánnak fontosak voltak a biztos, összegű bevételek), a szpáhi birtokok népessége minden szempontból kiszolgáltatott volt.

A hadvezér, költő Zrínyi Miklós nem csak dédapjának állított történeti és irodalmi emléket a „Szigeti veszedelem” megírásával, hanem már a „Török Áfium” elleni orvosságot keresve önálló politikai és katonai koncepciót dolgozott ki. Zrínyi nem festhette pozitív képet a törökökről, gyakorlati tapasztalatai és főként céljai sem engedték ezt meg.

A Bécs elfoglalására tett kísérletek (1529, 1683) nem egyszerűen a magyarországi hódítások konszolidálását szolgálták, hanem lényegében Európa jelentős részének a megszerzésére irányultak. A Török Birodalom célja az európai hegemonia biztosítása volt, de a korabeli közlekedési és utánpótlási viszonyok között Bécs már kívül esett a török katonai rádiuszán.

A török etnikailag nem „gyarmatosított” Magyarországon. A nagy hadjáratok kivételével az ország váraiban a XVI–XVII. században mintegy 18–20 ezer katona tartózkodott, akiknek nagy része nem török volt etnikailag, hanem balkáni délszláv. Így a „török kép” sok esetben valójában nem a törökökről szólt. Csak néhány igazgatási központban (a vilajetek székhelyén és a szandzsáksági központok egy részében voltak nagyobb számban „rendes törökök”).

A reformáció és az ellenreformáció (a római rítusú keresztény egyház kettészakadása) küzdelme Magyarországon új megközelítéseket hozott a török megítélésében is. A vallási másság elítélése, lenézése némileg csökkent, a vallás- és Habsburg-ellenes háborúk vesztesei joggal számíthattak a török védelmére.

A bécsi ostromkísérlet megghiúsítása után (1683) európai jellegű koalíció segítségével megindult a török kiverése Magyarországról, ami 1697-re a Temesköz kivételével lényegében befejeződött. Bár a felszabadító háborúban jelentős magyar katonai részvétel is volt, a Habsburg hatalom „új szerzeménynek” tekintette a visszaszerzett területeket, melyről úgy gondolta, hogy minden korlátozás nélkül rendezkedhet be.

Thököly Imre és követőinek befogadása (1699–1705) jelezte a kapcsolatok és folyamatok változásait. A Thököly emigráció jelentette az első magyar politikai jelenlétet Törökországban. Mint minden politikai emigráció esetében, ekkor is megjelent a befogadó „érdekdominanciája” a kapcsolatokban.

A „hálátlan magyarok” nem fogadták el az új Habsburg hatalmi berendezkedés játékszabályait. A II. Rákóczi Ferenc által vezetett Habsburg ellenes függetlenségi háború (1703–1711) csak háttérként bírta a Török Birodalom egyfajta támogatását, de ennek az erkölcsi támogatásnak gyakorlati jelentősége alig volt. A török emigrációja időszakában (1717–1735) Rákóczi maga is csak egy kiszolgáltatott tényező lett a változó szereposztású kártyajátékban.

A Rákóczi-féle rodostói török emigráció kapcsán minden korábbinál mélyebb ismeretekre tettek szert az ott élő magyarok, most már nem csak a török katonai és politikai elitéről, hanem a köznépről is. Mikes Kelemen később megjelentetett levelei ha nem is generáltak egyértelmű török szimpátiát Magyarországon, de nagyban hozzájárultak a törökök jobb megismeréséhez. A Rákóczi iránt érzett szimpátia, mely a népköltészettől kezdve az irodalmi alkotásokon keresztül a politikai törekvések hátterében is megjelent „korrigálták” a törökökről alkotott magyarországi elképzeléseket is.

Az 1716–1718 közötti török ellenes háborúval lényegében az ország egész területe felszabadult. Az új Habsburg hatalom berendezkedése nem ment zökkenők nélkül, már csak azért sem, mert folyamatos figyelmet érdemelt a balkáni térség feszültségeinek a fokozódása.

II. József 1788-ban már nem hagyományos védelmi vagy felszabadító háborút indított a törökök ellen, hanem orosz koalícióban valójában már modern területszerző törekvéseket valósított meg. A magyar nemesség – az uralkodó belső reformjai miatt – nem igazán támogatta a háborút, illetve annak céljait.

3. A XIX. század elejétől az I. világháború végéig

A latin nyelvű magyar földrajztudományban megjelent, de nem kapott meghatározó szerepet a Török Birodalom belső viszonyainak „rajzolata”. Tomka Szászky János világleíró monográfiájában (1777) a Török Birodalom legalapvetőbb földrajzi adatai jelentek csak meg.

Decsy Sámuel már 1788-ban úgy vélte, hogy a magyar tudománynak, s szélesebb értelemben az egész országnak érdeke, hogy a lehető legjobban megismerje a Török Birodalmat, s megteremtse az „osmanografia” művelésének a lehetőségeit. Elsősorban külföldi munkák (főként német, kiegészítő jelleggel francia) alapján jellemezte a birodalom természeti, „erköltsi”, egyházi, polgári és hadi viszonyait, s a török–magyar háborúkat. Decsy tudatosan felvállalta, hogy nem az általánosan elterjedt „negatív török képet” kívánja tovább vinni, melynek során a korábbi és a korabeli szerzők „fekete színnel mázolták bé” a törököket és országukat, hanem reális ismeretek közlésével pontos kép kialakítására törekszik.¹

Ettől kezdve szinte folyamatosan jelennek meg a Török Birodalommal kapcsolatos statisztikai, közgazdasági, katonai stb. elemzések. A magyar almanachokban (adat-összeállításokban, kalendáriumokban) elsősorban adatközlések jelentek meg a Török Birodalomról. A magyar tudományosság egyre megértőbben viszonyul a külső erők által szorongatott birodalomhoz.

A Magyar Hírmondó megjelenésétől (1780) kezdve a magyar nyelvű sajtó egyre bővülő terjedelemben és mélységben foglalkozott a Török Birodalom kérdéskörével. „A’ mostani Török Háborúnak eredete” címen megjelent elemzéssel megkezdődött az orosz–török háborúk sorozatának a bemutatása a magyar publicisztikában.

A magyar „államisme” irodalomban és a Török Birodalommal kapcsolatos „ismeretterjesztésben” fontos hely illeti meg Lassu Istvánt (1797–1852). Az európai státusok (Franciaország, Nagy-Britannia, Orosz Birodalom, Lengyel Királyság, Porosz Királyság) leírásakor kiemelt feladatának tekintette a Török Birodalom bemutatását is.² A feldolgozás során az „államisme” kitaposott ösvényén haladt, adatait alapvetően a korabeli német országismertető-statisztikai művekből vette át, de mint állami tisztségviselő kiemelt figyelmet szentelt az adatszerű megállapításokon túl az államélettel kapcsolatos kérdéseknek.

Külön meg kell említenünk Galletti J. G. A. „Egyetemi Világismerete” atlaszának és statisztikai, földrajzi, történeti feldolgozásának magyar megjelentetését.³ Vállas Antal „átigazításában” a munka – nagy példányszáma miatt is – szerves részévé vált a reformkori magyar elit tájékozódásának.

A Török Birodalom európai részének bemutatása követi az általános feldolgozási sémát: föld, lakosok, státusalkotmány, történelem, az uralkodó ház származása, de az eredeti német kiadáshoz képest egy kicsit bővebben és „magyarítva” a szemléletet. A térképmelléklet (*1. ábra*) átdolgozásra, a névanyaga „magyarosításra” került. A kor magyar szereplői európai színvonalon tájékozódhattak az ország viszonyait illetően. (Vállas Antal volt az a magyar földrajzi és statisztikai irodalomban, aki már 1844-ben megfogalmazta az „újságolvasók” igényeihez szabott atlaszok és térképek kiadásának szükségességét.)

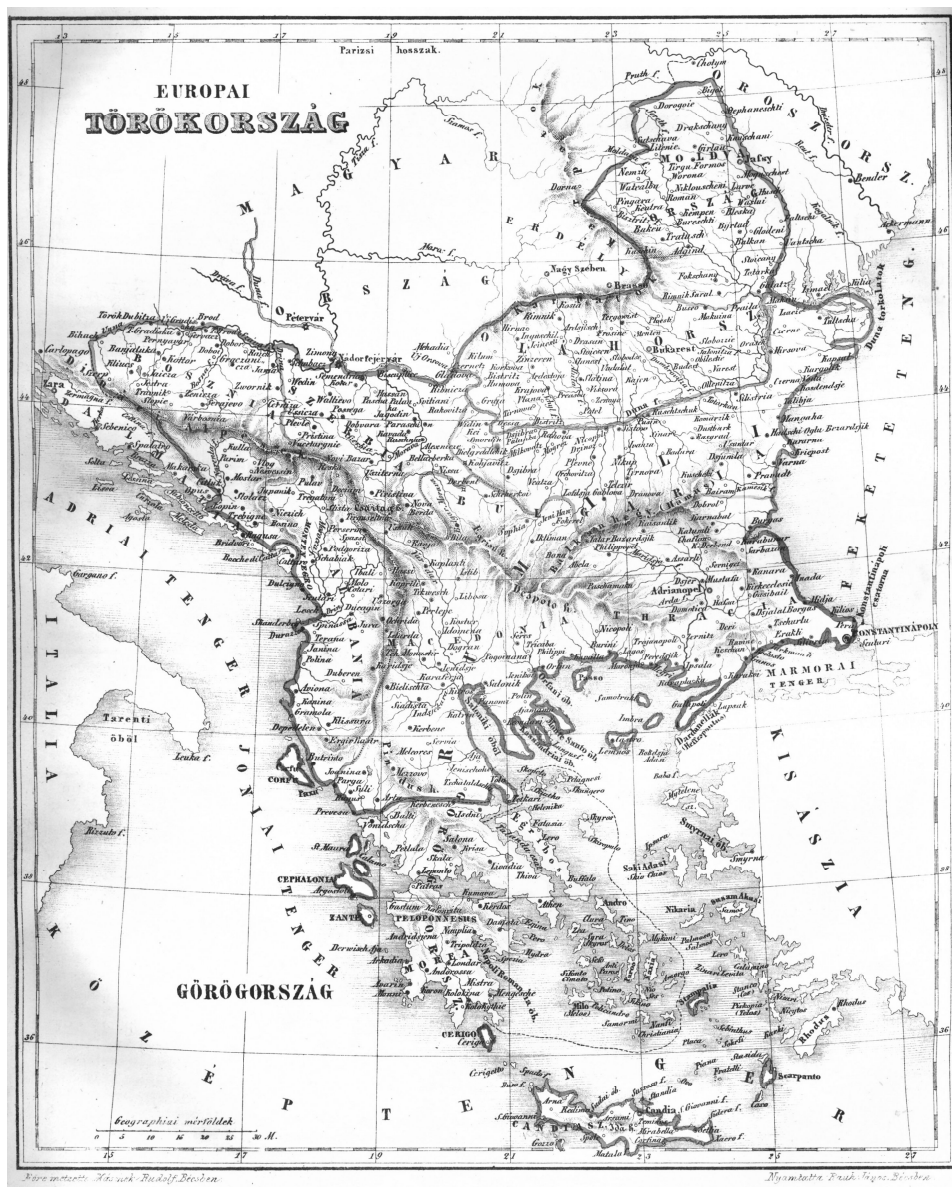
Az 1848-as forradalom, majd az 1849-es magyar szabadságharc egyszerre vetette fel a társadalom, a gazdaság, a politikai rendszer modernizációjának, illetve a Függetlenségi Nyilatkozat a nemzeti függetlenség megteremtésének a problematikáját. A függetlenségi törekvések elbuktak, a modernizációs folyamat, ha más szellemenben is, de tovább folyt.

Az 1849-es fegyverletétel után ezrek (6–10 ezer fő körül) menekültek át Törökországba. A menekültek egy része felvette az iszlám vallást és belépett a hadseregbe. Ez nyújtotta

a legbiztosabb védelmet az osztrákoknak történő kiadatással szemben. Többen magas pozíciókat szereztek a hadseregben.

A politikusok, katonák mellett a honvédorvosok felé irányult a legnagyobb csábítás. 1849-ben mintegy 30 honvédorvos is Törökországba menekült. A magyar orvosok közül többen török állami szolgálatba léptek, s magas pozíciókba jutottak a hadseregben belül. (Ők sajátosan közről ismerhették a török populációt.)

1. térkép. Az európai Törökország térképe

Forrás: Galletti J. G. A. (1844) 281. old.

A visszaemlékezések (ezek közül a leginkább fontos politikailag Szemere Bertalan volt magyar miniszterelnök,⁴ valamint Egressy Gábor naplója) minden korábbinál mélyebben, s egyben ellentmondásosságában mutatták be a Török Birodalmat.

Kossuth Lajos és társainak befogadása (1849–1851), majd az emigráció ott maradó része létének biztosítása rendkívül erős szimpátiát generált a törökök iránt a legyőzött Magyarország jelentős társadalmi csoportjaiban.

Fényes Elek (1807–1876) statisztikusként vállalta fel a Török Birodalom történeti, statisztikai és földrajzi leírását (1854). Fényes a korábbiakhoz képest lényegesen nagyobb teret szentel a birodalom népeinek bemutatására, a különböző típusú etnikai és vallási csoportok részletesebb jellemzésének. A kötet szerves részét képezi a „regionális földrajzi feldolgozás”, a tartományok területi sajátosságainak bemutatására való törekvés.⁵

Magyarországnak nem volt érdeke hosszú távon Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Az annexió kérdésében (1908) már összetettebb folyamatok alakultak ki. Magyarországon egyre inkább létrejött egy törökbarát politikai elit, amely már megéreztte, hogy a soknemzetiségű, soknyelvű és vallású Török Birodalom felbomlása alapvető következményekkel járhat az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve is. A Monarchián belül külpolitikai önállósággal nem rendelkező Magyarország jelentős részben a „civil kapcsolatok” bázisán építette dél felé a kapcsolatrendszerét.

A balkáni államok felszabadulásával és önállósodásával (Szerbia, Románia) a Török Birodalom megszűnt a magyar területekkel szomszédos lenni. Ebből az is következett, hogy a relatíve távolra került a török fenyegetéseknek még a lehetősége is. A „közvetett szomszédság” mindkét fél részére lehetővé tette a korábbi konfliktusok és tapasztalatok újraértékelését.

Az I. és a II. balkáni háború (1912–1913) eredményeképpen alapvetően átrendeződött a Balkán-félsziget geopolitikai viszonyrendszere. Az elsőben Törökország elvesztette európai területeinek döntő részét, a másodikban pedig a győztesek nagy része és az elsőben vesztes Törökország vívta meg a harcát Bulgáriával szemben a területek újraosztásáért. A két háború könnyörtelensége már előre jelezte a közelgő „Nagy Háború” sajátosságait.

A magyar politikai közvélemény egy része „Törökország mellé állt” a két balkáni háborúban, szinte megéreztve az I. világháború végének Monarchiát és a történelmi Magyarországot fenyegető veszélyét.

Az I. világháború időszaka külön figyelmet érdemel a két birodalom viszonyában. A Monarchia az Oroszországtól való félelmében – erős német hatások mellett – jutott el a török szövetség elfogadásához. Magyarországon sajátos szimpátiával tekintettek Törökországra. A különböző keleti kapcsolatépítéssel foglalkozó szervezetekben a politikai elit egyes tagjai (gróf Teleki Pál) jelentős szerepet játszottak.

A magyar és a török kormányzat a kétoldalú kapcsolatok alakításában kiemelkedő szerepet szánt a török fiatalok magyarországi képzésének és továbbképzésének. A „török ifjak” magyarországi iskolákban való oktatása, illetve a magyarországi kutatók törökországi munkájának támogatása hosszabb távú kölcsönös szándékokat tükrözött.

1916-ban a magyar országgyűlés törvényt alkotott (1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről) melyben az iszlám vallás törvényesen elismert vallásnak nyilvánított. A törvény egyedülálló volt szinte a nem török hatás alatt álló országokban. A törvénynek belpolitikai (Bosznia-Hercegovina) és külpolitikai okai (a Törökországgal való szövetség és fegyverbarátság megerősítése) adta a szélesebb értelemben vett hátteret.

Klebelsberg Kunó a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet létrehozásával (1916), majd tényleges működésének a megkezdésével a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását, mindenekelőtt a magyar–török történelmi kapcsolatok feltárását és jobb megismerését célozta. Az intézet számottevő török támogatást is kapott, de a háborús viszonyok nem igazán voltak alkalmasak a tudományos kapcsolatok széleskörű ápolására. Az intézet megalapítását a Magyar Iparművészet című folyóirat 1917. évi számában méltató Lindner Ernő már a következőképpen fogalmazott: „... az első olyan tudományos alapítás, mely e nagy háborúban együtt ömlő magyar és török vér termőtalajából a békés emberség számára megmarad”.

4. Összegzés

A hosszú időszak vázlatos áttekintése alapján is levonhatunk néhány következtetést. A legfontosabb talán az, hogy a két nép, a két állam közötti kapcsolatok sok ellentmondást hordozva, néha kihordva alakultak. A kapcsolatok tartalmi formálásában a két ország mindenkori helyzete, céljai, valamint a nemzetközi környezet permanens átrendeződései egyaránt szerepet játszottak.

A Török Birodalom államismereti kutatása szinte Magyarország belső kutatásával együtt indult meg. Ez részben a korábbi történeti múltnak, nagyobb részben azonban az akkor még fennálló szomszédságnak szólt. A török már nem ellenség, hanem potenciális „jószomszéd”, majd barát.

A világháború után teljesen új feltételek között (az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a történelmi Magyarország megalázó területi megcsonkítása, másrészt a Török Birodalom feldarabolása) új kapcsolatrendszer formálódott. A két megcsonkított ország nem azonos feltételekkel, de új utakon kereste jövője lehetőségét.⁶

JEGYZETEK

1. Decsy S. (1788–1789): *Osmanografia, az az a' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak sommás leírása*. Béts, Kurtzboeck József ny.
2. Lassu I. (1828): *A török birodalom statistikai, geographia és historiai leírása*. Pest.
3. Galletti J. G. A. (1844): *Egyetemi világismerete, vagy földirati, statistikai és státustörténeti Encyclopaedia, minden országok földirati, statistikai és történeti rajzával, melyben fekvésök, nagyságok, népességük, műveltségük, legnevezetesebb városaik, alkotmányaik és nemzeti hatalmok s a régebb és újabb történetek vázlata foglaltatik*. Magyarországhoz alkalmazva Vállas Antal. Pest, Hartleben Konrád Adolf.
4. Szemere B. (1999): *Utazás keleten (a világosi napok után)*. Budapest, Terebess Kiadó.
5. Fényes E. (1854): *A török birodalom leírása, történeti, statistikai és geographiai tekintetben*. A legújabb kútfők után kidolgozta. A török birodalom földabroszával. Pest, Heckenast.
6. A török-magyar diplomáciai kapcsolatok alakulásáról lásd Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 119–125. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Decsy S. (1788–1789): *Osmanografia, az az a' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak sommás leírása*. Béts, Kurtzboeck József ny.
- Fényes E. (1854): *A török birodalom leírása, történeti, statistikai és geographiai tekintetben*. A legújabb kútfők után kidolgozta. A török birodalom földabroszával. Pest, Heckenast.
- Galletti J. G. A. (1844): *Egyetemi világismerete, vagy földirati, statistikai és státustörténeti Encyclopaedia, minden országok földirati, statistikai és történeti rajzával, melyben fekvésök, nagyságok, népességük, műveltségük, legnevezetesebb városaik, alkotmányaik és nemzeti hatalmok s a régebb és újabb történetek vázlata foglaltatik*. Magyarországhoz alkalmazva Vállas Antal. Pest, Hartleben Konrád Adolf.
- Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Lassu I. (1828): *A török birodalom statistikai, geographia és historiai leírása*. Pest.
- Szemere B. (1999): *Utazás keleten (a világosi napok után)*. Budapest, Terebess Kiadó.

SIMON P. PIROSKA*

SZÁNDÉKOK, KONCEPCIÓK AZ OKTATÁS MEGREFORMÁLÁSÁRA AZ OSMÁN BIRODALOMBAN 1839–1918

INTENTIONS, CONCEPTIONS FOR INNOVATION OF EDUCATION IN OSMANLI EMPIRE

ABSTRACT

In 1839 after Abdülmecit Sultan coming to the throne advertised a reformatory adumbration composed a necessity of expansive political and socio changes (Tanzimat Fermani). The “Islahat Fermani” issued at the beginning of 1856 enforced the right assurance of the non Islamic peoples lived into the Empire or enlarged their right.

At the second half of the 19th century the statesmen were in Western Europe and the students learning in European schools had new acquaintances expedited further all comprehensive reforms, included the initiation of European type education. They were full of trust to build up social system will be acceptable for Europe. Then Turkey would have not been at European's mercy nor enemy, foreign into the sight of Western Europe.

What the education had been they wanted to change and how that processes were going on, what results and failures happened during that reforms tries to expose this essay.

Bevezető

1839-ben Abdülmecit szultán trónra lépését követően közzétette a Reşit pasa által kidolgozott reformtervezetet (Tanzimat Fermani), amelyben széleskörű politikai és társadalmi változtatások szükségességét fogalmazta meg. A tervezet közreadásával új korszak kezdődött az oszmán államban.¹ Az 1856 elején kiadott Islahat Fermani pedig elindította a Tanzimat második szakaszát, amely tkp. az I. alkotmányos korszakon is átívelt. Az Islahat Fermani a Birodalomban élő nem mohamedán népek jogbiztonságát erősítette, ill. a jogait bővítette nagymértékben.

Az I. alkotmányos korszak 1876-ban, a liberális Mithat pasa által kidolgozott alkotmány kihirdetésével vette kezdetét. Ezt a rövid, mindössze 2 esztendőig tartó időszakot a három évtizedes önkényuralmi időszak követte (1878–1908), majd azt a II. alkotmányos korszak (1908–1918).

Az önkényuralom ideje békét és látszólagos stabilitást hozott. A Nyugatot megjárt, s a nyugati világot megismerő muszlimok, valamint az oszmán keresztények egyre erőteljesebben követeltek még mélyrehatóbb reformokat. Eszméik forrását leginkább Franciaországban lelték meg, főleg a közös nyelvvel és a közös kultúrával egybeforrasztott nemzetállam lebegett a szemük előtt.

A fennálló rend elleni első valódi lázadók a liberális alkotmányt szorgalmazó ifjúoszmánok voltak, akik valamiféle soknemzetiségű oszmán hazafiságot pártoltak. Majd őket felváltották az egymással is viszálykodó ifjútörökök, akik eljutottak a muzulmán, s végül a török nacionalizmusig. Az ifjútörök mozgalom egyik szárnya a nemzeti kisebbségekkel

* Simon S. Piroška egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Művészeti Kar.

való megbékélést, és a birodalom föderatív állammá való átalakítását hirdette, míg a másik erős török nacionalizmust tartott elengedhetetlennek. A viszály során egy harmadik irányzat kerekedett felül, amely a birodalom eltörökösítésében látta a megoldást. Ez azonban súlyos következményekkel járt, hiszen nem csak a keresztényeket taszította, hanem a nem török muzulmánokat is szembeállította politikai vezetéssel.

Reformkor (1839–1876)

A korszakot beárnyékolta az 1853–1856 között zajló krími háború. Az 1839-ben megjelent Tanzimatban az oktatásról valójában nem esett szó. Ám az Európában megforduló államférfiak, az európai iskolákban tanult fiatal nemzedék új ismeretek birtokában átfogó reformokat szorgalmazott, köztük az európai típusú oktatás megteremtését. Néhány magas rangú tisztviselő nevét feltétlen meg kell említeni azok közül, akik szerepet vállaltak a nagy munka elindításában. A már említett Reşit pasa külügyminiszter, volt párizsi és londoni nagykövet, Sadık Rifat pasa volt bécsi nagykövet, Ali pasa miniszterelnök, Fuat pasa külügyminiszter, miniszterelnök, Ahmet Cevdet pasa, Ahmet Kemal pasa, Saffet pasa, Ziya pasa, aki Rousseau Emil c. művét lefordította törökre. Aztán Tevfik pasa, Ahmed Vafik pasa, volt párizsi nagykövet, Moliere fordítója, és az egykori bécsi nagykövet, a szabadelvű, felvilágosult, független, Münif efendi, aki a korabeli magyar oktatásügyet tanulmányozásra méltónak találta.

A reformok elindulásához szükséges legégetőbb teendőket a következőkben látták: a népoktatás megteremtése. (Sok helyen leírták, a birodalmon belül nagyon magas volt az analfabéták aránya, a különböző országokban 80–90% körül mozgott.) Ezt a feladatot az állam és a kormányzat halaszthatatlan feladatai közé emelték. Fontosnak tartották az oktatás strukturális megújításában a nyugati minták követését. S végül dolgoztak azon, hogy az európai közvéleményt meggyőzzék, hogy ne tekintsék sem a török vezetést, sem a törököket ellenségnek. Bizakodtak abban, hogy kialakulhat egy Európa számára is elfogadható társadalmi rend, és akkor Törökország nem lesz olyan kiszolgáltatott, s nem lesz olyan ellenséges és idegen a Nyugat szemében.

A 19. századi török oktatásról

Nos, milyen is volt az az oktatás, amely ennyire sürgető reformra szorult? Törökország nagy barátja, a 19. század második felének rendkívül sokoldalú tudóstánára, Erödi Béla (1846–1936) 1870. december 18-án a Vasárnapi Újságban közzétette a török oktatásról szóló igen színes, a tudományos ismeretterjesztés szándékával megfogalmazott terjedelmes írását.

„Ama szívósság, mellyel a törökök állami és magánéletükkel az európai polgárosodással szemben saját intézményeikhez csökönyösen ragaszkodnak, semmi téren nem oly észrevehető s nem oly mereven áll a régi mellett, mint nevelés- és tanügyekben” – kezdte írását Erödi. Majd így folytatta: „Ha más téren érezték és el is fogadták az európaiaknak némi tekintetben jogosult követelményeit; a nevelés-és tanügyben mai napon is azon a fokon állnak, melyen századok előtt állottak. Elszigeteltségük e tekintetben nemhogy legalább saját régi rendszerük tökélyesebbülését vonta volna maga után, de még a régi szervezet is hanyatlásnak indult, s napjainkban a török nemzet általános szempontból tekintve nem nyer olyan kiképzést, mint a minőt egy európai nemzet állása követel.”²

Nos, Erödi ezzel az állításával a török vallási és társadalmi intézmények bénító erejére utalt. Majd így folytatta: *„Találtam köztük olyan felvilágosult férfiakat, akik, ha a mi vi-*

szonyaink és köreinkben nőttek volna föl, világhírűekké lettek volna; de hazájukban a megsemmisült tehetségek óceánjában veszttek el. Fuad, Ali, Safvot, Edhem, Kiamil pasák európai hírű diplomaták, jóllehet saját mostoha viszonyaik közt nőttek fel: csak kivételek s nem az intézmények jósága, hanem azon igazság mellett bizonyítanak, hogy a lángészt a körülmények kedvezőtlenége sem homályosíthatja el.”³

A 19. század közepén a török oktatási rendszernek szinte csak árnyoldalai voltak, sőt a létező rendszer kifejezetten az oktatás- és nevelésügy kárára volt. A bajok egyik nagy forrása a tudományok elszigeteltségében gyökerezett, azaz nagyon kevesen értek hozzá, a másik pedig a tudományok népszerűtlenségében. A népszerűtlenség és az elszigeteltség oka egyrészt az arab írás végtelen nehézségében, másrészt a tökéletlen tanítási rendszerben rejlett. *„Aztán volt még egy másik problémái is, nevezetesen a tudományok összekeveredése* – írta Erödi. Törökországban a tudományok még nem szakosodtak, hanem a bírók, a papok, az ügyvédek stb. ugyanazt az egy iskolát voltak kötelesek végezni, s ez a jelöltek számára több mint 25 esztendőnyi tanulást jelentett. Ugyan tettek kísérletet a szaktudományok szétválasztására, vagy legalább valamiféle határvonalat megvonni a különféle tudományok között, de ez csak annyiban történt meg, hogy a hadtudományt és az orvostudományt kiragadták a nagy közösből, és külön kezelték. A többi tudományterülethez nem nyúltak, de nem is lehetett hozzányúlni, mert annak akadálya volt az állam és az egyház szoros összefonódása.

Ha végigtekintjük a korabeli rendszert az alapoktól, következő a kép: A gyermekek 6 esztendőskorukban léptek az iskolába (1847-ben rendelték el), ahol az olvasáson és az íráson kívül a Koránt is tanították olvasni és pedig énekelve, pontosabban recitálva. Rögtön meg is jegyezném, a gyermekek töredéke lépte át valamely létező iskola kapuját, amit jelez az is, hogy a lakosság elenyésző része tudott írni-olvasni.

Ha a gyermekek elérték tizenkettedik életévüket, életpályájuk elágazott. A tehetséges fiatalok Isztambulba, a galata-szeráji liceumba mehettek. Ez az iskola elsősorban a külügyminisztérium számára képezett hivatalnokokat. Ebben az intézményben jobbra francia származású tanárok oktattak európai tanrend szerint. Akik viszont más pályára akartak lépni, azok a középtanodák valamelyikében folytatták tanulmányaikat. A 19. század második felében is ilyen típusú iskolák még kevés számban működtek Törökországban. A középtanodákban török, arab és perzsa nyelven kívül történelmet, költészetet, számtant, mértant, bölcsészetszet (filozófiát) és vallástudományt oktattak. A tanulmányi idő 6 évre terjedt. A katonai, orvosi és tengerészeti iskolákba csak középtanodát végzett fiatalokat vettek fel, s innen kerültek ki a különféle alsóbbrendű hivatalnokok is.

Akik azonban magasabb állami hivatalokra, papi, bírói vagy jogtudósi méltóságra törekedtek, azok a medreszékbe iratkoztak be. Ott valamennyi tanuló államsegélyben részesült.

A medreszében tíz évig tartott az oktatás, s az egyes tanévek főbb tárgyaikról kapták az elnevezésüket. Ennek alapján az első év a nyelvtan, a második a mondattan, a harmadik az a gondolkodástan, a negyedik az erkölccstan, az ötödik az allegóriái tudomány vagy szónoklat, a hatodik az vallástudomány, a hetedik a bölcsészetszet, a nyolcadik a jogtudomány, a kilencedik a Korán és a szunna fejtegetése, a tizedik pedig a Próféta szóbeli törvényei nevet viselte. E tíz évfolyam végeztével lehetett aztán bíróként (kadi), előimádkozóként (imám) működni, vagy a pénteki imát vezetni (ez a hatip feladata) a dzsámiban. Őket nevezték ulemáknak (tudósoknak). Minden ulema fehér turbánt hordott. A fehér turbán viselése általában az olvasni és írni tudó egyének kiváltsága volt.

Aki még feljebb akart emelkedni, annak még további hét évig jogtudományi és teológiai tanulmányokkal kellett foglalkoznia, hogy elnyerhesse a tanári (müderis) méltóságot. A tanárokat rendkívüli módon megbecsülték Keleten, mert ott a tanárok egy személyben papok és jogászok is voltak.

A törökök leginkább a történelmet, a költészetet és a filozófiát művelték. Az iskolákban is mindenekfölött a költészetre és bölcsészetre fordítottak nagy figyelmet.

Az iskolák tanrendjéből a zene, az ének és a rajz teljességgel hiányzott, sőt ez utóbbi a vallási törvények rendelkezése folytán kimondottan tilos volt. (Némely magyarázók azzal indokolják Mohammed festészetre és szobrászatra vonatkozó szigorú tilalmát, hogy korábban meglévő bálvány-imádás újraeledésének akarta elejét venni.)

A lányok az oktatásban kevésbé vettek részt, az európai helyzethez képest a lemaradás égbekiáltó volt. A megszerzett ismereteik is leginkább a családi életre vonatkoztak.

Erödi, aki 1868–69-es években tartózkodott Törökországban, már az elindult reformok következményeit is tapasztalhatta.

A reformok megvalósítása lassan, nehézkesen zajlott. Az oktatás megújításán munkálkodó maréknyi államférfinak, értelmiséginek és tanítónak a kül- és belpolitikai konfliktusok mellett az udvari intrikákkal is meg kellett küzdeniük. Pedig az idő sürgetett, a rendelkezésre álló anyagból, azaz a meglévő oktatási rendszerből, egy új dolgot kellett teremteni. Iskolákra, iskolaépületekre, tanítókra, tanulókra, programokra, módszerekre, felszerelésekre, szemléltetőeszközökre, könyvekre volt szükség.

A reformereknek ugyan nem az alapoktól kellett építkezniük, hiszen egyes oktatási intézményeknek már voltak némi előzményeik. A medreszék mellett voltak középiskolák, katonai iskolák, tengerészeti iskolák, és Erödi törökországi tartózkodása idején a kisebbségek és az „idegenek” is nyitottak iskolákat, ezekben – ahogy különféle forrásokban olvasható – „*nagyon különböző tudományokat, gondolatokat, eszméket és világnézeteket oktattak*”.⁴ Ezek a társadalomban aztán jól érzékelhető ellentéteket gerjesztettek, hiszen a nacionalizmus eszméje már elérte Törökországot is.

A katolikusok is számos iskolát működtettek. Jezsuiták, kapucinusok, lazaristák missziós iskolákat nyitottak. Ezek a rendek 1839-ben Isztambulban 21 fiú- és 19 leányiskolában tanítottak. A ferencesek pedig a Birodalom országaiban nyitottak iskolákat.

Az amerikai protestánsok az első iskolájukat 1824-ben Bejrutban alapították. Rendkívül sok pénzből gazdálkodtak, iskoláik száma gyorsan sokasodott. Az oszmán állam a protestáns misszionáriusokban „*Ázsiához való kulcsot*” látták, akik befolyásuk alá vonták a környezetükben élő lakosságot.⁵

Egy Robert nevű new yorki kereskedő Isztambulban 1863-ban alapította Kollégiumát. Ebben elsősorban bolgárok, örmények tanultak. A lánykollégium 1871-ben nyílt, ezt is a külföldiek látogatták nagy számban.

Próbálkoztak az iskolai programok egységesítésével is. Az értelmiség- és a hivatalnokképzésre erősen koncentráltak. Szakképző (szakmát adó) és a műszaki iskolák is nyíltak, és először alapítottak tanítóképzőt is. És ugyancsak először a lányoknak középfokú iskolát nyitottak és egy női tanítóképzőt. A Tanzimat korában kezdődött el a lányok és az asszonyok oktatása. Azt feltétlen meg kell említeni, főleg zsidó és örmény lányok tanultak.

És volt még egy nagyon sürgető feladat. Nevezetesen az Oszmán Birodalomban élő különböző vallású, nyelvű és kultúrájú emberekből ki kellett nevelni az „ideális Oszmán embertípust”. Azonban a kisebbségek, a Birodalom szélein élők nemzeti követeléseikről, nemzeti vágyaikról nem mondtak le. A kisebbségek és az idegenek sorra alapították saját újabb iskoláikat, hiszen erre az 1856-os törvény lehetőséget adott, s ezzel egy politikailag eléggé veszélyes helyzetet idéztek elő.

És még egy nagy változás kezdődött el. Az iskolai fegyelmezési eszközök sorából törölték a kínzásokat.

1870-es évek közepétől, az egymást követő kormányzati időszakok kialakították reformelképzeléseiket, azonban csak kevés valósult meg, többségük megvalósítása forrás-hiány és más kül- és belpolitikai események miatt halasztódott, ill. elmaradt.

Az I. alkotmányos korszak oktatáspolitikája (1876–1878)

Ennek a rövid időszaknak az éveit beárnyékolta az orosz-török háború (1877/78) súlyos veszteségei, valamint a birodalom tragikus pénzügyi helyzete. Az ifjú oszmánok egyre hangsúlyosabban követelték a változtatásokat. Az 1876 decemberében kiadott Kanun-i Esasî három bekezdésben foglalkozik az oktatással: kettő a magániskolákkal (oktatási ügyekben mindenki szabadon rendelkezik), egy pedig a kötelező elemi oktatás bevezetésével foglalkozik.

A háborús évek tétlenségre ítélték a reformereket. Egy érdekességet azonban meg kell említeni: Münif efendi, aki e korszakban volt oktatási miniszter, a galata.szeráji gimnáziumban a magyar nyelv számára tanszéket állított fel, s azt be is töltötték.⁶ Sajnos azt, hogy ki foglalta el az állást, sajnos, nem sikerült kideríteni.

Az önkényuralom korszaka (1878–1908)

A harminc esztendő alatt az oktatást érintő intézkedések sora született. Többek között számos szakiskola és művészeti iskola megnyitotta kapuját. Süketnéma gyermekek is kaptak iskolát (1889). A kisebbségek (görögök, örmények, zsidók) és az „idegenek”, azaz a külföldieknek (szerbek, bolgárok, oroszok, németek, osztrákok, magyarok, irániak stb.), valamint a különböző felekezetűeknek (katolikusok, protestánsok) magániskolái (egyesületi) zavartalanul működtek. Ezek az intézmények magától értetődően, önfenntartók voltak, ill. a támogatók adományaiból biztosították működésüket. (Isztambulban 1868-ban nyílt meg a német gimnázium.)

A katolikus, a protestáns oktatási intézmények és az amerikai vallási iskola nagyon népszerűek voltak a birodalomban. A francia katolikus misszió által fenntartott iskolában (alapítási éve 1867) például háromszáz gyermek tanult. Az amerikai vallási és a különböző felekezeti iskolákba a nyugati világra nyitott muzulmán családok is beíraták a gyerekeiket. Ugyanis azokban a török, a perzsa és az arab nyelvek mellett európai nyelveket (angol, francia, német), a hagyományos tananyag mellett testnevelést, történelmet, természettudományos tantárgyakat is tanítottak. Továbbá néhány más különböző szintű és típusú oktatási intézmény és könyvtár is megnyílt.

A számos megoldásra váró feladat közül az első helyre az általános és nyilvános közoktatás bevezetése került. Napirendre vették a középfokú leányoktatás kiterjesztése is. Ez utóbbi, akárcsak az alapfokú oktatás általánossá tétele, pénzügyi hiány miatt nem valósult meg.

Mennyiségi és minőségi tekintetben valójában nem lehet számottevő pozitív változásról beszélni. A működő iskolák, így a kisebbségek és a külföldiek iskolái is, a tanárok, az oktatási-nevelési programok, a tankönyvek és egyáltalán a könyvek, a sajtó szoros állami ellenőrzés alatt álltak. A fennálló hatalom kemény korlátokat állított. Továbbá a szultánátus továbbra is eltökélten munkálkodott az eszményinek vélt embertípus formálásán. Elképzelésük szerint a tökéletes ember az oszmán reformokhoz kötődő, mélyen vallásos, engedelmességű, a szultánhoz hűséges, nagymunkabírási ember. Az oktatási-nevelési célok, programok, a tankönyvek ezeknek a tulajdonságoknak a kialakítását és megszilárdítását szolgálták. A vallás és erkölcsoktatás órák száma is, a cél elérését is segítendő, emelkedett.

Lépéseket tettek a tanárképzés megreformálásáért is. A szervezeti változtatásoknál pedig, szigorúsága és a megkövetelt fegyelem miatt, a német (porosz) rendszer átvételét szorgalmazták.

Azonban a kisebbségek, az idegenek, a vallások képviselői, a különböző politikai csoportosulások az oktatás tényleges megreformálását akarták. Oktatási programjaikat saját elképzeléseiknek, világnézetüknek és érdekeiknek megfelelően fogalmazták meg.

A II. alkotmányos korszak oktatáspolitikája (1908–1918)

Az időszak oktatástörténeti eseményeit a következőkben lehetne összefoglalni: A balkáni háborúban elszenvedett veszteségek hatására a gondolkodás és a politikai környezet átalakult, a döntéshozókat a felmerülő súlyos társadalmi gondok sürgős megoldásra készítették. Az oktatás megreformálása körül (is) nagyon sok vita zajlott, nagyon sok nézet ütközött. Viták a következő területeken folytak: a) Politikai irányzatok és oktatás (oszmán, iszlám, török, Nyugat, szocializmus), b) Nemzet és kultúra, c) Elitoktatás-tömegoktatás, d) Angolszász minta (pragmatizmus), e) A tanítók világnézete, f) Leányoktatás, g) Népoktatás, h) Szakoktatás, falusi és környezetoktatás, i) A gyermekek mozgósítása, j) Egészségnevelés.

Szükséges megjegyezni, ebben az időszakban az oktatással kapcsolatos változások legtöbbször nem szervezetten, hanem spontán módon mentek végbe.

Török oktatástörténészek a korszak újításaként és fejlődésként értékelik az óvodák elterjedését. A máig is létező óvoda, az „ana okulu”, a tényleges iskolai tanulmányokat közvetlenül megelőző évet jelentik, tulajdonképpen nulladik évfolyama az általános iskolának.

Az események pontosabb ismertetéséhez hozzátartozik, hogy már a 19. század utolsó harmadában léteztek ilyen intézmények, ezeket a birodalomban élő egyes kisebbségek és külföldiek hozták létre. Néhány tartományban már az önkényuralmi időszakban is nyíltak magánóvodák, majd 1908 után Isztambulban is megalapították az első ilyen magánintézményt. A balkáni háborúkat követően pedig szélesebb körben elterjedtek, sőt magánosok mellett az állam is tartott fenn óvodákat.

Az óvodákban fiatal nők, főleg zsidók és örmények, oktatták, nevelték az odajáró kisgyermeket. Sőt a török óvodákban is örmény és zsidó tanítónők dolgoztak, azokban minden feladatot rájuk bízta. A kicsiknek megtanítandó énekeket és verseket is ezek a fiatal nők költötték.

Szükségszerűen megkezdődött az óvónőképzés. Az óvónőket elsősorban izraelita egyesületek révén képezték, illetve Isztambulban a kimondottan e célból induló osztályokban tanították a feladatok ellátására a leányokat. Az óvónőképzőkben is főként zsidó és örmény tanárnők oktatták az Európában már korábban elterjedt nevelési elméleteket, módszereket (Pestalozzi, Fröbel, Montessori stb.).

A Török Birodalomban Fröbel módszerét előbb az örmények, majd a bolgárok alkalmazták. 1909-ben Kazim Nami az Osztrák–Magyar Monarchia területére utazott (közelebbi helyszín nincs megjelölve), hogy ismerkedjen a gyermekkertek működésével. S miután visszatért, egy iskolához kapcsolva meg is nyitották az első gyermekkertet. Továbbá Kazim Nami könyvet is adott Fröbel követőinek a kezébe: *Gyermekkert kalauz* címmel francia nyelvről fordította.⁷

Az állami óvodák programja 1914-ben született meg. (1913-ban jelent meg az alsófokú oktatásról a törvény.) A foglalkozásokon a következő tárgyak szerepeltek: beszélgetés az erkölcsről, életvitel és mozgás, egészségügyi ismeretek, kertgondozás, rajz, anyanyelv, zene és gimnasztika. Ez a program már Maria Montessori nevelési módszerei alapján készült. (Megjegyzem, Montessori pedagógiai-pszichológiai nevelési módszereit 1910 után kezdték megismerni Olaszország határain kívül.)

Ahogy fentebb írtam, 1913-ban megjelent az alapfokú oktatásról szóló törvény. Az újítás és a fejlesztés szándéka e jogalkotásban is megmutatkozott. Az oktatási törvény az alábbi tantárgyak oktatását rendelte el: olvasás, írás (arab írás), oszmán török nyelv (tehát e téren változás még nem történt). Továbbá szerepelt még az előírt tantárgyak között a szám-tan, a geometria, a földrajz (különös tekintettel az Oszmán Birodalom földrajzára), a történelem (főleg az Oszmán Birodalom története), az állampolgári ismeretek, az egészségtan, a

honismeret, az erkölcsstan, valamint gazdasági ismeretek, kézművesség, rajz, testnevelés, színjátszás, a fiúknak katonai ismeretek, a lányoknak háztartási ismeretek. A színjátékoknak az erkölcsi nevelésben és a szocializációs folyamatokban szántak szerepet.

Ezekben az években a közép- és a felsőfokú oktatás területén nagy előrelépés figyelhető meg. Sorra nyíltak a fiú- és lánygimnáziumok, a különböző szakiskolák, ahol rendőröket, hivatalnokokat, kereskedőket képeztek. Ebben az időszakban új főiskolákat alapítottak (különböző szintű iskoláknak tanárképzőket, valamint erdészeti, fogorvosi, geodéziai iskolákat), valamint Isztambulban fejlesztették (1908) a szerény múltra visszatekintő egyetemét.

A korabeli egyetemeken általában a vallástudományt, az irodalomtudományt, a matematikát, a geológiát, a nyelvészetet művelték. 1908 után a már művelt tudományterületek közé beemelték a jogtudományt, valamint az oktatói állományt is jelentősen bővítették. A török professzorok mellett német és magyar tudósok is oktattak az isztambuli egyetemen, ahol az I. világháború éveiben néprajzi és magyar nyelvi kurzusokat is tartottak.⁸

JEGYZETEK

1. Flesch István (2007): A Török Köztársaság története. Corvina Kiadó. Budapest.
2. Erödi Béla (1870): Nevelés- és tanügy a törököknél. Vasárnapi Újság, 17. évf. 51. sz. Pest, 1870, december 18. 654–655. old.
3. Erödi Uo.
4. Akyüz (2011): 158. old.
5. Akyüz (2011): 175. old.
6. Erödi Béla (1878): Két török államférfi. Vasárnapi Újság. 25. évf. 6. szám. 1878. február 10. 83–86. old.
7. Akyüz (2011): 268. old.
8. Çolak (2004): 238. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akyüz, Yahya (2011): Türk eğitim Tarihi. M. Ö. 1000 – M. S. 2011. Pegem Akademi. Ankara.
- Çolak, Melek (2004): Cumhuriyetin kuruluş yıllarında türk eğitim yaşamında Macar eğitimcilerin yeri. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XX, Mart 2004, Sayı: 58'den ayrı basım. „K.G Saur Verlag München – Turkish Biographical Archive (TBA). „ABC – Clio Library”
- Erödi Béla (1870): Nevelés- és tanügy a törököknél. Vasárnapi Újság, 17. évf. 51. sz. 1870, december 18. 654–655. old.
- Erödi Béla (1878): Két török államférfi. Vasárnapi Újság, 25. évf. 6. szám. 1878. február. 10. 83–86. old.
- Flesch István (2007): A Török Köztársaság története. Corvina Kiadó. Budapest.
- Rásonyi László (1948): Törökország: Az alsó fokú oktatás mai állapota. Köznevelés. 5. évf. 1948. 4. sz. 61–63. old.
- Rossi, Ettore (1953): Venticinque anni di rivoluzione dell'alfabeto e venti di riforma linguistica in Turchia. Oriente Moderno. 23. évf. 1953. január. 1. sz. 378–384. old.

BACSA BEATRIX*– M. CSÁSZÁR ZSUZSA**

**REISZLAMIZÁCIÓS FOLYAMATOK A BALKÁNON,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL BULGÁRIÁRA*****

***REISLAMISATION PROCESSES IN THE BALKAN REGION
WITH SPECIAL REGARD TO BULGARIA***

ABSTRACT

The intention to create a multicultural society is a real challenge not just for the Western-European countries but for all European countries having different ethnical groups of people with different cultural or religious roots. The Western countries have never looked at the Balkan region as the part of Europe, since this region has been deemed a crucial focus-point of the continent which is a continuous threat for maintaining the peace and the balance created. As it is obvious the Balkan region is the place of interlock of different ethnical groups and religions, where an existence of a nation was determined not by the same ethnical origin but rather by the same religion. Among the three major religions existing in the Balkan region, the number of the followers of the Islam shows an increasing tendency. The reason of it on one hand is the demographic growth of the Muslims and on the other hand the resurgence of the religious identity. The reislamisation process is clear and present especially in the area inhabited by Bosnian people, or amongst the Turkish people living in Bulgaria, where, in order to spread the Muslim religion, several schools have been opened and there is an ever-growing emphasis on showing the religious commitment in externals and appearance as well. The spread of the religious ideology in the Balkan region was followed by the appearance of extreme Islamic trends therefore the analysis of the issue of the threat of terrorism in the region is inevitable.

1. A iszlám balkáni megjelenési formái

A XX–XXI. század globalizálódó világában a kultúrák együtt, illetve egymás mellett élésének kérdése, annak aktualitása nem képezheti vita tárgyát. Különösen fontos ez az iszlám – napjainkban tapasztalható – erőteljes térhódítása és európai jelenléte kapcsán.¹ A multikulturális társadalomkép megteremtésére való törekvés valamennyi eltérő kulturális vagy vallási gyökerekkel rendelkező etnikai csoportot magába foglaló ország számára kihívást jelent. A balkáni térség államai számára is elérendő célként fogalmazható meg a különböző kulturális közösségek békés egymás mellett élésének biztosítása. A délszláv háborúk, valamint a Koszovó függetlenségéért vívott harc, az etnikai-vallási kisebbségek problémáira, különösen a nagyszámú muszlim etnikumok (albánok, bosnyákok, balkáni törökök) felé irányították a nyugati országok figyelmét is.

A Balkán köztudottan a különböző etnikumok és vallások összefonódásának színtere, itt hosszú évszázadokon át nem az azonos etnikai származás határozta meg a nemzet létét, hanem az azonos vallás. Különösen igaz ez a kijelentés a török hódítás időszakára, amikor is a térség népei között a legfőbb választóvonalat a vallás jelentette. A vallási és az etnikai identitás kapcsolatát jól példázzák a bosnyákok, akik a szintén szláv dialektust beszélő

* Bacsa Beatrix PhD-hallgató, PTE TTK Földrajzi Intézet Földtudományi Doktoriskola.

** Dr. habil. M. Császár Zsuzsa egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet.

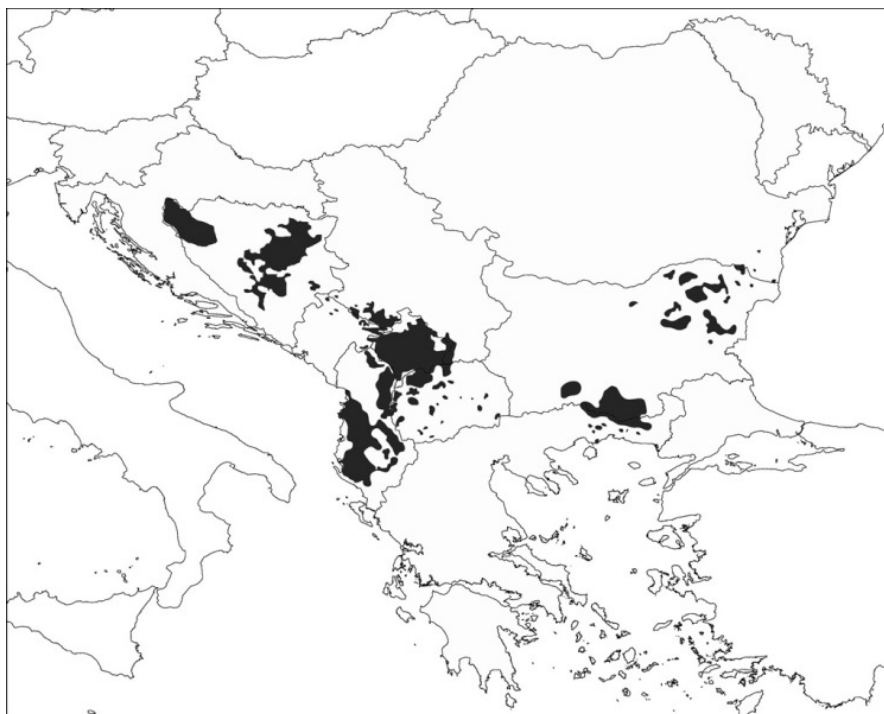
*** A tanulmány a 75624-es számú OTKA támogatásával készült.

ortodox vagy katolikus társaiktól vallásuk alapján különböztetik meg magukat. Ezzel szemben az albánok esetében nem a vallás, hanem a nyelv az identitás alapja. A 20. század utolsó dekádjában újra felértékelődött a vallás identitásformáló szerepe, elég utalni a délszláv válságra és következményeire. A balkáni térség lakosságának döntő többsége vallásosnak tekinthető, ahol a három nagy vallás, a keleti és a nyugati kereszténység, valamint az iszlám jelenléte színesíti, illetve határozza meg az ott élők mindennapjait.

Bizonyára közzismert, hogy napjainkban az Európában élő, több mint 20 millió muszlimból² egyes források szerint 8 millió, mások szerint ennél jóval több³ a Balkánon összpontosul. Követőiket négy fő etno-lingvisztikai népcsoportra lehet különíteni: a szlávokra (akik elsősorban a bosnyákok, de ide tartoznak a bulgáriai pomákok, a Nyugat-Macedóniában és a Délkelet-Koszovóban élő torbesek, vlachok és goránok is), továbbá az albánokra, a törökökre és a romákra. Ezeknek az etnikumoknak országoként eltérő a státusza, hol többségben, hol multietnikus közösségekben vagy minoritásban élnek.

A 2001-es és a 2011-es népszámlálások figyelembevételével⁴ megállapítható, hogy a délkelet-európai népességen belül a muzulmánok aránya meghaladja a 13%-ot és várhatóan 2020-ra eléri a 14%-ot.⁵ A muszlimok térbeli megoszlását vizsgálva érzékelhető, hogy a Balkánon a korábbi heterogén megjelenéssel szemben néhány egybefüggő térségre koncentrálódott az iszlám jelenlét. Az egyik népességgkoncentráció Bulgáriában található, ahol két központ köré szerveződtek, míg a másik döntően az albánság szállásterületéhez kapcsolódik, és szinte egy kompakt területnek tekinthető (Északnyugat-Macedónia, és Albánia többségi, középső része, valamint Dél-Szerbia albán lakta területei, valamint a Szandzsák, bár ez nem az albánok, hanem a bosnyákok etnikai tere). A harmadik egybefüggő terület Boszniához illeszthető, ahol a háborúban végbement etnikai tisztogatás következtében átrendeződött az etnikai-vallási térszerkezet és létrejött két területileg jól körülírható kompakt iszlám tömb az államalakulat területén.

1. ábra. Muszlimok térbeli megoszlása a Balkánon
Map 2. Spatial Distribution of Muslims in the Balkans

Forrás: Kocsis K. (2007) alapján szerkesztette Kovács G. 2010.

A muszlimok lélekszáma a Balkánon növekvőben van, amely az átlagosnál nagyobb születési arányra vezethető vissza. Fontos megjegyezni, hogy ma ez az egyetlen térség Európában, ahol jelentős mértékű a demográfiai növekedés, ez pedig a muzulmán lakossággal függ össze. Ilyen növekedési ütem mellett, még ha a modernizáció révén bekövetkező lassulást is figyelembe vesszük, a térség néhány országában jelentősen emelkedhet számarányuk, jó példa erre az albánság. A muszlim albánság száma kb. 4,5–5 millió fő, az ortodox és katolikus vallásúakkal egyetemben a 6 millió főt is meghaladja jelenlétük. Albániában és Koszovóban mint államalkotó többségi nemzet, Macedóniában, Montenegróban és Szerbiában nagyobb arányban, de a térség többi államában – Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Görögország – is jelen vannak kisebbségi etnikumként. Az albán-kérdés kapcsán a térség délszláv és görög politikai szereplői a Nagy-Albánia megszületésének potenciális veszélyére hívják fel a figyelmet. A félelmet a többségében muszlim vallást követő etnikum számbeli növekedése, érdekérvényesítő-képességének erősödése, valamint az új albán állam (Koszovó) létrejötte és az albán szállásterületek egymás mellettisége kelti a fenti körökben. Megoszlanak a vélemények e kérdésben. Mind koszovói, mind albániai részről a közelmúltban újra, többször hivatalosan elhangzott az albán lakta területek egy államba való egyesítésének óhaja. Úgy tűnik, a nemzetközi erők nem érdekeltek ebben a megoldásban. Az USA, aki a koszovói függetlenség kivívásának aktív támogatója volt, a térségbeli status quo fenntartása és saját stratégiai érdekei miatt sem üdvözlölné ezt az új formációt.

Ahogy fentebb már utaltunk rá, a térségben a vallások újjáéledésének vagyunk tanúi. Az iszlám is reneszánszát éli a Balkánon, reiszlamisztációs folyamatok zajlanak. Különösen tetten érhető a folyamat a bosnyákok lakta tereken, de a bolgár törökök és pomákok körében is, sőt egyes albán csoportoknál is érzékelhető. A vallás felerősödését jelzi, hogy a hidegháború után egy sor iszlám iskola nyílt meg, nemcsak középiskolák (medresszék) hanem felsőoktatási intézmények is, mint pl. a szófiai, a pristinai, a zenicai, skopjei és a novi-pazari. A 90-es évek elején már megjelentek az iszlám politikai pártok is, mecsetek, minaretek sora épül a muszlimok lakta településeken, az iszlám előírásoknak megfelelő női és férfi viseletek terjednek nemcsak a vidéki térségekben. Az újjáéledés látványos jelei tapasztalhatók Bosznia-Hercegovinában, 1990–2000 között a kommunizmus bukása, illetve a boszniai háború révén kezdődött meg az iszlám felé fordulás. A háború különösen drasztikus hatást gyakorolt, a szerbek által elkövetett genocídium, a horvátok atrocitásai, a mecsetek, imahelyek lerombolása még jobban összekovácsolta a muszlim bosnyákokat, úgy érezték vallásuk miatt követték el ellenük a bűntetteket.⁶ Létük további fenntartása érdekében segítséget kaptak a muszlim világból, amely együtt járt a vallás látványos megnyilvánulási formáinak terjedésével. Ebben a folyamatban erőteljesen kitapintható a muszlim világban a hetvenes-nyolcvanas évektől megindult vallási megújulás hatása is. A reiszlamisztáció második szakasza Karčić szerint 2000 óta érzékelhető. Az imámok szerepe megerősödött, egyre több körökben a fiatal, akiknek nagy része külföldön tanult. A vallás oktatásának, és a vallási tanulmányok folytatásának lehetősége megnőtt, amely szintén hozzájárul az iszlám népszerűsítéséhez, ahogy a saját média, az iszlám websit, az újságok, rádióállomások, továbbá az Al Jazeera televíziós társaság megjelenése Szarajevóban. Nem elhanyagolható a külföldi faktor sem, humanitárius szervezetek, prédikátorok jelenléte is tetten érhető. A háborúban lerombolt mecsetek rekonstrukciója, újjáépítése vagy teljesen új egyházi imahelyek állítása is ebbe a folyamatba illeszthető.

2. Reislamizációs tendenciák Bulgáriában

Bulgáriában a 2011-es népszámlálási adatok alapján az összlakosság közel 10%-a vallotta magát muszlimnak.⁷ A szocialista érában 1990-re várták az ország 9 milliomodik lakosának megszületését, ehelyett a rendszerváltást követően az ország lakossága 7,7 millió fő alá csökkent. Annak ellenére, hogy a balkáni demográfiai adatok tükrében az iszlám vallásúak körében az átlagosnál nagyobb a születési ráta, Bulgáriában a hivatalos adatok alapján mégis csökkent ezen vallási irányzat követőinek száma. Az ország kisebbségei közül a muzulmán törökök, a bolgár nyelvű és eredetű, de valamikor az iszlám hitre áttért pomákok, valamint a romák egy része vallja magát muszlimnak. Az itt élő közel 600 ezer muszlim javarészt török nemzetiségű és nem az iszlám hitre áttért helyi keresztények le származottai.

Az 1980-as évek végén a Bulgáriát elhagyó törökök az etnikai identitás vállalásának tilalma miatt, és nem az állampárt közvetlen kényszere miatt távoztak az országból. Az akkori állampárt által végrehajtott tudatos asszimiláció egyik módja a török nevek bolgárosítása volt, majd a népviseletben történő megjelenést és szokásaik ápolását is tiltani kezdték, továbbá betiltották a török nyelv nyilvános helyen történő használatát is. 1989-ben az akkori kormány a világtűtlével bevezetésével elősegítette a „nagy kirándulás” néven elhíresült folyamatot, amelynek következtében 300–350 ezer ember hagyta el Bulgáriát és távozott Törökországba. Néhány esztendő múlva, amikor a diszkriminatív rendelkezéseket visszavonták, a kivándorlók közül több mint 150 ezren vissza is tértek szülőföldjükre. A 2012 szeptemberében nyilvánosságra hozott dokumentumok alapján bizonyított, hogy 1989 júniusa és szeptembere között a 300–350 ezer bulgáriai török Törökországba távozása etnikai tisztogatás, és nem önkéntes emigráció volt.

A bulgáriai törökök pártja – a hivatalosan nem, de köztudottan etnikai alapon létrehozott – török kisebbségi párt a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (DPSZ) huzamosabb ideje rendelkezik frakcióval a bolgár parlamentben. A párt létrejöttével rendkívül kiéleződtek a társadalmi viszonyok, a lakosság nagy része ellenezte, hogy egy burkoltan etnikai alapon létrejövő párt határozza meg a bolgár politika irányát. Sokan nem ismerik be, de a bolgár politikában páratlan lavírozási tehetségekkel megáldott Ahmed Dogan 2009-ig a bolgár hatalmi mérleg nyelve volt. A 2008-as európai uniós támogatások elsikkasztása miatt kirobbant botrány egyik fő felelőse éppen a DPSZ volt, mivel a mezőgazdasági, a dohányipari és erdészeti támogatások jó részét a helyi oligarchák kezébe juttatták. Dogan, mint a DPSZ első embere, nyomást gyakorol a bulgáriai török lakosságra annak érdekében, hogy a 600 ezer fő körüli bulgáriai törökök politikai alternatívaként kizárólag a DPSZ-re szavazzanak. Akik esetleg nem így tesznek, azok „tette” nem marad következmény nélkül. Vagy nem kapnak állást, vagy megbélyegzettek lesznek a vallási közösségekben, továbbá a Törökországból érkező segélyekből sem részesedhetnek. Bulgáriában főként a mezőgazdasági tevékenységet folytató területeken élnek törökök, akiknek életkörülményeiben mind a kommunizmus éveit, mind a rendszerváltás utáni helyzetet a teljes létbizonytalanságot eredményezte. A korábban egységes etnikai tömbök folyamatosan felbomlottak, oda vándoroltak, ahol munkalehetőséget reméltek és remélnek. Mivel a török etnikum a bolgár társadalom egyik számottevő, jól körülhatárolható rétegét alkotja, ezért munkába állásuk, elhelyezkedésük további problémák forrásává vált. Közismert, hogy a DPSZ kiváló kapcsolatokkal rendelkezik a török politikai szférákban, valamint a kint maradt közel százezres bolgár szavazópolgár körében. Ezt a kapcsolati kört a DPSZ szavazóbázisaként tartják számon, ám eddig egyetlen bulgáriai választáson sem kapott a DPSZ húszezernél több voksot a törökországi kettős állampolgároktól. A DPSZ és a Bolgár Szocialista Párt (BSZP) 2001-től 2009-ig tartó kormányzása megalapozta azt a lehetőséget, hogy a Polgá-

rok Bulgária Európai Fejlődéséért (GERB) több olyan választást nyerjen, amelynek kimenetelét nem a török párt befolyásolja. Ennek ellenére a GERB tervei között az is szerepelt, hogy a 2013-ban esedékes parlamenti választások alkalmával magához csábítsa a török kisebbség pártjának szavazóit is, és ebből a célból Törökországban négy helyi szervezetet akartak létrehozni Ankara, Edirne, Isztambul és Izmir kijelölésével.

A másik iszlám vallást követő etnikum, a bulgáriai pomákok helyzete a teljes kiszolgáltatottsággal jellemezhető, tekintve, hogy sem a török közösség, sem a bolgárok nem fogadják be őket. A törökök azért, mert bolgároknak vallják magukat, a bolgárok pedig azért, mert nem pravoszláv keresztények. A pomákok heterogén eredetűnek tartják magukat, így közöttük trák és arab gyökerű családok is lehetnek, hangsúlyozva, hogy a pomákok nem törökök, és nem tartoznak a keresztény közösségbe sem; ők muszlimok, akik az iszlám mérsékelt ágához tartoznak és elhatárolódnak az összes bulgáriai politikai párttól is. Bulgáriai jelenlétük tehát tagadhatatlan, azonban a perifériára szorulva a népszámlálási kérdőívén még 2011-ben sem kaptak helyet, így lélekszámuk 70 és 250 ezer fő körül becsülhető.

Az 1980-as évekre jellemző kisebbségekkel szembeni elnyomó politika hatására az 1992-es népszámlálás idején a romák jelentős része még bolgár nemzetiségűnek vallotta magát, vagy bizonytalan volt etnikai hovatartozásában. A roma lakosság disszimulációja a bolgárok számának csökkenése mellett a török etnikum létszámának negatív alakulását is befolyásolta, ugyanis a török etnikai tömbön belül élő muzulmán vallású cigányság jelentős része az 1992-es census alkalmával még töröknek vallotta magát. A 2001-es több mint 370 ezres bolgár romák száma 2011-re 325 ezerre csökkent, amely azonban továbbra is csak egy irányszám, tekintettel a romákkal szembeni társadalmi előítéletekre, a gazdasági és politikai viszonyokra. A bulgáriai romák körében azonban egyre erőteljesebben jelentkezik az iszlamisztáció, amelynek hátterében a különböző arab- és törökországbeli adományok, illetve egyéb plusz juttatások húzódnak meg.

2. ábra. Bulgária etnikai és felekezeti megoszlása

Map 2. Bulgaria's ethnic and religious divisions

Etnikai csoport	Létszám (2001)	Arány (2001)	Létszám (2011)	Arány (2011)	Felekezet	Létszám (2001)	Arány (2001)	Létszám (2011)	Arány (2011)
bolgár	6 655 210	82,71%	6 680 980	84,8%	ortodox	6 552 751	81,44%	4 374 135	81,44%
török	746 664	9,28%	588 318	8,8%	muzslim	966 978	12,02%	546 004 szunnita	9,95%
roma	370 908	4,60%	325 343	4,9%				27 407 síita	0,47%
teljes lakosság	7 928 901	100,00%	7 364 570	100,00%	katolikus	43 811	0,54%	48 945	0,54%
					teljes	8 046 652	100,00%	5 758 301	100,00%

Forrás: www.nsi.bg alapján szerkesztette Bacsa B. 2013.

Az európai muszlim közösségek sorában a balkáni közösségek sajátos helyet foglalnak el. Nem jellemző az egymás közötti kapcsolatok keresése és ápolása sem az egyik, sem a másik fél részéről. A balkáni muszlim közösségek jellemzően a közel-keleti muszlim közösségekkel keresik a kapcsolatot. A délszláv válság idején, valamint az azt követő időkben is a közel-keleti iszlám országok játszottak jelentős szerepet a balkáni régió muszlimjainak életében. A Balkánon és Közép-Európa egyéb részein élő muszlimok közül egyedül

a bulgáriai törökök kötődnek anyaországához és ezt a kötődést egy olyan sajátosság jellemzi, amelynek során leginkább családi látogatásokról és nem az anyaországi muszlim közösséggel való kapcsolattartásról van szó. Bulgáriában a csaknem 7,4 milliós lakosság közel hatoda a muzulmán vallás követője, akik az iszlám hanafi szunnita ágához tartoznak, tekintettel arra, hogy az Oszmán Birodalom idején ez volt a hivatalosan támogatott forma. Mindemellett azonban fellelhetők a síita szekták nyomai is, mint a casalbashi és a bektashi, amely irányzat követői többnyire Razgrad, Targoviste és Tutraan környékén élnek. Midhat Pasa szerint ők azoknak a bolgároknak a leszármazottai, akik az üldöztetés elkerülése érdekében áttértek az iszlám hitre. A bulgáriai török közösségen belül van egy ún. alevi vagy aliani csoport is, akik a szufizmus speciális változatát, az iszlám shiizma által befolyásolt misztikus formáját vallják. Az aleviek nem a mecsetekben imádkoznak, hanem a lelki vezetők otthonaikban gyűlnek össze, ahol a szertartások alatt a zene, az ének és a tánc, mint rituális elem jelenik meg és juttatja el őket az extázis állapotába.

2.1. A radikális eszmék bulgáriai nyomai

A radikális iszlám eszmék megjelenésének vagy erősödésének hátterében mindig valamilyen katonai vagy politikai vereség, az adott ország gazdasági nehézségei, de leginkább a társadalmi feszültségek, továbbá a nemzeti vagy közösségi megaláztatások állnak. A fundamentalizmushoz köthetően a Balkánon is megjelent a vahhabizmus, amelynek nyomai elsősorban Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban figyelhető meg, de kiemelt figyelemmel kísérik a vahhabita szekta megnyilvánulásait Bulgáriában is. A vahhabizmus az iszlám azon szigorú csoportja, amely Szaúd-Arábiában a legelterjedtebb, és bulgáriai megjelenése is az iszlám közösség tulajdonában lévő vagyon feletti kontroll iránti küzdelemhez köthető. Hatalmas összegeket költöttek el Bulgáriában – amelyek sajtóhírek szerint külföldi muszlim szervezetektől származtak – az 1990-es évek közepétől kezdve, és ezekből több mint 150 új mecsetet, valamint ún. „oktatási centrumokat” építettek eszméik terjesztése érdekében.⁸ A radikális iszlámot elsősorban Dél- és Északkelet-Bulgária különböző városaiban és falvaiban hirdetik, amely térség Bulgária egykori főmuftija, Nedim Gendzhev szerint része lett volna annak a célkitűzésnek, amely egy Boszniából, Macedóniából és Bulgária Nyugat-Rodope régiójából álló „fundamentalista háromszöget” alkotott volna.⁹

Napjainkban, amikor az iszlám radikális mozgalmainak különböző formái kiemelt figyelmet kapnak, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a muszlimok többsége nem fundamentalista és legfőképpen nem terrorista. E két fontos tényező minél többszöri hangsúlyozása azért szükséges, hogy ez a magától értetődő megállapítás se a reislamizáció, se a radikalizmus, se a terrorfenyegetettség kérdéskörének vizsgálata során ne kerülje el figyelmünket. A reislamizációs folyamatokkal veszélyeztetett balkáni térségen belül, még a békésnek tekintett Bulgáriában is több terrorista támadást hiúsítottak meg a hatóságok az elmúlt 20 évben. Ezek közül az alábbi események kaptak nagyobb nyilvánosságot mind a magyar, mind pedig a bolgár elektronikus, illetve nyomtatott sajtón keresztül.

- 2003-ban a bolgár hatóságok egy sor iszlám központot zártak be arra való hivatkozással, hogy olyan főként szaúdiak által pénzelt iszlám szervezetekhez tartoznak, amelyek vélhetően további radikális szervezetekkel állnak kapcsolatban, olyanokkal például, mint amilyen az egyiptomi Muszlim Testvériség. A hivatalos közlemény szerint a centrumokat azért zárták be, hogy „elejét vegyék annak, hogy a terrorizmus megvesse a lábát Bulgáriában.” „A hivatalosan bejegyzett három muszlim iskola szerint létezik még legalább hét további, amelyek nincsenek bejegyezve és nem állnak állami felügyelet alatt”. Ezekben az iskolákban az elmúlt 20 év alatt kb. 3000 fiatal muszlim végzett.

- 2008. április 7-én Szófiában fejbe lőtték Georgi Sztojev író, aki a bolgár maffia ügyeivel szakértői szinten foglalkozott; Szerbiában pedig 2009-ben tizenkét, a feszült déli Szandzsák régióból származó, állítólag vahhabita muszlimot ítéltek 13 éves börtönbüntetésre azzal az indokkal, hogy terrorista merényletet terveztek Belgrád amerikai nagykövetsége ellen. A Szandzsákban, Szerbia legszegényebb régiójában a radikális muszlim jelenlét a mudzsahedin külföldi harcosok megérkezéséhez kapcsolódik, akik a bosnyák muszlimokhoz csatlakoztak a szerbek ellen vívott 1992–1995-ös bosnyák függetlenségi háborúban.
- Ekkortól figyeltek fel fokozottabban a radikális iszlám éledezésére a Balkánon, amely Európa biztonságára nézve veszélyt jelent. 2009-ben Macedóniában megjelent egy online zenei videó, amelyben Oszama bin Ladent dicsérik, és az al-Kaida valamint a tálibok befolyása alatt álló új radikális iszlám csoport kialakulásával fenyegetőztek. „Oh, Oszama, pusztítsd el az amerikai hadsereget. Oh, Oszama, emeld a muszlimok becsületét” – énekelt egy csoport macedón férfi albánul abban a YouTube videóban, amely 2009-ben került fel a világhálóra és 2010 augusztusában közzét a macedón média.
- 2010-ben több terrorista sejt leleplezéséről és hatástalanításáról számolt be a bolgár titkosszolgálat a nyilvánosság előtt. Szaid Muutlu, Szirnica városának hodzsája vezette az Al-Uakf Al-Iszlami bolgár szárnyát, azt az illegális iszlám szervezetet, amely a szalafista iszlám irányzatot követte. A szervezet hosszú távú célja Bulgária iszlám hitre való térítése volt, amelyet egy négycsillagos isztambuli szállodából irányítottak szaúd-arábiai és törökországi finanszírozással. Eddig az Al-Uakf Al-Iszlami több, propaganda célból fenntartott bázisát találták meg a hatóságok Pazardzsik, Blagoevgrad, Szófia és Plovdiv városában. A leleplezés során több ezer oldalnyi iratot, vallási témájú irodalmat találtak, több ezer levét, eurót és arab fizetőeszközt, számítógépeket foglaltak le. 2010-ben néhány alkotmányellenes, etnikai és vallási alapon létrejött pártot is alapítottak Muzulmán-Muszlim Testvériség, illetve Szent Háború a Hitetlenek Ellen néven, amelyeket a feltételezések szerint Törökországból finanszíroztak.
- 2012. július 18-án öngyilkos merényletet követett el egy turista a burgaszi repülőtéren, amely hét halálos áldozatot követelt és a sérültek száma meghaladta a harmincat. A merénylet helyszíne a szafarevoi repülőtér volt Burgaszban, ahol videokamerák felvételei alapján a bolgár hatóságok azonosították a tettest. Az izraeli titkosszolgálat nem sokkal a gyilkosság után a libanoni Hezbollahra és Iránra terelte a gyanút, ugyanakkor mind Naszrana Hezbollah-vezér, mind pedig a szófiai iráni nagykövetség elutasította a vádat. Avigdor Lieberman izraeli külügyminiszter 2010-ben azzal vádolta a bolgár titkosszolgálatokat, hogy nem lépnek fel elég hatékonyan a terrorizmus ellen, ugyanis szerintük az Al-Kaida regionális sejtek kialakítására törekszik Bulgáriában. A konspirációktól eltekintve kifejezetten jónak mondható a bolgár és izraeli titkosszolgálatok közötti információcsere. Bojko Boriszov 2010-ben Szófiában találkozott Meir Dagannal, a Moszad akkori vezetőjével, akivel értékelték az addig elért kétoldalú eredményeket, valamint az új kihívásokról is szót ejtettek. Az Arutz Síva és BTA hírügynökségek információi alapján a bolgár titkosszolgálatok 2012. január 9-én meghiúsítottak egy izraeli turisták ellen tervezett bulgáriai merényletet, amikor is a terroristák egy téli síközpont felé tartó, izraeli állampolgárokat szállító autóbust szándékoztak felrobbantani. Minden bizonnyal ugyanaz a szervezet hajtotta végre a burgaszi támadást, amely a januári meghiúsított akció mögött állt. Bulgária túlságosan is hitt sérthetlenségében, és ez azzal járt, hogy a bolgár biztonsági intézmények veszítettek hatékonyságukból. Minden jel arra mutat, hogy az eddig biztonságosnak tűnő európai uniós államok, mint például Bulgária is, ki vannak

téve a nemzetközi terrorizmus valós veszélyeinek. A fő megoldandó kérdés továbbra is az, hogy a jövőben miként lehetne megelőzni és megakadályozni az ilyen tragikus események bekövetkezését.

- 2012 szeptemberében radikális iszlám eszmék terjesztése miatt bíróság elé állítottak 13 bolgár muzulmán a közép-bulgáriai Pazardzsikban, ahol a vádlottak többsége vallási előljáró volt. A perbe fogott imámokat, muftikat és vallásoktatókat azzal gyanúsították, hogy az Al-Uakf Al-Iszlami (Al-Waqf Al-Islami) szaúd-arábiai központú ultrakonzervatív szervezet tagjai, amelynek mostani székhelye Hollandiában van. A Bulgáriában be nem jegyzett, az ország déli, délkeleti és középső részén tevékenykedő szervezet gyaníthatóan kapcsolatban áll az al-Kaida nemzetközi terrorhálózatával. Az ügyészség szerint a vádlottak 2008 márciusa és 2010 októbere között mecsetekben, különböző rendezvényeken és a kávéházakban antidemokratikus eszméket terjesztettek azzal, hogy az iszlám radikális szalafita szárnyának ideológiáját hirdették, amely a kalifátus megteremtését – iszlám hitű országok egy közös vallási vezető alatti egyesítését – célozza.
- 2012 októberében az afganisztáni szerepvállalás miatt Omar Bakri radikális muzulmán hitszónok megfenyegette Romániát és Bulgáriát. Omar Bakri egy bolgár lapnak adott interjújában „legitim” célpontnak nevezte Romániát és Bulgáriát, azt állítva, hogy ezek iszlám területek, hiszen a Balkán és a Fekete-tenger térsége több mint négy évszázadon keresztül a török birodalomhoz tartozott. A hitszónok azt fejtegette, hogy ha az iszlám megjelent egy térségben, akkor az iszlám területté vált, és a muzulmánoknak kötelességük lesz egy napon „felszabadítani”. Példaként Spanyolországot említette, Kelet-Európában pedig Romániát, Albániát, Macedóniát, Szerbiát, Koszovót és Boszniát nevezte meg.

3. Összegzés

A muszlim kisebbségek körében – elsősorban a második, harmadik generációs fiataloknál – kétségkívül tapasztalható egyfajta radikalizálódási folyamat, amelynek jövőbeni alakulására hatással vannak az adott térség megoldatlan gazdasági problémái, tovább az esetleges egyéni kilátástalanság érzete. A szélsőséges eszmék terjedését erősíthetik, illetve az iszlám és a fundamentalizmus, továbbá a fundamentalizmus és a terrorizmus közötti különbségtételt homályosíthatják el azok a muszlim közösségi vezetők által tett nyilatkozatok, amelyek nem határolódnak egyértelműen egy-egy terrorista cselekménytől. Annak ellenére, hogy a szélsőségesek az európai muszlim népesség 1–2%-át¹⁰ teszik ki, a balkáni térség egyik jövőbeni kihívása a terrorizmus elleni hatékony küzdelem, a politikai stabilitás, a gazdasági jólét, továbbá az etnikai és vallási tolerancia hosszú távú megteremtése.

JEGYZETEK

1. M. Császár Zsuzsa – Pete József (2009): Iszlám a Kárpát-Balkán térségben. In: Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.): Keleti horizontunk. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 3–23.
2. A nyugati népszámlálások ritkán kérdeznak rá a vallásra, így csak becslések állnak rendelkezésünkre.
3. Egyes vélekedések szerint 15 millió főről van szó In: Zsebők Csaba (2004): Az iszlám terjedése Délkelet-Európában. <http://migrantsintegracio.hu/uploads/pdf/574.pdf>.
4. Egységes időben elvégzett népszámlálási adatokkal nem rendelkezünk. BiH-ban 1991 óta nem volt census, ezért a 2001 évi becslést használtuk. Macedónia esetében leállították a 2011-es népszámlálást, így a 2001-es adatokra támaszkodhattunk. A többi ország esetében a 2011-es census előzetes adatait vettük figyelembe.

5. Houssain, Kettani 2010: Muslim Population in Europe: 1950 – 2020 International Journal of Environmental Science and Development, Vol. 1, No. 2, June 2010 (ISSN:2010-0264) pp. 154–164.
6. Harun, Karčić (2011): Islamic Revival in Bosnia and Hercegovina 1992-2010 In: ISEEF http://iseef.net/index.php?option=com_content&task=view&id=122&Itemid=42
7. 2001-ben a muszlimok aránya meghaladta a 12%-ot. (<http://www.nsi.bg>)
8. <http://www.foxnews.com/world/2010/09/18/radical-islam-rise-balkans-raising-fears-security-threat-europe/> – letöltés ideje 2013. február 24.
9. <http://www.foxnews.com/world/2010/09/18/radical-islam-rise-balkans-raising-fears-security-threat-europe/> – letöltés ideje 2013. február 24.
10. Rostoványi Zsolt (2008): Az európai muszlim közösségek differenciáltsága <http://mta.hu/fileadmin/2008/11/04-muszlim.pdf> – letöltés ideje: 2013. február 28.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alibašić, A. (2010): Islamic higher education in the Balkans: a survey <http://www.bosanskialim.com/rubrike/tekstovi/000472R025.PDF> – letöltés ideje 2011. március 20.
- Babuna, A. (1999): Nationalism and the Bosnian muslims. East European Quarterly, 33. vol.
- Bacsa Beatrix (2010): Multikulturalizmus a bolgár társadalomban (megjelenés alatt), elhangzott a VII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencián Pécsen, 2010. november 14-én.
- Baklacioglu, Nurcan Ozgur (2010): Constituting Identity in Crossborder Discourse – Turkish Migrants in Bulgarian–Turkish Politics, Lambert Academis Publishing 2010, Germany 91 p.
- Bernd, Rechel (2008): Ethnic diversity in Bulgaria – Nationalities Papers 2., p. 343.
- Csüllög Gábor (2007): Az európai vándorlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára (10–17. század). In: (Reményi P.– Szebényi A. szerk.) Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: A nagy terek politikai földrajza pp. 334–343.
- M. Császár Zsuzsa (2011): Kisebbség – oktatás – politika a Balkánon. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. 160 p. [Közép-európai Monográfiák; 2]
- M. Császár Zsuzsa–Pete József (2009): Iszlám a Kárpát-Balkán térségben. In: Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.): Keleti horizontunk. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 3–23.
- Karčić, Harun (2011): Islamic Revival in Bosnia and Hercegovina 1992-2010. In: ISEEF http://iseef.net/index.php?option=com_content&task=view&id=122&Itemid=42
- Kettani, Houssain (2010): Muslim Population in Europe: 1950-2020 International Journal of Environmental Science and Development, Vol. 1, No. 2, June 2010 (ISSN:2010-0264) PP. 154–164.
- Köszegi Margit (2008): Bulgária muzulmán lakossága az ezredfordulón Pro Minoritate folyóirat 2008 ősz, Budapest 154–171. p.
- Milanov Viktor (2010): Titkos terrorista-csoportot leplezett le a titkosszolgálat; http://kitekinto.hu/europa/2010/10/12/titkos_terrorista-csoportot_leplezett_le_a_titkosszolgalat/
- Milanov Viktor (2012): Liberális diktatúrában élnek a bulgáriai törökök; http://kitekinto.hu/europa/2012/06/26/liberalis_diktaturaban_elnek_a_bulgariai_torokok
- Milanov Viktor (2012): A bolgár-izraeli kapcsolatok a merénylet tükrében; http://kitekinto.hu/europa/2012/07/20/a_bolgar-izraeli_kapcsolatok_a_merenylet_tukreben&lap=2
- Molnár Tamás (2010): Iszlám terrorizmus a Balkán szívében; http://kitekinto.hu/europa/2010/07/02/iszlam_terrorizmus_a_balkan_sziveben&lap=2
- Rostoványi Zsolt (2008): Reiszlamisztáció és/vagy az iszlám szekularizációja – adalékok az iszlám értelmezéséhez – In: 60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem: a Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok: Társadalomtudományi Kar, szerk.: Balogh Péter; Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest 215–226. p.
- Zsebők Csaba (2004): Az iszlám terjedése Délkelet-Európában In: A Közép Balkán stabilitásának megőrzése a NATO szerepvállalásának tükrében – Uniós Tanoda Alapítvány Bp. pp. 25–32. <http://delhir.com/kuelvilag/oszerbia/5419-terjed-a-vahabizmus-a-balkanon>

<http://www.foxnews.com/world/2010/09/18/radical-islam-rise-balkans-raising-fears-security-threat-europe/> – letöltés ideje 2012. november 5.

http://galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=162565:bulgariaban-islam-radikalis-egyhazi-tisztsegtseviselk-ellen-indult-per&catid=77:kuelfoeldi-hirek&Itemid=114

http://galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=174058:a-bolgar-kormanypart-toeroek-valasztokra-vadaszik&catid=77:kuelfoeldi-hirek&Itemid

<http://www.hurriyetdailynews.com/bulgarians-rally-ahead-of-extremist-muslims-trial.aspx?pageID=238&nID=33563&NewsCatID=354>

<http://www.inforadio.hu/hir/kulfold/hir-306218>

<http://nepszava.com/2012/07/amerika/pentagon-a-bulgariai-tamadas-a-hezbollahra-utal.html>

http://news.ibox.bg/news/id_166206461

http://news.ibox.bg/news/id_2044936597

<http://www.origo.hu/nagyvilag/20121008-terrortamadastol-tart-romania.html>

http://society.actualno.com/Glavnijat-muftija-Obrazovajte-musulmanite-i-njama-da-ima-radikalen-islam-news_401747.html#ixzz2CCh2hq6v

http://society.actualno.com/Taen-svidetel-Podsydimi-prizovavaha-za-djihad--news_401763.html#ixzz2CCihq1h2

<http://www.thepenmagazine.net/problems-and-religious-organization-of-bulgarian-muslims> – letöltés ideje 2012. április 09.

CSÜLLÖG GÁBOR* – GULYÁS LÁSZLÓ**

A TÖRÖK BIRODALOM BALKÁNI TERÜLETI RENDSZERE

A REGIONAL SYSTEM OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE BALKAN

ABSTRACT

The imperial areas were born in the European peripheries and main points of migration. They built on major European migration zones and they permanently possessed the important migration intersections. Their expansion and relation mainly reduces the number of the minor states, while their break-up, their fall or their recess helped in the growth. Their interest was to entirely govern and possess active and opened migration zones. They operated and ruled their inner borders by interests of the becoming local provinces. By the end of the 15th century, the Ottoman organization annexed much of the earlier states in the Balkans and built a very effective imperial structure. In the middle of the 16th century, it extended its rule as well on the Hungarian Kingdom. The transformation of the Ottoman Empire took place slowly. After the big conquering era, which ended in the 17th century, various problems started to begin in the periphery of this empire in the 18th century. By the beginning of the 20th century, the Balkan wars resulted an entire volte-face and change against the Ottoman Empire.

1. Államtéri tagolódás a balkáni térségben az Oszmán Birodalom kialakulása előtt

1.1. A földrajzi tér jellemzői

A Balkán-félsziget földrajzi felépítése sok tekintetben befolyásoló tényező a történetiség folyamataiban.¹ Félsziget jellege következtében meghatározó tengerparti sávja jobbra erősen tagolt hegyvidékekből áll, amelyeket kisebb-nagyobb folyóvölgyek és félmedencék különítenek el. Nyugati részén a tagolt tengerpartot széles, dél felé egyre magasodó hegyvidéki zóna követi, amelynek zárt hegységei között keskeny folyóvölgyek és magasabban fekvő medencék találhatók. Délkeleten és keleten a tengerpart és a 2000 méter feletti csúcsmagasságú hegységek között, a tengerbe ömlő folyók termékeny síkságai, félmedencéi jellemzők. Szárazföldi határa északon a Száva és a Duna folyók vonala, amelyeket a Balkáni oldalon a délről érkező mellékfolyók völgyeinek, medencéinek kisebb-nagyobb síkságai öveznek.² Ez a sajátos földrajzi kép meghatározója volt a történeti megtelepedés, a térhasználat különbségeinek és a migrációs útvonalak kialakulásának. A nagyobb medencék, a szélesebb folyóvölgyek és a folyóvölgyi síkságok, valamint a tengerparti félmedencék a környezet magasabb eltartó képessége miatt minden történeti korszakban más földrajzi tereknél sűrűbben lakottak voltak. Ezzel szemben a tagolt tengerpartokon és a hegyvidékek belsejében az előbbiekhöz képest kedvezőtlenek voltak a földrajzi adottságok a nagyobb népességszám közvetlen eltartására. Ezeken a tájakon a népsűrűség alacsonyabb, a megtelepedés koncentrált volt és elsősorban a tengerpartok kedvező pontjai mellett a belső folyóvölgyekre és kismedencékre irányult. A sajátos Európa peremi földrajzi helyzet, a félsziget földrajzi felépítésének különbségei, a népesség eltérő területi megoszlása, a

* Dr. PhD Csüllög Gábor egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

** Dr. habil. Gulyás László egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

köztük kialakuló migrációs útvonalak, a külső hatalmi befolyásnak való földrajzi kitettség jelentős kihatással volt az etnikai térstruktúra változására, az államok területi alakulására, a külső hatalmi terek balkáni megjelenésére, de nem utolsósorban a különböző folyamatok területi ütközéseinek kialakulására.³

1.2. Balkáni migrációs zónák, állami terek

A Balkán-félsziget partvidékei mentén évezredek óta folyamatos volt a tengeri migráció, azonban ezeknek elsősorban a félsziget déli részére volt jelentős hatása. A főbb szárazföldi útvonalak elsősorban azonban Közép-Európával és Kisázsiaival kapcsolták össze a félsziget belső területeit. A Duna a Morava és a Marica/Vardar folyókat követő utak összefüzdő vonalán jelentős migrációk és folyamatos kulturális hatásterjedések voltak jellemzőek a különböző történeti korszakokban.⁴ A Balkánon átmenő útvonalak történeti jelentőségüket a középkorban, a kereszties hadjáratok időszakában is megőrizték. Nem kevésbé volt európai jelentőségű a félsziget északi peremén a Száva és a Duna vonalát követő, Észak-Itália és Kelet-Európa között kialakult migrációs zóna, amelynek aktivitás elsősorban a római és népvándorlás kori időszakokban volt kiemelkedő. Ezzel szemben a Fekete-tenger partvidéke mentén a Kelet-Európát Kisázsiaival összekötő szárazföldi útvonal csak ritkán vált jelentős hatásúvá. Lényeges különbség volt a nem túl széles fő migrációs zónák aktivitása és főleg a nyugat-balkáni belső hegyvidék elzártsága között. Az elkülönülő zárt hegységi hátttereket passzív, ezzel szemben a nagyobb folyókhoz, valamint a tengerpartokhoz kötődő áramlási zónákat, aktív, gyorsan változó térállapot jellemezte. A népesség területi kötődése is kettős volt: a zárt hegyvidéki hátttereken élők erősen rögzült földrajzi identitás jellemezte, míg az áramlási zónákon a migráns állapot és az téráramlási hatás, készítés sokkal erősebben érvényesült. A külső hatásirányok erőteljességének és az áramlási vonalak elhelyezkedésének köszönhetően a szárazföldi térségre jelentős hatású központok csak a peremeken alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ez utóbbi három nem véletlenül volt ugyanakkor külső térségek (Kis-Ázsia és a Kárpát-medence) fontos központja is. Mindez mutatja, hogy a fő áramlási, migrációs zóna két balkáni végpontja egyben komoly kapcsolódási zóna volt a külső térszerkezetekhez.⁵

Az európai áramlási rendszerek összefüggő működése nagyban függött az áramlási rendszer egységére szerveződő nagyhatalmak, érdekérvényesítési sikerétől. A Balkán történetiségében az elmúlt két ezer évben igen jelentős szerepe volt a birodalmi térbeliségnek. A Római-, a Kelet-Római, Bizánci és az Oszmán Birodalom mellett, ha nem is az egész Balkánra de annak észak-nyugati részére a Habsburg Birodalom, majd Ausztria és Magyarország is kiterjesztette területiségét. Így a birodalmi térszerkezetek kisebb kihagyásokkal lefedték a térség rómaiak utáni történetét. A birodalmak a nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan birtokolták. Területi rendszerük az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek beépítéséből szerveződött, így érdekük volt az áramlási terek aktivitása, nyitottsága, az áramlási zónák átfogó uralása. Terjeszkedésük következtében elsősorban peremeken kialakult ütközőterek jellemezték, belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom érdekei alapján szabályozták és működtették.⁶

Az önálló szerveződésű helyi államok kisebb magterületekre szerveződtek, amelyek többségében az áramlási zónák egyes szakaszain, vagy ritkán azoktól elkülönülve alakultak ki. A zárt háttterek összefogásából szerveződő államiségük számára hatékony centrumteréség kiépítésére azonban csak az áramlási zóna kínált lehetőséget, ugyanakkor ez a térség volt leginkább kiszolgáltatva a külső hatalmi centrumok erőteljes nyomásának, így ezek a helyi szerveződésű államok nehezen őrizték meg stabilitásukat. Az áramlási zónák folyamataitól és növekedési lehetőségeiktől függően területük gyakran változott, vagy akár át is

helyeződött. A birodalmi hatások gyengülésekor az áramlások különböző csomópontjain szerveződő helyi állami terek igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből és határokkal lezárni azok különböző szakaszait. Azonban a helyi államok nem tudták tartósan kiegyensúlyozni a nagytérsegi áramlásokat és az érdekeik szerint alakított helyi áramlásokat. Létük a záródó áramlási terekhez kötődött, ez pedig folyamatosan a határaik erősítésére készítette őket, amely a térségen belüli elkülönülésekhez, erős ütközésekhez vezetett, az utóbbiak pedig nem csak a határ menti területeket, hanem sokszor az egész állami teret is érintették, amely a határok gyakori változásával.

1.3. A 14. századi széttagoeltság

A 14 századra a Balkán jelentős részén eltűnt a korábban meghatározó birodalmi térbeliség. A létrejövő, helyi szerveződésű államok a nagyhatalmi hanyatlások korszakaiban kaptak erőre. A Balkán nagyobb részén széttöredező bizánci struktúra helyén a különböző helyi szerveződésű, egymással összeütközésbe kerülő államiság vált meghatározóvá. A változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok és a szerbek néhány évtizedes sikerét kivéve – azonban nem tudták megszüntetni az államtéri széttagoeltságot. Tipikus példája ennek a Balkánon a középkori szerb és bolgár állam, vagy kisebb formákban a megszerveződő kereszties államok. Ezek elsősorban az áramlási és migrációs zónákon tudtak hatékonyan megszerveződni és hatásuk nagyon korlátozottan érvényesült a balkáni hegyvidékek belső, elzárt térségein, ahol a korábbi szerveződések lassan asszimilálódnak, sajátos vallási szerveződésű népességében a földrajzi identitás egyre erőteljesebbé vált, sokszor felülírva a vallási és nyelvi közösséget.

További folyamatok is erősítették a széttagoledást. Az egyházszakadás éles vonalat húzott az ortodox és a római rítusú keresztény népességek közé. A Balkánon eddig elkülönülő latin és görög nyelvhasználatot a térség jelentős részén a 12. századra elfedte az ortodoxiával összekapcsolódó szláv nyelv használata. Ebből a folyamatból két nyelv maradt ki. A görög nyelvhasználat tovább élt a félsziget déli részén és a tengerparti városokban, míg a félsziget észak-keleti részén a Kárpátok déli és keleti oldalához migráló, kun és besenyő etnikumokat beolvasztó vlach népesség latin nyelvűsége lett uralkodó. A három fő nyelv és a két fő vallás között komoly választó vonalak alakultak ki a 14. századra.

Erőteljesen befolyásolta a balkáni folyamatokat és államtér képződési lehetőségeket a Magyar Királyság középkori nagyhatalmi szerepe. Területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal fő csomópontjának uralma és a két kárpát-medencei bejáratának – északon a Morva-, délen pedig a Morava-kapu – ellenőrzése volt. Ezzel mintegy ötszáz évig komoly kihatással bírt Európa történetére. Ezek a kapuk hosszú időn keresztül a Duna menti áramlások és hatalmi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették. Területi és védelmi rendszerének kiépítésével le tudta zárni a Duna menti áramlásokat. Nem elgátolta, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat. A 14. századra a Balkánra vonatkoztatva az egyetlen prosperáló birodalmi tényező a magyar hatalom lett. A magyar uralkodóknak nem volt célja kiterjedt és tartós hatalmi tér kiépítése a Balkánon. Az Árpád házi dinasztia örökebe lépő Anjouk és Luxemburgi Zsigmond politikája alapvetően Közép-Európa felé fordult. Szűkebb hatalmi előtérként a Balkánon csak a Száva jobb oldali, boszniai mellékfolyóinak térségét szállták meg, ahol katonai igazgatású bánóságokat szerveztek. Ennek ellenére a magyar uralkodók időszakonként erőre kapó, de nem mindig egyöntetű balkáni politikája a 14–15. században jelentősen befolyásolta a térség helyzetét. Sikereiknek és kudarcaiknak nagy szerepe lett az oszmán uralom terjedésének ütemében, amelyet a térség migrációs folyamatainak változásai is elősegítettek.

2. Az oszmán hódítás területi jellemzői

2.1. A balkáni struktúra egyensúlya

A 15. századra kisebb állami terekre szétagolt térség labilitása behúzta az oszmán nagyhatalmi törekvéseket és az erre adott magyar választ. A hatalmi terjeszkedés áramlásokat összekapcsoló hatásai következtében kioltódtak a belső folyamatok ütköző terei, szerepüket átvették a birodalmi érdekek szerint alakított peremi ütközőterek, azonban azal, hogy a törökök a 16. századra ezt a Balkántól északra helyezték át, sajátos módon hosszú évszázadokra egybefűzték a földrajzi tagoltsághoz rögzült balkáni állami tereket.

Kezdeti oszmán törekvésekben meghatározó volt a bizánci (görög és bolgár) maradványterek és a keresztény államok elszigetelése és felszámolása.⁷ Ezek elsősorban a tengerpartokon, illetve a szárazföld nyitottabb áramlási zónáihoz kötődtek és erőteljesebb, bár egyre szűkebb területi struktúrával rendelkeztek. Meghódításuk komoly népességi, gazdasági bázis és rögzített hatalmi struktúra megszerzését jelentette.⁸ Más stratégiával fordultak a Bizánchoz nem kötődő szerb államiság ellen.⁹ Vezető rétegük kiiktatása, magukhoz kötése és központi területük katonai megszállása, jelentős kiterjedésű területhez jutatta őket. Legfontosabb hozadéka behódításuknak azonban a Dunához való kijutás és a félsziget közepén a fő áramlási zóna teljes uralma volt. Nem ilyen jelentős, de szintén fontos eredményként tekinthetünk arra a tényre, hogy a szerb uralmi területek megszerzésével jelentős nyugat-balkáni hegyvidéki háttérterületek kerültek birtokukba.¹⁰

Konstantinápoly elfoglalása után a következő cél a Magyar Királyság kiszorítása lett a Balkáni folyamatokból. Ez a majd évszázados küzdelem váltakozó sikerrel folyt. Hunyadi János győzelme 1456-ban Nándorfehérvárnál, majd Hunyadi Mátyás erős állama visszavetette és lassította az oszmán előrenyomulást.¹¹ Ugyanakkor nem gátolta a török hatalom biztosítását a Balkán nagy részén. Az oszmán haderő ez idő alatt jelentős területeket hódított meg Anatólia keleti határai, Mezopotámia, Arábia és Egyiptom térségében.¹²

Fordulatot a balkáni politikában 1521-ben Nándorfehérvár (Belgrád) oszmán elfoglalása hozott, innentől kezdve a szultán elsődleges célja már a Magyar Királyság hatalmi terének és Duna-völgyi kulcsszerepének átvétele lett. A gyengülő és dinasztikák között bizonytalankodó Magyarország az 1526-os mohácsi vereség után politikailag szétesett, már nem volt képes irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. A 16. század eleji török előrenyomulások a Duna és a Száva déli mellékfolyóinak háttérterületeit, majd a völgyi kijáratokat és a hozzájuk tartozó területeket szerezték meg. Amikor a magyar uralmú boszniai bánágok után a Morava kaput (Nándorfehérvárral) elfoglalták először jutottak a hosszabb hadjáratokhoz szükséges felvonulási területre a Duna völgyében Közép-Európa felé a Balkánon kívül. Így többé nem függtek a balkáni utak évszakoktól függő használhatóságától. Ezután két évtized telt el, mire a magyar területek Duna menti részét is a birodalomhoz tudták hódítani. Ennek oka elsősorban az oszmán uralmi struktúra erőviszonyaiban és a kettős magyar királyi hatalom érvényesítésének váltakozó állapotában keresendők. 1526 után a magyarok két királyt választottak, egy Habsburgot és egy magyar főurat. Az egymás elleni küzdelmeikbe sokszor avatkoztak be a törökök a magyarok oldalán, ekkor kezdődött meg jelentősebb balkáni népesség részvétele a török hadsereg harcaiban. 1541-ben a magyar korona államiságát Habsburg fő alatt továbbvivő királyi területektől a törökök elszakították és Buda központtal birodalmukba tagozták az általuk meghódított magyar területeket. Ettől kezdve a magyar királyi koronát megszerző Habsburg és a hódító oszmán birodalom révén a Duna mentén megszűnt a magyar állam által korábban kialakított nyugati és déli elzárás, helyüket felváltotta a két világbirodalom 150 éves küzdelme és folyamataik ütközése. Az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat

húzta be a Kárpát-medencébe ezzel a 17. század végéig a magyar állam jelentős területei a Balkán részévé váltak. Ennél jóval hosszabb időre dőlt el a balkáni államok sorsa. Betagozódásuk a 16. századtól felgyorsult a területileg és katonailag merev, de kulturálisan és vallásilag megengedő oszmán birodalmi struktúrába.

A balkáni és a dunai struktúrák összefüggése, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás közép-európai hatalmi tereinek öröksége jól illeszkedett az oszmán területi hódítás és katonai hatalmi struktúra céljaihoz. Így a 16. század közepétől az oszmán birodalom egyik meghatározó politikai és katonai céljává vált a Habsburgok kiszorítása a Duna-völgyből és szorosabban összekapcsolni a balkáni és a közép-európai hatalmi teret. Természetesen nem ez volt az egyetlen cél, Kelet-Európa, Perzsia, Arábia és Egyiptom szintén fontos irány volt, de talán ez volt 150 évig a legtartósabb és a legtöbb erőforrást felemésztő cél. Ugyanakkor ennek a helyzetnek több szempontból is kedvező kihatásai voltak a Balkánra. A korábbi megosztottság, az egymás elleni harc, a gazdasági káosz megszűnt. A térség egy jól szervezett birodalom részévé vált. A hadjáratok szinterei a Balkánon kívülre kerültek. Jelentős lett a különbség a határ menti, katonai felvonulású, hadjáratoktól érintett területek és a belső, jobbra békés területek között. Megkezdődött a korábbi minták alapján a Balkánon a birodalmi struktúra újjáépítése. Természetesen ez azért sok tekintetben különbözött a Bizáncitól és a Kelet-Rómainak. Többszintű és funkciójú területi struktúra jött létre, a hódolt területeket eltérő mértékben tagozták be a katonai közigazgatásba. Ekkor jellemzően nagy kiterjedésű vilajeteket alakítottak ki, amelyek között azonban jelentős szerveződési különbség volt. A birodalom peremén, a fő ütközési irányokban pl. a Duna mentén aktív katonai vilajetek szerveződtek. Más peremi irányokban pl. Nyugat-Balkán, passzív, békésebb belső folyamatok által alakított vilajetek jöttek létre. Mellettük fontos szerepe volt a birodalom hatalmi előterében létező politikai függésű periférikus államoknak, így a Balkánhoz kötődően az Erdélyi Nagyfejedelemségnek és Havasalföldnek, illetve Moldvának (1. ábra).

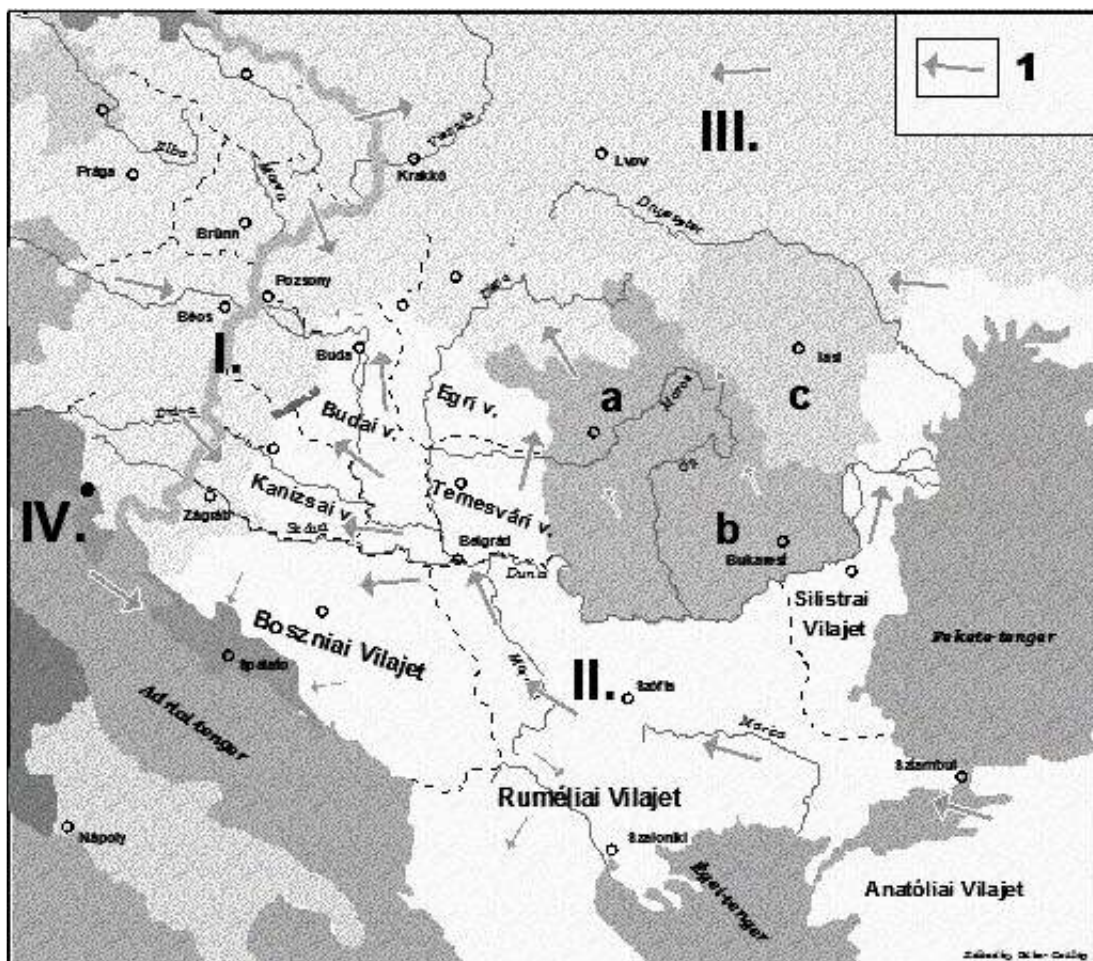
Alapvetően tehát a Balkán történeti térszerkezetének kettőssége – a zárt térségek passzív, elkülönülő, lassan változó és a migrációs zónák aktív gyorsan változó térállapota – segítette a 14. század végétől az oszmán területiség sajátos struktúrájának gyors és hatékony kiépülését. A fő migrációs zónákon gyorsan változtak az állami terek, valódi kiterjedésük nehezen volt meghatározható, lényeges szerveződésük csak a központjaik körül működött hatékonyan. Az oszmán foglалás alapvetően a fő áramlási zónák vonalát követte, ezekhez kötődtek a különböző állapotú és szervezettségű államok magterületei és stratégiai pontjain kezdő, elágazó és végpontjain voltak központjaik. Ezek gyors foglалásával azok háttérük átvételével a Török Birodalom tartós és hatékony területi struktúráját épített ki és működtetett a 15. és 20. század eleje között a Balkánon. Ebbe beépültek a korábbi birodalmi struktúrák (Bizánc és a Magyar Királyság), valamint a 9–14. századi kisebb államok területiségének jellemzői. Ezeket fogta egybe az oszmán területi hódítás katonai térstruktúrája, amellyel a török hatalom hatékonyan tudta kezelni a balkáni ütközőtereket és az etnikai konfliktusokat.

2.2. Az egyensúly felbomlása

A 17. századtól azonban erősebb funkcionális és fejlődési különbség mutatható ki a különböző térségek között. A katonai szerepű határtérségekben nem mélyült el az oszmán szerveződés, elsősorban a hadi érdekek határozták meg a folyamatokat. Csak katonai központok jöttek létre, a helyi népességgel való viszonyt a katonai jelenlét alakította. Folyamatos volt a birodalomból érkező török és nem török népesség cseréje, az iszlamizáció nagyon kismértékű volt. Ezzel szemben a Sztambulhoz és a Duna felé vezető fő áramlási

irányokhoz kapcsolódó központi terület aktivitása, gazdasági fejlődése erőteljesebb volt. Meghatározó oszmán központok döntően ezeken a területeken alakultak ki. Az oszmán szerveződés mélyebben érintette a helyi társadalmakat és az Anatóliából itt letelepedő népesség száma is jelentősebb volt, ennek következtében itt nőtt meg jelentősen az iszlám népesség aránya.

1. ábra. Az Oszmán Birodalom európai területei a 17. század közepén

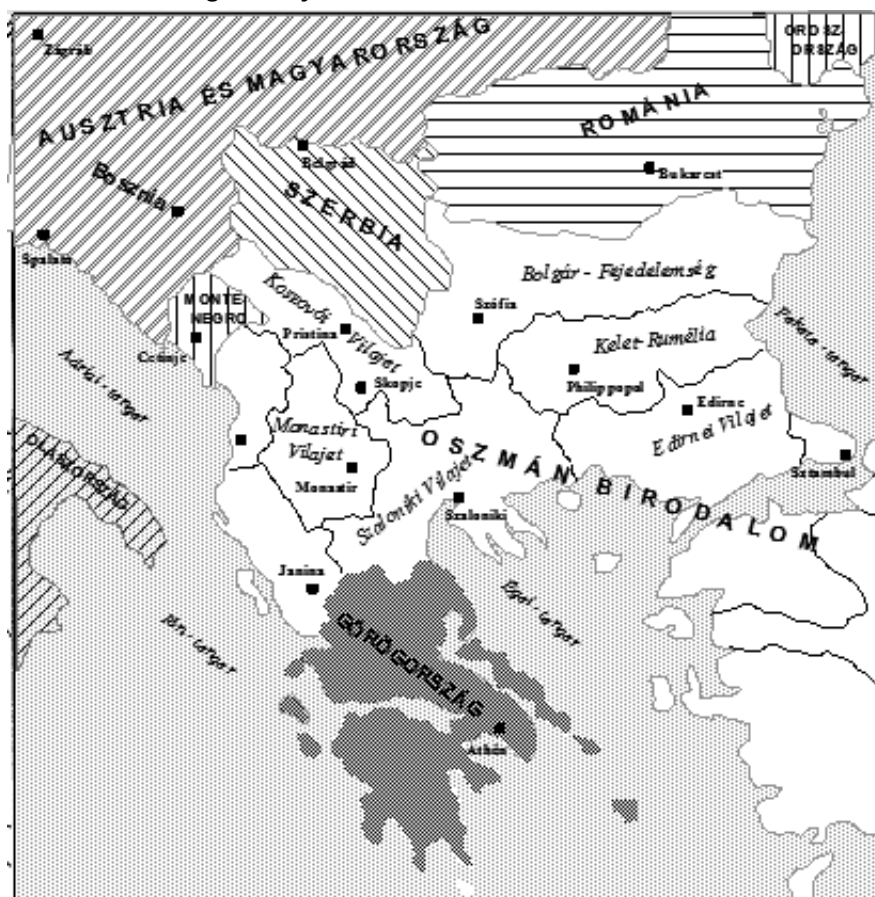
I. Habsburg Birodalom; II. Oszmán Birodalom; III. Lengyel Királyság; IV. Velence; a) Erdélyi Nagyfejedelemség; b) Havasalföldi fejedelemség; c) Moldvai Fejedelemség; 1. Migrációs irányok

A 17. századig tartó nagy hódítási korszak befejeződése után azonban már a 18. században jelentkeztek a birodalom periferiáján a különböző problémák.¹³ A peremeken gyors változások történtek, ezzel szemben a Balkánon az Oszmán Birodalom átalakulása lassan ment végbe. Itt a század végéig elsősorban gazdasági és vallási ütközések zajlottak. A török hatalom jól tudta kezelni a balkáni ütközőtereket, helyi etnikai konfliktusokat, egészen addig az időszakig, amíg csak egy meghatározó birodalmi ellenfél, a Habsburg Birodalom politikája hatott a Balkánon. A Habsburgok erőteljesen elzárták a Kárpát-medence és a középső Duna-medence térségét a balkáni migráció elől. Ez megerősítette a belső migrációkat és a külső segítséggel az etnikai elkülönüléseket. A korábbi állami gyökerek ezzel erőre kaptak. A 19. században a brit, az orosz, a francia és később az olasz és német nagyhatalmi törekvések komoly támogatást nyújtottak a balkáni etnikumok állami törekvéseihez, ezeknek igazi gyújtópontjai pedig a kialakítandó államoknak az oszmán területi struk-

túrát lebontó államtéri követelései voltak. A 19. század elején jelent meg az önálló állami identitásra való törekvés a görög, román, szerb, bolgár és albán mozgalmakban. Ezek eredményt ebben a században csak a görög, montenegrói, szerb, majd román államiság esetében hoztak.

A felmerülő területi problémákat a törökök a 19. század első felében igyekeztek átszervezéssel orvosolni. A korábbi katonai térstruktúra helyett igyekeztek kialakítani a valós térbeli szerveződésekhez igazodó kisebb és összefoghatóbb vilajeteket, mint pl. a Monastiri Vilajetet. A térség politikai helyzete is jelentősen megváltozott, amikor Montenegró, majd Szerbia független állammá vált. 1878-ban pedig Ausztria és Magyarország belépett a Balkánra elfoglalva Boszniát.¹⁴ A 19. század végén a törökök további területi reformkén és valamelyest kielégítve a helyi törekvéseket még inkább igyekeztek hatékonyabbá tenni a közigazgatást. Tovább tagolták a megmaradt balkáni területeket és 7 vilajetet alakítottak ki, közöttük a Bosznia, Montenegró és Szerbia között elhelyezkedő Koszovói Vilajetet, amelynek központja Pristina lett (2. ábra).¹⁵

2. ábra. Balkáni államok és az Oszmán Birodalom vilajetei Bulgária teljes önállósodása előtt 1908-ban

A 20. század eleje a balkáni háborúkkal már a nemzeti törekvések szembefordulását hozta, először az Oszmán Birodalommal, majd egymással. Az északi peremek leszakadása után 1908-ban Bulgária, majd nem sokkal később Albánia is teljesen elszakadt az oszmán birodalomtól. Ennek következtében jelentős iszlám és török területek szigetelődtek el a központi oszmán térségtől.¹⁶ Végül a balkáni háborúban Szerbia, Bulgária, Görögország véglegesen elszakította a megmaradt balkáni török területek jelentős részét.¹⁷ A meghúzott

határok elsősorban a nagyhatalmi támogatásokat és a pillanatnyi erőviszonyokat tükrözték. Azonban sajátos tény, hogy az eltelt 500 év következményeként az új államok ma is sok tekintetben meghatározottak az oszmán uralom saját céljaik igazolásában egyszerre keresték (és keresik ma is) mind az oszmánság előtti, mind az oszmánság alatti területi rendszerek őket igazoló jellemzőit.

JEGYZETEK

1. Carter, Francis W. (1977): An historical geography of the Balkans, Academic Press, 1977 p. 599.
2. Kovács P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. In: Mediterrán és balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám 2012, pp. 2–10.
3. Kocsis, K. (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest, 2007. pp. 26–37.
4. Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebenyi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
5. Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.
6. Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.
7. Jelavich, B. (1983): History of the Balkans. Cambridge University Press, 1983 p. 432.
8. Nicolle, D. (2011): Cross and crescent in the Balkans: the Ottoman conquest of Southeastern Europe (14th–15th centuries) Pen & Sword Military, 2011. p. 256.
9. Gulyás, L.–Csüllög, G. (2012): Kosovo's Territorial Characteristics from the Roman Empire to the Fall of the Medieval Serbian State, In: West Bohemian Historical Review, Pilzeň – (Hamburg), 2012/1–2, pp. 11–26.
10. Nicolle, D. (2011): Cross and crescent in the Balkans: the Ottoman conquest of Southeastern Europe (14th–15th centuries) Pen & Sword Military, 2011. p. 256.
11. Csüllög G. (2009): Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: Balkán Füzetek Különszám I–II. Pécs, 2009. pp. 204–210.
12. Kia, M. (2008): The Ottoman Empire. Greenwood Publishing Group, Incorporated, 2008. p. 202.
13. Kia, M. (2008): The Ottoman Empire. Greenwood Publishing Group, Incorporated, 2008. p. 202.
14. Nagy M. M. (2009): Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp. 31–40.
15. Pándy L. (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest 1997. p. 803.
16. M. Császár, Zs. (2010) The political, social and cultural aspects of the Islam in the Balkans. In: In: Eurolimes volume 10. pp. 62–76.
17. Pándy L. (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest 1997. p. 803.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Carter, Francis W (1977): An historical geography of the Balkans, Academic Press, 1977 p. 599.
- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebenyi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
- Csüllög G. (2009): Kárpát-medence és Nyugat-Balkán történeti térszerkezete. Illeszkedés vagy ütközés? In: Balkán Füzetek Különszám I–II. Pécs, 2009. pp. 204–210.
- Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1–2. szám 2010. pp. 181–186.

- Gulyás, L.–Csüllög, G. (2012): Kosovo's Territorial Characteristics from the Roman Empire to the Fall of the Medieval Serbian State, In: West Bohemian Historical Review, Pilzeň – (Hamburg), 2012/1–2, pp. 11–26.
- Jelavich, B. (1983): History of the Balkans. Cambridge University Press, 1983 p. 432.
- Kia, M. (2008): The Ottoman Empire. Greenwood Publishing Group, Incorporated, 2008. p. 202.
- Kocsis, K. (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest, 2007. pp. 26–37.
- Kovács P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. In: Mediterrán és balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám 2012, pp. 2–10.
- M. Császár, Zs. (2010): The political, social and cultural aspects of the Islam in the Balkans. In: Eurolimes volume 10. pp. 62–76.
- Nagy M. M. (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonai földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. pp. 31–40.
- Nicolle, D. (2011): Cross and crescent in the Balkans: the Ottoman conquest of Southeastern Europe (14th–15th centuries) Pen & Sword Military, 2011. p. 256.
- Pándy L. (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest 1997. p. 803.

ZEMAN FERENC*

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐVÁLASZTÁSOK 1939-BEN

GENERAL ELECTION OF 1939 IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

ABSTRACT

In the Pentecost of 1939 there was the general election in Hungary. The vote passed off by the new electoral law, which was made in 1938. In the city of Hódmezővásárhely the election – which was secret and made with party lists – was held from May 28 to 29. In the course of the campaign four parties managed to have enough recommendations: the Party of Hungarian Life (with Miklós Bonczos under-secretary of state), the Social Democratic Party (with the leadership of Ferenc Takács), the Independent Smallholders Party (with the leadership of Béla Kun) and the National Front (with the leadership of Mátyás Matolcsy), which caused a big surprise. In the course of the campaign all of the parties attacked each other, and of course they promised a lot.

The winner of the election was the Party of Hungarian Life and also the second mandate was owned by the party of the government. Miklós Bonczos was elected in an other place, too, that is why he resigned the mandate. Imre Temesváry and János Lénárt – who before was on the second and on the third place of the list of the party of the government – became the parliamentarian of the city.

1. A választás előzményei

1939. február 16-án lépett hivatalba a Teleki Pál miniszterelnök vezette új kormány. A belső ellentétek miatt szinte teljesen szétforgácsolódott Nemzeti Egység Pártja helyébe 39 márciusában Teleki létrehozta a Magyar Élet Pártját. Kárpátalja márciusi visszatérése, az új kormánypárt megalapítása, a szélsőjobb időleges visszaszorítása, valamint kormányának német részről való kedvező fogadtatása miatt a miniszterelnök úgy érezte jó alkalom kínálkozik arra, hogy egy új választáson megerősítse politikai háterszágát. Hamarosan sikerült elérnie a kormányzónál az országgyűlés feloszlatását.¹

Horthy Miklós leirata 1939. május 4-én oszlatta fel a parlamentet. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter rendelete a voksolás időpontjául az egész országban május 28-át és 29-ét, vagyis Pünkösöd ünnepét jelölte ki.²

Az 1939-es magyarországi országgyűlési képviselőválasztások előkészületei a terület-visszacsatolások keltette bizakodó légkörben folytak. A közvélemény által is áhított revízió első sikerei ugyanakkor egyre inkább Németország és Olaszország uszályába sodorták a magyar politikai vezetőréteget és az országot.

1.1. A választás előtt felpezsdülő városi politikai élet

Az Imrédy-kormány idején egyre fokozódó belpolitikai válság miatt az előrehozott képviselőválasztások valószínűsége már 1939 elején egyre valószínűbbnek tűnt. Ezt alátámasztotta az a tény is, hogy előbb a vásárhelyi szociáldemokraták, Kun Béla, majd március

* Zeman Ferenc PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

elején a helyi kormánypárt is kikérte a polgármesteri hivataltól az érvényben lévő választói névjegyzék másolatát.³

A NEP hódmezővásárhelyi szervezete az 1935-ös választási vereség után bomlásnak indult. Újjászervezésére 1938 áprilisában – Kászonyi Richárd főispán szorgalmazására – Szörfy Sándor elnökletével került sor.⁴ A városban 1939. március 5-én alakult meg a Magyar Élet Pártja, amely országosan is a NEP örökébe lépett. A gyűlésen jelen volt és felszólalt Szörfy Sándor a NEP ügyvezető elnöke, Kászonyi Richárd főispán és Papp Sándor a párt országos főtitkára. Egy héttel később nagyszabású népgyűlés keretében bontott zászlót az új kormánypárt, Antal István igazságügyi államtitkár, Gömbös Gyula volt sajtófőnökének részvételével. „Hódmezővásárhelyen [...] is hatalmas várat kell építeni annak a jobboldali, fajvédő politikának, amelyet egyedül a Magyar Élet Pártja képvisel ebben az országban. [...] A mostani országgyűlési ciklus a vége felé közeledik” – jelentette ki Antal, aki ezzel a véletlen (vagy épp szándékos) elszólással célzást tett a hamarosan bekövetkező házfelosztásra. Az országgyűlés munkáját értékelve a modern magyar parlamentarizmus egyik „leggazdagabb és legeredményesebb” korszakának nevezte az 1935-től 1939-ig tartó időszakot. Bizonyítékul a gazdasági válságból való kilábalást, a telepítés megindítását, a mezőgazdasági munkások öregségi biztosítását, a titkos választójog megalkotását és a Felvidék déli részének visszacsatolását hozta fel.⁵

A Teleki-kormány hivatalba lépése személyi változást hozott a hódmezővásárhelyi főispáni székben: Kászonyi Richárdot 1939. március 28-án Simkó Elemér Szeged hódmezővásárhelyi születésű korábbi főügyésze váltotta, akit március 31-én a helyi MÉP szervezet elnöki tisztségébe is beiktattak.⁶

2. Az új választójogi törvény által bevezetett változások

A választást első alkalommal rendezték meg a Darányi-kormány idején elfogadott. 1938. évi XIX. törvénycikk szerint. Az új választójogi törvény valamennyi választókerületben bevezette a titkos és kötelező szavazást, az országgyűlés létszámát pedig 245 főről 260-ra növelte. A képviselőket továbbra is öt évre választották. Az új, vegyes választási rendszer 135 egyéni és 125 lajstromos választókerületet hozott létre. Az egyéni és a lajstromos választókerületek egymással párhuzamosan álltak fel, így ezentúl a választópolgárok többsége, vagyis a korábban nyíltan szavazó választókerületek választásra jogosultjai két szavazólapon is voksolhattak.

A fővárosban és a többmandátumos törvényhatósági városokban – így Hódmezővásárhelyen is – megmaradt a korábbi, egy választópolgárnak egy szavazatot biztosító lajstromos rendszer, tehát ezeken a településeken élők egyéni jelöltre továbbra sem szavazhattak. A lajstromos választókerületekben a törvény meglehetősen bonyolult mandátumszámítási rendszert vezetett be.

A jogszabály a titkosság teljes körű bevezetése miatt szűkítette a választásra jogosultak körét. Növelte a férfiak és a nők életkori, és műveltségi cenzusát, valamint legalább tíz éve megszerzett magyar állampolgárságot és hat év folyamatos helyben lakást írt elő számukra.

Minden harmincadik életévét betöltött választójoggal rendelkező magyar állampolgár választható volt, aki állandó jövedelemmel, vagy öt év óta élethivatásszerű foglalkozással bírt. A csendőrség, a rendőrség, a határőrség és a honvédség tagjai továbbra sem rendelkeztek választójoggal és választhatók sem voltak. Ezen kívül a gondnokság és a csőd eljárás alatt állók, valamint a jogerősen elítéltek és a közsegélyből élők is ki voltak zárva belőle.

A pártok a választások idején minden szavazóköriben egy-egy, a rendőrségre előzetesen bejelentett zárt párthelyiséget tarthattak fenn. A szabályozás értelmében a különféle politi-

kai erők által kiadott röpcédulák, röplapok és plakátok csak a legszükségesebb információkat tartalmazhatták. A szesztilalom a választás időpontját megelőző napon 18 órától a választási eljárás végéig volt érvényben.

Vásárhelyen, 1938 nyarán már az új választási törvény előírásai szerint került sor a választásra jogosultak névjegyzékének összeállítására. Az összeírás 16 254 választásra jogosult állampolgárt talált, tehát az 1935-ös országgyűlési választáshoz (18 282) képest mintegy kétezer fővel szűkült a szavazók köre, ami 11 százalékos csökkenést jelentett. Ez az országos átlagot, ami 8 százalékos csökkenés volt, mintegy 3 százalékkal múlta felül. (1935-ben 3 millió választásra jogosult, míg 1939-ben 2 millió 750 ezer választópolgár volt.)⁷

2.1. A második zsidótörvény választójogot érintő rendelkezései

A parlament feloszlása előtt közvetlenül elfogadott második zsidótörvény és az ezt pontosító 4800/1939. miniszterelnöki rendelet előírásai szerint a választói névjegyzékben szereplő, a jogszabály szerint zsidónak minősülő választópolgároknak bejelentési kötelezettségük volt zsidó mivoltukról. A nyilatkozattételt Hódmezővásárhelyen – a polgármesteri hivatal által 1939. május 6-án kiadott hirdetmény értelmében – nyolc napon belül, azaz május 13-áig kellett a város főjegyzői hivatalában megtenni. Ezek után a választói névjegyzék összeállításáért felelős központi választmány megvizsgálta, hogy valóban bejelentési kötelezettség terhelte-e az adott személyt, majd tanúsítványt állított ki a „regisztrációról”. A névjegyzékben a zsidónak minősülő választópolgárok neve mellé az „1939 : IV. tc. I. §.” bejegyzés került. A bejelentést elmulasztók több hónapos elzárást vagy jelentős pénzbírságot kockáztattak.⁸

A határidőig 523 magát zsidónak valló választópolgár jelentkezett, melyből a központi választmány 506-at talált érintettnek. Nekik a fenti miniszteri rendelet 11. paragrafusa értelmében újabb kérvény benyújtásával, külön igazolványt kellett kérniük a polgármesteri hivataltól, mivel csak ennek birtokában szavazhattak az országgyűlési választáson. Végül 398-an éltek a lehetőséggel.⁹

3. A választási bizottság tevékenysége

A választási bizottság május 15-ei ülésén megalakította a tizenhét szavazatszedő küldöttséget, kijelölte azok elnökeit, elnökhelyetteseit és tagjait, majd kibocsátotta a választási hirdetményt. A szavazást az 1935-ben jól bevált helyszíneken bonyolították le. A 2880/1939. számú polgármesteri rendelet a szavazóköri újrászámozásával megszüntette a régóta csak adminisztratív módon létező két választókerületre való tagolást. A vásárhelyi szavazóköri területi beosztása ugyanakkor változatlan maradt.¹⁰

A szavazókörekbe minden párt egy vagy két bizalmi egyént és egy külön megbízottat delegálhatott. A belügyminisztériumból érkező üres szavazólapok és borítékok a lajstromos választókerületekben szürke színűek voltak. Ezekre helyben nyomtatták az érvényesen ajánlott pártlistákat és a képviselőjelöltek névsorát. Szabályszerű voksnak a választott párt neve feletti négyzetbe rajzolt kereszt jelölés számított. A szavazólapot a választópolgároknak borítékba zárva kellett a belügyminisztériumból küldött új urnákba dobni. A törvény szabályozta a szavazófülkék számát is: a szavazóhelyiségekben minden kétszáz választóra egy fülkének kellett jutnia.¹¹

4. A hódmezővásárhelyi kampány

Még a házfelosztás előtt, április végén írtak először a helyi lapok arról, hogy a küszöbön álló választáson Bonczos Miklós¹² belügyi államtitkár lehet a MÉP vásárhelyi listavezetője. A hivatalos felkérést a kormánypárt május 7-ei választmányi ülésén jelentették be, amit másnap a képviselőjelölt is megerősített. Az államtitkár jelölését előrevetítette, hogy részt vett a hódmezővásárhelyi frontharcosok március 15-e alkalmából rendezett vacsoráján, akárcsak Tasnádi Nagy András korábbi képviselőjelölt 1935-ben. A lajstrom második helyére Temesváry Imre¹³ kincstári tanácsos került. A városban élő országgyűlési képviselő 1937-ben vette át a súlyos pénzügyi helyzetbe került vásárhelyi Gazdasági Egyesület vezetését. Az elnöki tisztséget azóta közmegelegedésre töltötte be, így meglehetősen népszerű volt a helyi gazdák körében. A lista harmadik helyén Lénárt János¹⁴ földbirtokos neve szerepelt, míg a sort negyedik jelöltként Négyessy Lajos iparos zárta.

A MÉP képviselőjelöltjei 1939. május 10-én Temesváry Imre vezetésével kezdték meg hivatalos választási körútjukat. A következő napokban bejárták a város bel- és külterületeinek nagy részét. A kormánypárt programadó nagygyűlésére május 14-én került sor a hagyományos helyszínek számító Fekete Sas szállóban, ahol Simkó Elemér főispán és Endrey Béla polgármester is megjelent. A helyi választási gyűlések történetében először a beszédek hangszórók segítségével a Kossuth térre is közvetítették. „A mi programunk az, hogy az ősi magyar földön új magyar életet akarunk.” – kezdte programbeszédét Bonczos Miklós. Ezután ismertette a kormány eddig elért eredményeit. Hódmezővásárhely megoldásra váró problémáit – ígérete szerint – más alkalommal kívánta kifejteni. Ezután Temesváry Imre felszólalása következett, aki helyi gazdasági kérdésekről, az utak (melyekre a város ekkoriban egymillió-százezer pengőt kapott az államtól) és a vásárhelyi külterületek helyzetének javításáról, valamint az évek óta rendkívül magas városi pótdó leszorításának és a közmunkák megindításának szükségességéről beszélt. „Itt az ideje, hogy valamit visszakapjon Vásárhely abból a közel négymillió pengőt kitevő összegből, amit ennek a városnak lakossága közterhekben évről-évre befizet az államkasszába.” – vélekedett.

Időközben Karácsonyi Sándor a Független Kisgazdapárt 1935-ös listavezetője és Szathmáry Dezső a hajdani kisgazda lista harmadik helyezettje is csatlakozott a MÉP kampánystábjához. Május 19-én a listavezető újra Vásárhelyre érkezett és a tanyavilág központjában, a vásárhelykutas Horthy Miklós Népházban ismertette programját, majd az Iparegyletbe látogatott. Beszédeiben ezúttal az Alföld helyzetének rendezésével foglalkozott, „alföldi szociálpolitikát” hirdetett, és a gazdák, valamint a mezőgazdasági munkások megsegítési lehetőségeit ismertette. Temesváry Imre is szót kapott, aki szerint „a káros ellenzékieskedés [...] azt eredményezte, hogy Vásárhely minden téren visszamaradt s olyan helyzet mintha nálunk megállt volna a világ kereke.” A kormánypárti kampány május 20-án a belterületi olvasókörokben zárult. Bonczos államtitkár konzervgyár létesítésére 120 ezer pengőt helyezett kilátásba a Kertészek és Zöldségtermelők Egyesületének, az Ipartestületben tartott összejeövetelen pedig ígéretet tett az OTI kirendeltség Vásárhelyre történő visszahelyezésére. Szép szavakban, ígéretekben tehát ezúttal sem volt hiány.¹⁵

Kun Béla¹⁶ – az 1931-es választáshoz hasonlóan – visszatért a Független Kisgazdapártba és a párt listavezetőjeként indult a választási küzdelembe. A lajstrom második helyén újból régi harcostársa és volt pótképviselője, Bodrogi Sándor gazdálkodó kapott bizalmat. Harmadik helyre Varga Ferenc szabómestert, az Ipartestület egyik vezetőségi tagját jelölték, míg a negyedike a Külsőszórháti Olvasókör elnöke, Hosi Imre kisbirtokos került.¹⁷

A Kisgazdapárt jelöltjei május 12-én a külterületen kezdték meg kampánykörútjukat. Kun Béla a hagyományokhoz híven – immár hatodik alkalommal is – főként a külterületi

szavazók bizalmának elnyerésére összpontosított. „Kossuthi program alapján álltam és állok! [...] A kritikának joga fennmaradt és az ellenőrzés kötelessége a mienk, hogy azok a vállalt reformok valósággá legyenek.” – fogalmazta meg hitvallását a listavezető. Programbeszédét május 18-án tartotta a Fekete Sasban, a választópolgárok érdeklődése azonban némi meglepetésre a várakozások alatt maradt. „Nincsenek itt annyian, mint máskor voltak, és én mégis a diadal reménységével veszem fel a küzdelmet.” – kezdte beszédét Kun. Majd így folytatta: „Hívtak a kormánypartba, [...] de én nem mentem. [...] Míg a kartelek szipolyozó hatalma nincs megtörve, míg a reformok, az igazságos adóztatási rendszer, helyes földbirtokreform nem alkottatott meg, nem tudnék szemébe nézni az én hűséges választópolgár társaimnak.” A kisgazdák kampánya május 20-án az Iparegyletben zárult.¹⁸

A hódmezővásárhelyi Szociáldemokrata Párt újfent Takács Ferencet,¹⁹ 1935-ben megválasztott országgyűlési képviselőjét jelölte listavezetőnek, a lista második helyére pedig ismét Posztós Sándort tette. Harmadik helyen Karácsonyi Ferenc ácsmester, míg a negyedikén Szathmári Pál kisbérelő vállalta a megmérettetést.²⁰ A képviselőjelöltek május 14-én este a Fekete Sasban (ahol a kormánypart ugyanaznap délelőtt tartotta gyűlését) rendezett nagygyűlésen ismertették programjukat.

A kampány kezdetével megindult a pártok egymás elleni áskálódása is: Takács Ferencről Kun Béla lapjában a Vásárhelyi Reggeli Újságban olyan cikk látott napvilágot, amely azt állította, hogy a szociáldemokrata listavezető nem választható országgyűlési képviselővé, mivel öt év alatt három alkalommal elítélték sajtóvétségért. Az ominózus írás ugyanakkor a tanácsköztársaság idején viselt direktórium tagóságára hivatkozva Posztós Sándor választhatóságát is vitatta. A cikkben foglaltakat mindkét képviselőjelölt közleményben utasította vissza, és valótlan híresztelés választójogi vétségének vélelmezése miatt feljelentést tett a lap felelős szerkesztője, Kun Béla ellen. A felvetett kérdéseket azonban a képviselőjelöltek nyilatkozatai nem tisztázták megnyugtatóan. Az új választási törvény 56-ik paragrafusa értelmében a több jogerős rágalmozási és becsületsértési elmarasztaló ítélete miatt Takács Ferenc valóban nem volt választható, ezért nagy valószínűség szerint pártja csupán a lista „húzóneveként” tekintett rá. A törvény 126-ik paragrafusa szerint ugyanakkor a választás érvénytelen „ha a képviselő, illetőleg a pótképviselő a választás időpontjában akár egyáltalában, akár az illető kerületben a törvény értelmében nem volt megválasztható.” Ez a kitétel további problémákat vetett fel, de az SZDP listájának mandátum nélkül maradása miatt a választási bizottságnak végül nem kellett állást foglalnia ebben a kérdésben. Posztós Sándor a jogszabály szerint akkor nem lett volna megválasztható, ha a „tanácsköztársaság forradalmi kormányzó-tanácsának tagja (népbiztos) vagy helyettese, forradalmi törvényszék elnöke, tagja vagy vád biztosa, vagy politikai megbízott” lett volna. De Posztós csupán direktórium tag volt, így választhatósága nem ütközött akadályba.²¹

1939. május 9-én az egy évvel korábban alakult szélsőjobboldali Nemzeti Front az Iparegyletben tartotta első vásárhelyi pártgyűlését, majd másnap, május 10-én a járásbírószágon befizette a választási induláshoz szükséges 3000 pengő kauciót, és felvette az ajánlási íveket. A másik három politikai erőnek, országos pártok²² lévén, mindössze 300 ajánlást kellett összegyűjtenie. A Nemzeti Frontnak viszont, mivel nem volt országos pártként elismerve, ötször annyit, tehát 1500 ajánlást kellett összeszednie. A választási törvény ezen kitétele mindenképpen az egyre népszerűbbé váló szélsőjobboldali pártok ellen irányult. A szélsőjobboldali lista jelöltjei sorrendben Matolcsy Mátyás²³ korábban kisgazda, majd a Nemzeti Frontba átlépett volt országgyűlési képviselő, a párt politikai vezetője, Lázár Béla ügyvéd, Fejes István ácsmester és Lőkös Sándor törpebirtokos voltak. A párt jelöltjei május 14-étől a belterületi olvasóköriokban és vendéglőkben tartott gyűléseken ismertették programjukat, melynek legfontosabb pontja a földbirtokreform volt. A programadó nagygyűlésre május 19-én a Fekete Sasban nagyszámú közönség előtt került sor. A fő szónok

Matolcsy Mátyás volt, aki beszédében a kormányt bírálta, rendszerváltozást sürgetett, és a „szociális munkaállam” megteremtését, valamint a zsidókérdés megoldását szorgalmazta. A párt május 18-ától a külterületi olvasóköri körökben, majd a nagygyűlés helyszínén is gyűjtötte az ajánlásokat, mégpedig úgy, hogy a helyszínekre királyi közjegyzőt kértek, aki helyben hitelesítette az aláírásokat.

Időközben kisebb botrány kerekedett a párthoz közel álló Sinka István és Erdélyi József Hódmezővásárhelyre jövelete körül: A két költő a Nemzeti Front korteseiként kívánt részt venni a vásárhelyi választási kampányban. Megérkezésük után nem sokkal azonban szálaláshelyükön detektívek keresték fel őket. A nyomozók azt ellenőrizték, hogy a választási törvény értelmében jogosultak-e kampánytevékenységet folytatni. Sinka István nem tudta igazolni választójogát, ezért eltanácsolták Vásárhelyről. Idő előtti távozásakor pedig Erdélyi szolidaritásból vele tartott.²⁴

5. Az ajánlások

Hódmezővásárhelyen 1939. május 9-én kezdődött az ajánlások gyűjtése. A három országos pártnak minősülő politikai erőnek a két képviselőt választó vásárhelyi lajstromos választókerületben mindössze 300 ajánlást kellett összegyűjtenie, de maximum 450-et nyújthatott be a választási biztosnak. Kiküszöbölendő azt a korábbi gyakorlatot, amikor főként a kormánypárt, de a többi politikai erő is igyekezett „letarolni” az ajánlásokat, hogy másoknak ne jusson elegendő. A Nemzeti Frontnak, – mint már említettük – legalább 1500 választásra jogosult ajánlását kellett megszereznie, mivel nem volt országos párt. A május 20-ai határidő napján mind a négy párt benyújtotta ajánlásait: A MÉP és az SZDP 450-450, a Kisgazdapárt 428, míg a Nemzeti Front 1521 ajánlást adott le. A választási biztos május 22-én valamennyi politikai erő indulását elfogadta.

A Nemzeti Front volt a lajstromos választás 1926-os bevezetése óta az első olyan párt, amely „kívülről jött” politikai erőként sikerrel túljutott az ajánlási procedúrán, és egy új, negyedik listát tudott állítani a városban. Ezután kezdetét vette a néma hét, a suttogó propaganda hete.²⁵

6. A néma hét eseményei

Az ún. néma héten, vagyis a választás napját megelőző hetedik naptól kezdve, már nem lehetett gyűlést tartani és plakátokat ragasztani. Ezen a választást megelőző héten a MÉP képviselőjelöltjei és a kormánypárthoz közel álló napilapok – a Népi Újság és a Vásárhelyi Új hírek – főként Kun Béla és Takács Ferenc pozíciójának gyengítésén fáradoztak. Minden nyilvános fórumon hangoztatták, hogy a veterán politikus és a szociáldemokrata listavezető ellenzéki képviselősége alatt semmit sem fejlődött Hódmezővásárhely, sőt éppen ellenkezőleg: elvitték az óvónőképzőt, az OTI kirendeltséget és más közintézményeket is. A vádakat Kun Béla a Vásárhelyi Reggeli Újságban több alkalommal is visszautasította. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kormánypártnak, vele egy időben több cikluson keresztül is országosan ismert politikusai voltak a város országgyűlési képviselői, így, ha őt vádolják semmittevéssel, egyúttal őket is elmarasztalják.²⁶

A korábban kormánypárti Vásárhelyi Újság című napilap a Nemzeti Front szolgálatába állt, majd a laptulajdonos és felelős kiadó halála miatt a választások után néhány héttel megszűnt.²⁷

Május 21-én már biztos volt, hogy a szentesi egyéni választókerületben is fellépő Bonczos Miklós egyetlen indulóként egyhangú mandátumot nyer, így az ellenzék főként a vásárhelyi MÉP lista legnépszerűbb jelöltjére, Temesváry Imrére összpontosította támadásait.

Azzal vádolták, hogy megválasztása esetén nem tartja meg a vásárhelyi mandátumot. A híresztelés azonban minden alapot nélkülözött, mivel ezúttal csak Hódmezővásárhelyen vállalt képviselőjelöltséget.²⁸

7. A szavazás eredménye

Az 1939. május 28-án és 29-én megrendezett hódmezővásárhelyi országgyűlési képviselőválasztások részletes eredményeit az alábbi táblázat tartalmazza:

1. táblázat. A hódmezővásárhelyi kétmandátumos választókerület szavazóköreinek eredményei az 1939-es pünkösdi országgyűlési képviselőválasztáson

Table 1. General election results of 1939 in Hódmezővásárhely

Szavazókör (szavazás helye)	Névjegyzékben szereplő választásra jogosultak	Összes szavazat	1. sz. lista: SZDP	2. sz. lista: Nem. Front	3. sz. lista: FKGP	4. sz. lista: MÉP	Visszatartott/ Kifogásolt	Érvénytelen
Belterület:								
I. Városháza (I. v. ker.)	1446	1297	158	254	177	698	2/–	10
II. Mária Valéria u. áll. e. isk. (IV. v. ker.)	1365	1207	208	228	130	616	1/1	25
III. Kállay u. ref. e. isk. (VII. v. ker.)	1228	1135	192	228	168	540	–	7
Belterület összesen:	4039	3639	558	710	475	1854	3/1	42
Külterület:								
IV. Hatrongyosi áll. e. isk. - Hatrongyos-Csókás	646	620	54	50	136	372	–	8
V. Mátyáshalmi áll. e. isk. - Mátyáshalom	896	846	106	105	204	429	10/–	2
VI. Külsőszőrháti áll. e. isk. - Szőrhát	761	747	72	122	230	305	–	18
VII. Téglásszéli áll. e. isk. - Téglás	425	396	32	93	66	192	–	13
Külterület összesen:	2728	2609	264	370	636	1298	10/–	41
Hajdani I. vk. összesen:	6767	6248	822	1080	1111	3152	13/1	83
Belterület:								
VIII. Malom utcai ref. e. isk. - Tarján (II. v. ker.)	1324	1252	412	270	169	393	–	8
IX. Léway u. ref. e. isk. - Tabán (III. v. ker.)	1399	1357	496	379	165	305	–/2	12
X. Szent István u. rkat. e. isk. - Csúcs (V. v. ker.)	1407	1333	366	402	177	367	2/–	21
XI. Klauzál u. ref. e. isk. - Susán (VI. v. ker.)	1200	1132	320	297	135	371	4/–	9
XII. Nádor u. ref. e. isk. - Újváros (VIII. v. ker.)	1019	990	314	191	130	333	3/2	22
Belterület összesen:	6349	6064	1908	1539	776	1769	9/4	72
Külterület:								
XIII. Mártélyi új áll. e. isk. - Mártély	431	419	86	39	69	218	–	7
XIV. Vajhát áll. e. isk. - Vajhát - Kopáncs	675	663	164	93	125	273	–	8
XV. Gorzsai áll. e. népisk. - Gorzsa	365	341	38	38	95	169	–	1
XVI. Fehértóparti áll. e. isk. - Pusztá - Barackos	981	937	86	54	314	472	1/–	11
XVII. Kutasi új áll. e. isk. - Kutas-Szőkehalom	686	663	70	55	200	334	–	4
Külterület összesen:	3138	3023	444	279	803	1466	1/–	31
Hajdani II. vk. összesen:	9487	9087	2352	1818	1579	3235	10/4	103
I. + II. vk. összesen	16254	15335	3174	2898	2690	6387	23/5	186

Forrás: CSML HL Hmvt. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 290/1939., 461/1939.; CSML HL Hmvt. v. Közp. Vál. ir.

27. d.; VRÚ 1939. május 31. 3.; VÚ 1939. május 31. 1.; VÚH 1939. május 31. 1-2. Az 1939-es választási jegyzőkönyv nem maradt fenn, ezért a táblázatba foglalt választási eredményeket a szavazási jegyzőkönyvek, és a rovatos ívek segítségével állítottuk össze. Bár a 2880/1939. számú polgármesteri rendelet a szavazókörök újrászámolásával megszüntette a régóta már csak formálisan létező két választókerületre tagolást, a korábbi országgyűlési választásokkal való könnyebb összehasonlítás miatt azonban ezúttal is elvégeztük a hajdani választókerületek szerinti adatösszesítéseket. Rövidítések: ref. e. isk. = református elemi iskola, áll. e. isk. = állami elemi iskola, rkat. e. isk. = római katolikus elemi iskola, v. ker = városi kerület.

A kétnapos választási procedúra nyugodt mederben folyt le. A 16 254 választópolgár közül 15 335 fő adta le szavazatát, 919-en nem jelentek meg az urnáknál. A választási részvétel aránya meghaladta a 94 százalékot, ami meglehetősen magas volt. A legnagyobb gépkocsi és kortes apparátussal dolgozó Magyar Élet Pártja végül a voksok 42 százalékának megszerzésével, több mint háromezer szavazat előnnyel győzött a Szociáldemokrata Párt előtt, és mindössze 19 voksnyi különbséggel, de a második mandátumot is begyűjtötte.²⁹

A Magyar Élet Pártja elsőprő fölénnyel végzett az élen a hajdanvolt első választókerület szavazókörreiben: Listája önmagában több szavazatot kapott, mint a három ellenzéki lajstrom együttvéve. A volt második választókerület belterületén az SZDP mögött összességében második lett. A kilenc külterületi szavazókörben viszont – a régi választókerületi felosztástól függetlenül – valamennyi elsőséget begyűjtötte, nagy valószínűség szerint annak köszönhetően, hogy Kun Béla egykori híveinek jelentős része ezúttal a MÉP-re szavazott. A kormánypárt nagyarányú győzelme elsősorban a külterületi szavazókörökben elért eleddig példátlan sikerének volt köszönhető. A MÉP egymaga több szavazatot kapott a második helyezett szociáldemokraták szavazatainak kétszeresénél. Szavazóinak száma az 1935-ös előző választáshoz képest több mint 1300 fővel gyarapodott, miközben a Nemzeti Front indulása miatt az ellenzéki lajstromokra leadott szavazatok tovább aprózódtak, Az új választójogi törvény pedig körülbelül ezer potenciális ellenzéki szimpatizánst zárt ki a választásra jogosultak köréből. Ez az imént említett két körülmény a kormánypártnak kedvezett, valószínű azonban, hogy ezen előnyök nélkül is elnyerte volna legalább az egyik mandátumot. A kormánypárt szimpatizánsainak gyarapodása elsősorban a revíziós politika sikerének, és Temesváry Imre helyi népszerűségének volt köszönhető.

A Szociáldemokrata Párt nem tudta megismételni az 1935-ben elért kiváló eredményét, összességében több mint kétezer szavazatot veszített. Elsősorban Karácsonyi Ferenc aknamunkájának és az új választójogi szabályozásnak köszönhetően, igaz nagyon kevés szavazattal, de lemaradt a mandátumról. Takács Ferenc özvegyének visszaemlékezése szerint a választás első napján, dél tájban dr. Rácz Andor választási biztos a városházára hívatta férjét, ahol Endrey Béla polgármester, Bonczos Miklós belügyi államtitkár a MÉP listavezetője, Temesváry Imre, és a választási biztos várta. Utóbbi a következőket közölte Takács Ferencel: „Azon legyetek, hogy a szociáldemokrata lista győzzön, mert a nyilasok nagyon előretörnek. Szocialista győzelem esetén újból Te leszel a képviselő.” Bonczos államtitkár pedig kijelentette, hogy a sajtóvétségek alól amnesztiát fog kapni. „Inkább legyen nekünk száz szocialista képviselőnk, mint egy nyilas.” – mondta. Takács Ferencné szerint Karácsonyi Ferenc meghallotta, amikor férje visszatért a pártirodára és közölte vele a fentieket. Ezért Karácsonyi – veszni látva az addig szinte biztosnak hitt esélyét a képviselői hely megszerzésére – a továbbiakban elszabotálta a választást. Több szociáldemokrata aktivista közlése szerint³⁰ elment a hagyományosan erős szociáldemokrata érzelmű szavazókörökbe, és leállította a választók mozgósítását. Arra hivatkozott, hogy a választási apparátus úgysem fogja hagyni, hogy szociáldemokrata mandátum szülessen. A szovjet megszállás után jelentős karriert befutó, kommunistává lett Karácsonyinak oroszlánrésze volt abban, hogy az SZDP listája – mindössze 19 szavazat híján – mandátum nélkül maradjon.³¹

Az SZDP az egykori első választókerület valamennyi belterületi és külterületi szavazókörében rosszabbul szerepelt, mint 1935-ben. Elsősorban külterületi visszaesése volt jelentős. A hajdani második választókerületben a párt belterületi „fellegvára” megrendült. Az előző választáshoz képest a régi második választókerület külterületi szavazókörreiben megfeleződött a szociáldemokrata listára leadott voksok száma.

Az SZDP mandátum nélkül maradásának több külső és belső oka volt: a kedvezőtlen országos politikai légkör, a választójog szűkítése és a választási rendszer átalakítása kívülről, a vásárhelyi szervezeten belüli ellentétek pedig belülről gyengítették a pártot.

A Nemzeti Front várakozáson felül teljesített a választáson: Vásárhelyen szinte gyökeretlenül, és kampánya során a hatóságok által akadályoztatva először összegyűjtötte a másik három pártnak elegendő, háromszáz ajánlás ötszörösét, majd Kun Béla lajstromát maga mögé utasítva a harmadik helyen végzett.

A szélsőjobboldali pártalakulat a város külterületén nem ért el számottevő eredményt. Főként az SZDP és Kun Béla pártjának rovására sikerült néhány száz voksot összegyűjtenie. Támogatottsága elsősorban a belterületi szavazóköri körben volt jelentős, ahol szintén a Kun Bélától és az SZDP-től elpártoló választópolgárok szavaztak rá.

A Független Kisgazdapárt szereplése a kedvezőtlen előjelek ellenére is jóval a várakozások alatt maradt: Lajstroma csaknem valamennyi belterületi szavazóköri körben utolsó lett. A négy évvel korábbi választáshoz képest a külterületi eredmények ugyancsak elmaradtak a várttól. A régi külterületi szavazóbázis felmorzsolódott, csak nyomait lehetett felfedezni. Összességében a pártra leadott szavazatok száma alig haladta meg az előző országgyűlési választáson elért eredmény felét. A választókra valószínűleg hatást gyakorolt a kormánypárt lejárató kampánya, amely azt hirdette, hogy az állandó ellenzékiesség hátráltatta a város fejlődését. Kun Béla tartalékai kimerültek, az „apró fehér házak lakói” elpártoltak tőle. Személyes politikai nézetei felett 1939-re eljárt az idő, „Kossuth Lajos szent ígéivel” már nem lehetett választást nyerni. Többszöri pártváltása sem lehetett túlzottan szimpatikus a közvélemény számára. A képviselőjelölt furcsa módon a vásárhelyi zsidóságot tartotta veresége fő okozóinak, akik – vélekedése szerint – mindent elkövettek azért, hogy megbukjon, mivel megszavazta a második zsidótörvényt.³²

Összességében a MÉP 14 szavazóköri körben végzett az élen. Az SZDP két, míg a Nemzeti Front egy körzetet nyert meg, Kun Béla listája pedig elsőség nélkül maradt.

7.1. A választás után

A választás végeredményét Mónus János választási elnök 1939. május 30-án a városháza erkélyéről hirdette ki. Bonczos Miklós és Temesváry Imre a Magyar Élet Pártjának jelöltjei lettek Hódmezővásárhely megválasztott országgyűlési képviselői. A képviselők június 4-én vették át mandátumaikat a választási elnöktől, aki rövid beszédében közbenjárásukat kérte a város magas pótdójának mérsékléséért. A mandátumátadást követő ebédén Bonczos Miklós bejelentette, hogy a szentesi egyéni mandátumát tartja meg (ezen kívül még a Csongrád megyei lajstromon is megválasztották), a vásárhelyiről pedig Lénárt János javára lemond. „Hódmezővásárhelynek ettől az órától fogva három képviselője van és nem kettő. Én vagyok az egyik, az leszek és maradok, ha nem is ennek a városnak a megbízólevelével.” – jelentette ki az államtitkár. Így a MÉP lista első pótképviselője lett vásárhely másik országgyűlési követe, Négyessy Lajos pedig az egyetlen pótképviselő maradt. A vásárhelyi közvélemény kissé csalódottan fogadta a lemondás tényét, mert a város helyzetének javítását leginkább az államtitkártól remélte.³³

A Horthy-korszak utolsó országgyűlési választásán a Magyar Élet Pártja a 260 kiadott képviselői hely 73 százalékát szerezte meg. Ez az eredmény ismét biztosította a kormánypárt kétharmados többségét, ami a titkosság bevezetése miatt is jelentős sikernek számított. A baloldali ellenzéki pártok visszaestek: A Független Kisgazdapárt frakciója az előző parlamenti ciklusban huszonhárom képviselőből állt, ami most tizennégy főre apadt. A Szociáldemokrata Párt korábbi tizennégy mandátuma ugyanakkor harmadára – mindössze ötre – olvadt. A liberálisok szintén csak öt képviselői helyet szereztek. A szélsőjobboldali pártok viszont nem várt mértékben előretörték, összesen negyvenkilenc jelöltjüket választották meg képviselővé. Az 1939 júniusában összeülő országgyűlésben a baloldal helyett egyre inkább a szélsőjobboldal vált hangadó ellenzékké.³⁴

8. Összegzés

A 30-as évek vásárhelyi választásain a mindenkori kormánypárt, a Kun Béla nevével fémjelzett függetlenségi-kisgazda polgári ellenzék és a szociáldemokraták küzdelme vonult végig. Az 1931-es és az 1935-ös választáson igen szoros volt a választási eredmény, néhány száz szavazat döntött az egyik vagy a másik fél javára. Akkoriban mindhárom párt-nak sikerült képviselőt küldenie az országgyűlésbe. Az állandóságot Kun Béla egymást követő mandátumai jelentették, melyeket nagymértékben Vásárhely mélyen gyökerező ellenzéki hagyományainak köszönhetett. 1939-ben ehhez a körhöz csatlakozott – elsősorban a számára kedvező világpolitikai folyamatokat meglovagolva – a szélsőjobboldali Nemzeti Front. Ez a választás bizonyos értelemben kivétel volt, nem mutatott hasonlóságot az előzőkkel. A háború felé sodródó Európa, a revízió sikerei és a gazdasági helyzet kismértékű javulása, az új választási törvénnyel megerősítve a kormánypárt kettős győzelmét hozta. A hagyományos polgári és szociáldemokrata ellenzék egyre szűkülő lehetőségei miatt nem tudott meggyőző kritikával élni a közigazgatás és a külpolitikai sikerek által is támogatott kormánypárt felé. A feltörekvő szélsőjobboldal pedig még nem volt olyan erős, hogy megingassa a MÉP stabil politikai pozícióit. A város mérvadó közvéleménye 1939-ben a kormánypárt mellé állt.

JEGYZETEK

1. Pintér István (1999): A kényszerpályára szavazó ország – 1939. In: Földes György–Hubai László (szerk.): Parlamenti választások Magyarországon (1920-1998). Napvilág Kiadó. Budapest. (A továbbiakban: Parl. vál. Mo.) 179.
2. Vásárhelyi Reggeli Újság. (a továbbiakban: VRÚ) „Független politikai napilap.” 1939. május 5. 1.; Vásárhelyi Újság (a továbbiakban: VÚ) „Földművelők politikai napilapja. Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye.” 1939. május 6. 1.
3. CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 b/Iratok, 26. doboz (a továbbiakban: CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d.) 28/1939., 30/1939., 45/1939.
4. Varsányi Attila: A hódmezővásárhelyi főispánság története (1873–1950) PhD-értekezés, Szeged, 2010, 303–304.
5. VRÚ 1939. március 7. 1–2.; VRÚ 1939. március 14. 1–2.
6. VRÚ 1939. március 14. 2.; Vásárhelyi Újhírek. (a továbbiakban: VÚH) 1939. április 1. 2.
7. 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. (a továbbiakban: 1938. évi XIX. t. c.) In: www.1000ev.hu; CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1938. IV. B. 1403 b/Iratok, 25. doboz. Számlálólapok.; CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 112/1939.
8. Parl. vál. Mo. 192.; VRÚ 1939. május 6. 2.; VRÚ 1939. május 14. 3.; VRÚ 1939. május 18. 4.; VÚ 1939. május 7. 2.; VÚ 1939. május 14. 3.; Népújság (a továbbiakban: NÚ) 1939. május 27. 3.; CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 c. 61. doboz. Névjegyzék az országgyűlési képviselőválasztó-kerületben választójogosultakról az 1939. évre. 1–17. szavazókör.
9. 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. In: www.1000ev.hu; CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 108/1939., 117/1939.; CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 b/Iratok, 27. doboz (a továbbiakban: CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 27. d.) Kimutatás azon zsidó választópolgárokról, akik szavazóigazolványt nyertek.
10. CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 2880/1939 polgm. sz. rendelet.
11. CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 26/1939., 40/1939., 86/1939., 88/1939., 112/1939., 114/1939., 231/1939.; VRÚ 1939. május 9. 2.; VRÚ 1939. május 10. 1., 3.; VRÚ 1939. május

11. 2.; VRÚ 1939. május 16. 4.; VRÚ 1939. május 28. 3.; VÚ 1939. május 10. 2.; VÚ 1939. május 26. 2.; VÚ 1939. május 27. 3.
12. Dr. vitéz Bonczos Mikós (1897–1971). Főispán, államtitkár, országgyűlési képviselő, belügy-miniszter. Nagyszalontán született 1897-ben nemesi eredetű családban. Katonai pályára készült. Elvégezte a Ludovika Akadémiát, majd 1915-től tíz évig hivatásos tisztként szolgált a honvédségnél. Az első világháborúban tanúsított bátorságáért Horthy Miklós kormányzó vitézzé avatta. Ezután a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott, valamint elvégezte a jogi egyetemet. 1925-ben ügyvédi irodát nyitott. 1926-tól Csongrád vármegye törvényhatósági bizottságában és Szent-es város képviselőtestületében politizált. 1933-ban Csongrád vármegye tiszti főügyészévé nevezték ki. Gömbös Gyula politikájának feltétlen híve volt. A Nemzeti Egység Pártjának Csongrád megyei elnökeként szervezte a kormánypártot. 1937-től a megye főispánja lett, főként a szociális problémák megoldásával foglalkozott. 1938-ban belügyi államtitkárrá nevezték ki. Az 1939-es országgyűlési választásokon a Csongrád megyei MÉP listát, és a párt hódmezővásárhelyi lajstromát vezette, valamint a szentesi egyéni választókerületben is jelölt volt. A kormánypárt mindhárom választást megnyerte. Végül a szentesi mandátummal lett a képviselőház tagja. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyik megszervezője volt. 1942–44 között az Igazságügy Minisztérium államtitkára, majd 1944-ben néhány hónapig a Lakatos-kormány belügyminisztere volt. 1944 decemberében elhagyta Magyarországot, és Argentínában telepedett le. In. Bölöny József (1992): Magyarország kormányai 1848–1992. Akadémiai Kiadó. Budapest. 271.; Kenyeres Ágnes (főszerk.) (1985): Magyar Életrajzi Lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 91.; Magyar országgyűlési almanach 1939–1944. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/index.htm 138–139.
13. Dr. Temesváry Imre, ányási (1874–1954). Mérnök, királyi műszaki főtanácsos, országgyűlési képviselő. Az egyik legrégebbi szegedi nemesi család sarja. Temesváry Géza főispán öccse. Szegeden született 1874-ben. A piarista főgimnáziumban érettségizett. A műegyetemet Zürichben és a fővárosban végezte, majd a kolozsvári egyetemen jogot hallgatott. Kokovay János hódmezővásárhelyi földbirtokos lányát vette feleségül, tehát rokoni szálak fűzték Vásárhelyhez. Részt vett a Fertő tó és a horvát–magyar határ rendezésének munkálataiban. 1911-től Kolozsváron, mint műszaki főtanácsos, az erdélyi birtokrendező államhivatal vezetője volt. Az első világháborúban mérnökként szolgált. A román megszállás idején a román csapatok Hódmezővásárhelyen fogták el, és rövid időre börtönbe zárták. Szabadulása után Budapestre ment. Az 1920-as nemzetgyűlési képviselőválasztáson Szeghalom követévé választották. Az itt szerzett mandátummal ezután négy cikluson keresztül volt a kormánypárt nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselője. Ötödik alkalommal is Szeghalom választották meg, ám 1936-ban a gyöngyösi időközi választáson is győzött. Ezután a gyöngyösi mandátummal volt képviselő. Utoljára 1939-ben Hódmezővásárhelyen választották meg országgyűlési képviselővé. Sokan a képviselőház egyik legtevékenyebb és legképzettebb tagjának tartották, főként pénzügyi kérdésekkel foglalkozott. Még 1922-ben a kormányzó kincstári főtanácsossá nevezte ki. Az 1920-as évektől tagja, majd 1929-től örökös tagja volt a hódmezővásárhelyi törvényhatósági bizottságnak. 1937-ben átvette a Gazdasági Egyesület vezetését. Utolsó parlamenti ciklusában a háborús viszonyok között is igyekezett Vásárhely polgárai számára minél több kiutalást (tűzifa, vetőmag) szerezni. A háború után elvették a család 305 holdas birtokát, Temesváryt pedig internálták. Népbírósi perében valószínűleg felmentő ítélet született. 1954-ben hunyt el. In. Fejérváry József (1929): Vásárhely története családok tükrében. Erdei Sándor Könyvnyomdája. Hódmezővásárhely. (A továbbiakban: Fejérváry) 22–23.; Kovács István (szerk.) (2003): Hódmezővásárhely Törvényhatósági Jogú Város történeti almanachja 1873–1950. Hódmezővásárhely. (A továbbiakban: Hmvh. tört. alm.) 89–93.; Magyar országgyűlési almanach 1939–1944. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/index.htm 338.
14. Dr. vitéz Lénárt János (1883–?). Ügyvéd, országgyűlési képviselő. Hódmezővásárhelyen született. A középiskolát szülővárosában végezte, majd a budapesti tudományegyetemen szerzett jogi doktorátust. 1920-tól a hódmezővásárhelyi törvényhatósági bizottság tagjaként is tevékenykedett. 1939-ben a Magyar Élet Pártja listáján a harmadik számú jelölt volt. A listavezető lemondása után Lénárt kapta meg a képviselői helyet, mellyel 1944-ig országgyűlési képviselő volt. In. Fejérváry 242–243.; Magyar országgyűlési almanach 1939–1944. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/index.htm 239.

15. VRÚ 1939. március 16. 3.; VRÚ 1939. április 28. 3.; VRÚ 1939. május 7. 4.; VRÚ 1939. május 10. 3.; VÚ 1939. április 30. 3.; VÚ 1939. május 9. 2–3.; VÚ 1939. május 16. 1.; VÚ 1939. május 18. 4.; VÚ 1939. május 20. 1.; VÚ 1939. május 21. 2.; VÚ 1939. május 27. 1.; NÚ 1939. május 27. 1–2.; VÚH 1939. május 13. 1–2.; VÚH 1939. május 14. 1–2.; VÚH 1939. május 16. 1–3.; VÚH 1939. május 17. 1–2.; VÚH 1939. május 18. 1.; VÚH 1939. május 20. 1–2.; VÚH 1939. május 23. 1.; VÚH 1939. május 26. 1.; VÚH 1939. május 27. 1–2.
16. Kun Béla (1878–1954). Nyomda- és laptulajdonos, kiadó, lapszerkesztő, polgári ellenzéki országgyűlési képviselő. Nagyváradon született, felmenői között több református lelkész volt. A vásárhelyi főgimnáziumban érettségizett. Ezután Debrecenben, majd a kolozsvári egyetemen jogot hallgatott. 1903 és 1905 között a Hódmezővásárhely című napilap szerkesztője volt. 1905-ben megalapította a Vásárhelyi Reggeli újság című napilapot, melynek 1944-ig tulajdonosa és szerkesztője volt. 1906-ban a Függetlenségi és Kossuth Lajos Párt jelöltjeként még alulmaradt a szegvári választókerület mandátumáért folytatott harcban. 1910-től a Justh-párt, 1916 és 1918 között pedig a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője volt. Az őszirózsás forradalom győzelme után, 1918 őszén, kormánybiztos-főispánná nevezték ki, mely tisztségéről még a tanácsköztársaság hatalomátvétele előtt lemondott. Honatyaként végig Kossuth Lajos elvei mentén politizált. Kezdetől fogva a közszabadságok biztosításáért küzdött, és Hódmezővásárhely polgáraiért tevékenykedett. 1922-ben pártonkívüli keresztény kiskgazda programmal szerezte meg az egyik vásárhelyi mandátumot. 1926-ban a Függetlenségi és 48-as Kossuth Lajos pártkör jelöltjeként jutott a parlamentbe. 1931-ben a Független Kiskgazdapárt színeiben választották meg képviselővé. 1927–1933 között a hódmezővásárhelyi ipartestület elnöki tisztét töltötte be. 1932-től a Magánalkalmazottak Nemzeti Szövetségének társelnöke volt. 1935-ben a Nemzeti Agrárellenzék programjával utoljára került be az országgyűlésbe. 1939-ben újra a Független Kiskgazdapárt jelöltjeként indult, de nem szerzett mandátumot. A második világháború után internálták, majd háborús cikkei miatt fél év börtönre ítélték. Hódmezővásárhelyen hunyt el 1954-ben. In: Fejérváry 20–21.; Hmvh. tört. alm. 53–61.; Magyar országgyűlési almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al1935_40/index.htm 306.
17. CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 96/1939.
18. VRÚ 1939. május 7. 3.; VRÚ 1939. május 10. 3.; VRÚ 1939. május 20. 2.; VRÚ 1939. május 21. 3–4.; VRÚ 1939. május 23. 5.
19. Takács Ferenc (1893–1956). Kőművesmester, szociáldemokrata politikus. 1928-tól a vásárhelyi törvényhatósági bizottság tagja, 1931 és 1935 között a helyi szociáldemokrata párt titkára volt. 1935-ben Hódmezővásárhely országgyűlési képviselőjévé választották. 1944 végén az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője, majd az ideiglenes Nemzeti Kormány iparügyi minisztere lett. Ezután 1945 novemberétől 1948 áprilisáig a Földművelési Minisztérium politikai államtitkára volt. Lemondása után nem sokkal az SZDP visszahívta a parlamentből is, ezután visszavonult a politikától. Ennek ellenére 1950-ben letartóztatták és tizenkét év börtönre ítélték. 1955-ben amnesztiával szabadult, azonban a börtönben szerzett súlyos betegségébe nem sokkal később belehalt. In: Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944–1945. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1944-45/index.htm 454.
20. CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 101/1939.
21. CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 72/1939.; VRÚ 1937. október 31. 3.; VRÚ 1939. május 23. 3.; VRÚ 1939. május 24. 3.; VÚ 1939. május 2. 3.; VÚ 1939. május 16. 1.; VÚ 1939. május 24. 2.; VÚH 1939. május 27. 2.; 1938. évi XIX. t. c.
22. Országos pártnak azok a politikai erők számítottak, amelyek az előző parlamenti ciklusban legalább négy olyan országgyűlési képviselővel rendelkeztek, akiket eleve a párt tagjaiként választottak meg, vagy akik az országos pártként való bejelentés időpontját megelőzően legalább hat hónapon át ennek a pártnak a tagjai voltak, vagy, ha a pártnak legalább húszezer olyan tagja volt, akik bármelyik lajstromos vagy egyéni választókerület választói névjegyzékébe a bejelentés időpontjában fel voltak véve. In: 1938. évi XIX. t. c.
23. Dr. Matolcsy Mátyás (1905–1953). Országgyűlési képviselő. Budapesten született. A középiskolát a fővárosban végezte, majd a Műegyetemen szerzett diplomát. 1932-ben közgazdaságtanból doktorált. Tanulmányai befejezése után hosszabb külföldi tanulmányutat tett. Ezután szak-

előadóként a Magyar Gazdaságkutató Intézetben dolgozott. Több szakkönyvet írt. 1935-ben Nagykáta mandátumával kormánypárti színekben lett országgyűlési képviselő, de hamarosan átlépett a Független Kisgazdapártba. 1938-ban több képviselőtársával együtt megalapította a szélsőjobboldali Nemzeti Frontot. 1939-ben a Nemzeti Front (Nyilaskeresztes Front) listavezetőjeként Hódmezővásárhelyen is indult, itt azonban nem szerzett mandátumot. Végül ismét Nagykáta képviselőjeként került be az országgyűlésbe. 1940-től pártja beolvadt a Nyilaskeresztes Pártba. 1942-ben visszalépett a kormánypártba. A második világháború után, 1946-ban a népbíróság 10 év fegyházra ítélte. A börtönben halt meg. In. Kenyeres Ágnes (főszerk.) (1982): Magyar Életrajzi Lexikon. Második kötet (L-Z). Akadémiai Kiadó. Budapest. 167.; Magyar országgyűlési almanach 1939–1944. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/index.htm 249–250.

24. VRÚ 1939. május 9. 5.; VRÚ 1939. május 11. 1.; VRÚ 1939. május 13. 2.; VRÚ 1939. május 16. 2.; VRÚ 1939. május 17. 2.; VRÚ 1939. május 28. 4.; VÚ 1939. május 7. 3.; VÚ 1939. május 11. 2.; VÚ 1939. május 14. 3.; VÚ 1939. május 18. 3.; VÚ 1939. május 21. 1., 3.; VÚ 1939. május 23. 2.; VÚH 1939. május 24. 2.
25. VRÚ 1939. április 9. 2.; VRÚ 1939. május 9. 1.; VRÚ 1939. május 12. 1.; VRÚ 1939. május 21. 2.; VRÚ 1939. május 23. 5.; VRÚ 1939. május 26. 3.; VÚ 1939. május 9. 3.; VÚ 1939. május 21. 2.; VÚ 1939. május 23. 3.
26. VRÚ 1939. május 21. 4.; VRÚ 1939. május 23. 1.; VÚH 1939. május 27. 1.
27. VÚ 1939. június 15. 3.; VÚ 1939. június 21. 1.
28. VÚH 1939. május 23. 1.; VÚH 1939. május 24. 1.
29. VÚ 1939. május 31. 1.
30. Később így nyilatkozott Takács Ferencnének a szociáldemokrata szimpatizánsok közül Papp Jánosné, Vass Albert és Radics Istvánné is. In. Takács Ferenc életrajza 28. (Az életrajz írója Balla Erzsébet (1897–1990), Takács Ferenc özvegye, aki Takács halála után több évtizeden át tartó küzdelmet folytatott férje rehabilitálásáért, és emlékének megtisztításáért. Az életrajz a Hódmezővásárhelyi Levéltárban található.)
31. Takács Ferenc életrajza. 27–29.
32. VRÚ 1939. június 4. 1–2.
33. VRÚ 1939. június 6. 1–2.; VÚ 1939. június 2. 2.; VÚ 1939. június 4. 1.; VÚ 1939. június 6. 1.; VÚH 1939. június 6. 1–3.; CSML HL Hmvh. v. Közp. Vál. ir. 26. d. 455/1939.
34. Romsics Ignác (2002): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 226–227.; Parl. vál. Mo. 198–202.; VÚ 1939. június 1. 1.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról In. www.1000ev.hu
1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. In. www.1000ev.hu
- Bölgöny József (1992): Magyarország kormányai 1848-1992. Akadémiai Kiadó. Budapest. 271.
- CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1938. IV. B. 1403 b/Iratok, 25. doboz. Számlálólapok.
- CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 b/Iratok, 26. doboz. 26/1939., 28/1939., 30/1939., 40/1939., 45/1939., 72/1939., 86/1939., 88/1939., 96/1939., 101/1939., 108/1939., 112/1939., 114/1939., 117/1939., 231/1939., 455/1939., 2880/1939 polgm. sz. rendelet.
- CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 b/Iratok, 27. doboz. Kimutatás azon zsidó választópolgárokról, akik szavazóigazolványt nyertek.
- CSML HL Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai. 1939. IV. B. 1403 c. 61. doboz. Névjegyzék az országgyűlési képviselőválasztó-kerületben választójogosultakról az 1939. évre. 1–17. szavazókör.
- Fejérváry József (1929): Vásárhely története családok tükrében. Erdei Sándor Könyvnyomdája. Hódmezővásárhely. 20–23., 242–243.

- Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944–1945. In. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1944-45/index.htm 454.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) (1982): Magyar Életrajzi Lexikon. Második kötet (L–Z). Akadémiai Kiadó. Budapest. 167.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) (1985): Magyar Életrajzi Lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 91.
- Kovács István (szerk.) (2003): Hódmezővásárhely Törvényhatósági Jogú Város történeti almanachja 1873–1950. Hódmezővásárhely. 53–61., 89–93.
- Magyar országgyűlési almanach 1939–1944. In. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al1939_44/index.htm 138–139., 239., 249–250., 338.
- Magyar országgyűlési almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről. In. www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al1935_40/index.htm 306.
- Népújság. 1939. május 27. 1–3.
- Pintér István (1999): A kényszerpályára szavazó ország – 1939. In. Földes György–Hubai László (szerk.): Parlamenti választások Magyarországon (1920–1998). Napvilág Kiadó. Budapest. 179., 192., 198–202.
- Romsics Ignác (2002): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 226–227.
- Takács Ferenc életrajza. 27–29.
- Varsányi Attila: A hódmezővásárhelyi főispánság története (1873–1950) PhD-értekezés, Szeged, 2010, 303–304.
- Vásárhelyi Reggeli Újság. „Független politikai napilap.” 1937. október 31. 3.; 1939. március 7. 1–2.; 1939. március 14. 1–2.; március 16. 3.; 1939. április 9. 2.; 1939. április 28. 3.; 1939. május 5. 1.; 1939. május 6. 2.; 1939. május 7. 4.; 1939. május 9. 1–2., 5.; 1939. május 10. 1., 3.; 1939. május 11. 1–2.; 1939. május 12. 1.; 1939. május 13. 2.; 1939. május 14. 3.; 1939. május 16. 2., 4.; 1939. május 17. 2.; 1939. május 18. 4.; 1939. május 21. 2., 4.; 1939. május 23. 1., 5.; 1939. május 24. 1.; 1939. május 26. 3.; 1939. május 28. 3–4.; 1939. június 4. 1–2.; 1939. június 6. 1–2.
- Vásárhelyi Újhírek. 1939. április 1. 2.; 1939. május 13. 1–2.; 1939. május 14. 1–2.; 1939. május 16. 1–3.; 1939. május 17. 1–2.; 1939. május 18. 1.; 1939. május 20. 1–2.; 1939. május 23. 1.; 1939. május 24. 2.; 1939. május 26. 1.; 1939. május 27. 1–2.; 1939. június 6. 1–3.
- Vásárhelyi Újság „Földművelők politikai napilapja. Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye.” 1939. április 30. 3.; 1939. május 2. 3.; 1939. május 6. 1.; 1939. május 7. 2–3.; 1939. május 9. 2–3.; 1939. május 10. 2–3.; 1939. május 11. 2.; 1939. május 14. 3.; 1939. május 16. 1.; 1939. május 18. 3–4.; 1939. május 20. 1–2.; 1939. május 21. 1–4.; 1939. május 23. 2–3., 5.; 1939. május 24. 2–3.; 1939. május 26. 2.; 1939. május 27. 1., 3.; 1939. május 31. 1.; 1939. június 1. 1.; 1939. június 2. 2.; 1939. június 4. 1.; 1939. június 6. 1.; 1939. június 15. 3.; 1939. június 21. 1.

KÓKAI SÁNDOR*

A BÁNSÁG ÉS A BALKÁN GAZDASÁGI KAPCSOLATRENDSZERE A XX. SZÁZAD ELEJÉN

ABSTRACT

This paper tries to answer the question whether the Bánság (Banat), often referred to as the gate of the Balkans, which is a special historical, political, economic and geographical region, was able to meet the geostrategic and economic challenge occurring at the end of the Age of Dualism to become an economic link between the Balkans and the Austro-Hungarian Empire. During the examination of economic linkages it has been revealed that the region was not able to meet this challenge, as a result the Bánság (Banat) became neither the gate of the Eastern Balkans nor the Central Balkans, which means that goods transported within the framework of the international division of labour did not flow across the Bánság. The transport of the Szeged–Timisoara–Orsova railroad and the Lower-Danube waterway did not have any impact on the region, also it was not able to profit from transit trade, which among other things can be due to the fact that economic geographic structures and their connection points in the Balkans developed too late and they did not have integral linkages. The autonomy of the Banatian Military Frontier until 1876 impeded this problem further.

I. Bevezetés

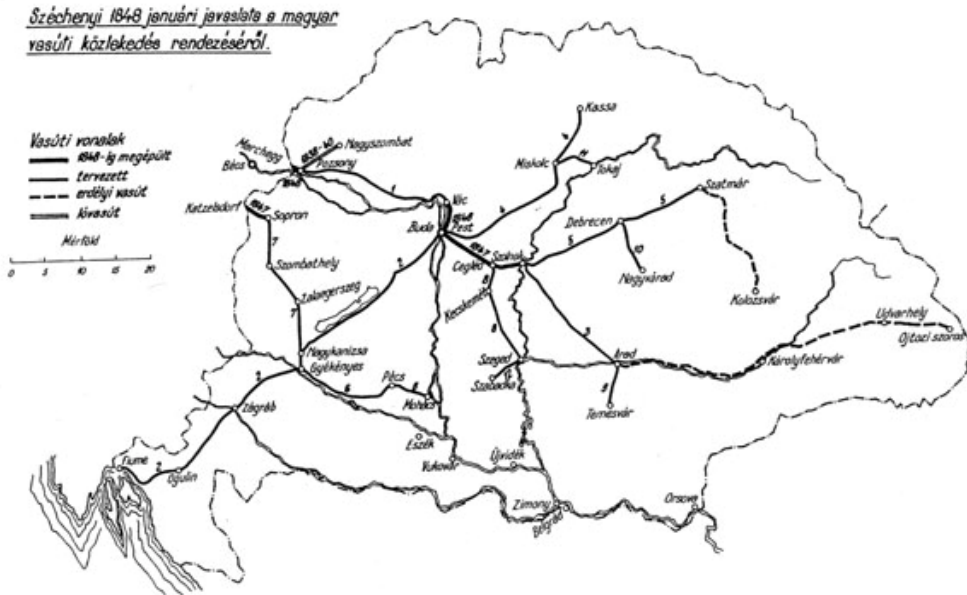
A magyarság Kárpát-medencei megtelepedésétől kezdve a Balkán mindig kitüntetett szerepet kapott a társadalmi-gazdasági és a geostratégiai-politikai kapcsolatokban egyaránt. A magyarság minden tekintetben folyamatosan bővítette érdekszféráit a Balkán irányba, olykor területének egy részét elfoglalva, új nagyhatalmi tényezőként jelent meg.¹ E folyamatban gyors változások és új relációk megjelenése és stratégiai térfoglalása zajlott a XIV. század végéig. Az oszmán Török Birodalom megerősödése és tartós berendezkedése azonban a Balkán szerepének ártétkelődését eredményezte. Ebben az időszakban nem beszélhetünk jelentős gazdasági kapcsolatokról, de politikai és katonai értelemben is zömmel defenzív stratégiát alakítottunk ki.² A XVIII. században az Osztrák Birodalom (és benne Magyarország) számára a Balkán még mindig nem válhatott gazdasági és politikai expanziós térré, a gyengülő Török Birodalommal inkább a status quo fenntartására kényszerült.³ Mindezt a XVIII. századi balszerencsés osztrák–török háborúk tartósan konzerválták. Kedvező geostratégiai helyzetéből ekkor a Bánság sem tudott profitálni, mindazok ellenére, hogy a Kelet-Balkán egy része felé – a Délvidék részeként – a Bánság közvetítette az európai hatásokat évszázadokon keresztül.⁴ A XIX. század a geostratégiai és -politikai kapcsolatok tekintetében is teljes átstrukturálódást eredményezett, melynek gazdasági leképezése a Balkán kapujának tartott Bánság számára olyan helyzeti előnyt jelentett, amelynek kihasználatlansága kedvezőtlenül befolyásolta e régió társadalmi-gazdasági fejlődését. Az új „Balkán stratégia” alig érintette meg a Bánságot, melynek okait e tanulmányomban elemzem mélyebben.

* Dr. Kókai Sándor egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

II. A Balkán geopolitikai-stratégiai helyzete és szerepe a dualizmus korában

A Török Birodalom meggyengülésével a balkáni régióban az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország hatalmi versengése erősödött fel.⁵ A modern magyar gazdasági törekvések a reformkortól fogalmazódtak meg a Balkánnal kapcsolatban, mely egyik kulcsának tekintett Al-Duna szabályozás kapcsán teljesedtek ki.⁶

1. térkép. Gróf Széchenyi István vasútfejlesztési térképe (1848)

A Széchenyi István nevével fémjelzett folyamat névadója is tisztában volt azzal, hogy a Balkán jelentős része számára meghatározó közlekedési lehetőséget nyújthat a szabályozott Duna. A másik kulcskérdést, a modernizációt infrastrukturálisan hordozó vasúthálózat kiépítésének prioritásai jelentették. A vasútépítések jelentős vitákkal jártak a történelmi Magyarországon, mind a pályák irányát, mind pedig az összeköttetések minőségét és kapcsolódási pontját illetően (*1. térkép*).

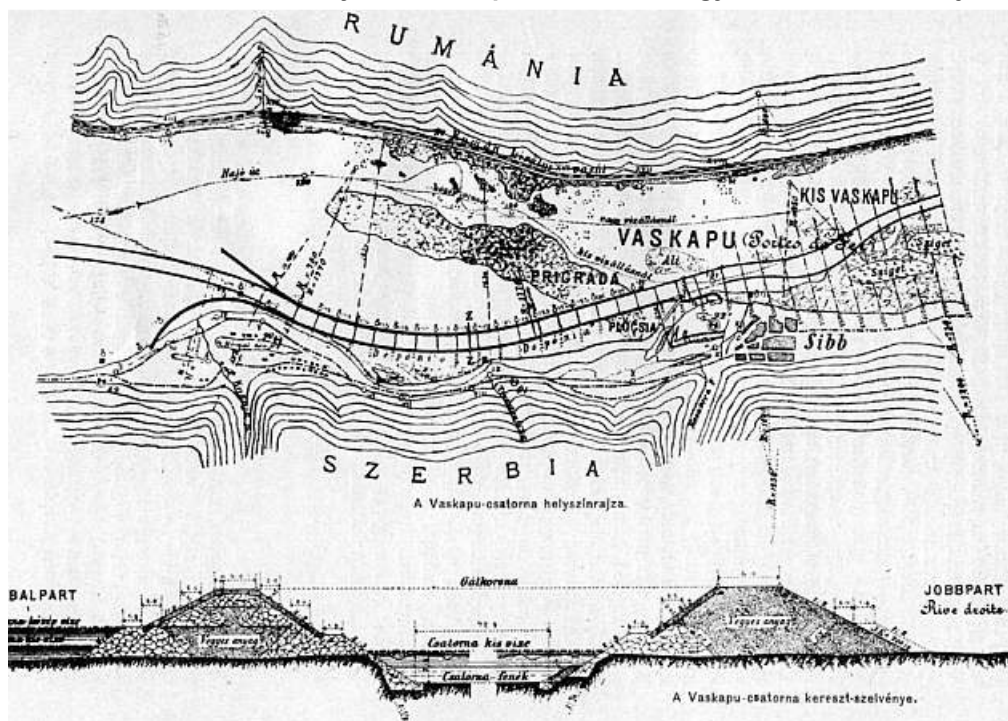
Mindkét kérdéskör tervei és ezek későbbi megvalósítása meghatározta a Bánság dualizmuskori regionális gazdasági kapcsolatrendszerét. Széchenyi István 1848-ban megjelent átfogó munkája „Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről”, mint közismert négy-négy vasúti fő-, mellék- és szárnyvonalat jelölt ki (*1. térkép*), melyet a magyar országgyűlés, a tizenharmadik vasútvonallal kiegészítve, 1848. évi 30. tc.-kel törvényerőre emelt. E tervszerint a Kelet-Balkán nem kapott prioritást, melynek okai között szerepelhet a dunai hajózás tervezett fejlesztése, de a közismerten balkáni származású Sina-bankárcsalád kivonulása (1841) „a magyar vasút” ügyből is.

Az Al-Duna szabályozása is megindult az 1830-as években Vásárhelyi Pál (1759–1846) tervei alapján, melynek célja az Al-Duna sziklazátonyos szakaszának rendezése. A hajózás megkönnyítésére 114 km hosszú és 30 m fenékszélességű csatornát vájtak ki a Duna sziklás medrében (*1. ábra*). Ez alapját képezte a század végén megvalósult nagyszabású Vaskapu-szabályozásnak. Ugyancsak Vásárhelyi tervei alapján valósult meg 1833–37 között a korszak legjelentősebb útépítése. Célja az volt, hogy a Kazán-szorosban magas vízállás mellett is lehetővé váljék a vontatás, illetve ha alacsony víz miatt szükséges, az árut koszikra rakva is lehessen továbbítani. Kezdeményezőjéről a létesítményt „Széchenyi út”-nak nevezték el.

E kérdésköröket tekintve témánk szempontjából a végeredmény fontos, később épültek ki a vasúti kapcsolatok Szerbiával és a Kelet-Balkánnal, melynek csak egyik mellékvonala (Szeged–Temesvár–Orsova) vezetett a Bánságon keresztül. Jó példa minderre az Orient expressz útvonala, amely az első öt évében (1883–1888) a Párizs–Bécs–Pozsony–Budapest–Szeged–Temesvár–Orsova–Bukarest–Ruszcuk–Várna útvonalon közlekedett. A magyar szakaszon 689 km hosszban, kezdetben teljesen az Osztrák Vasúttársaság vonalain. Amikor azonban 1888-ban elkészült a Belgrádon és Szófián keresztül vezető közvetlen vasútvonal, az előzőt felváltotta a MÁV által 1884-ben épített Budapest–Zimony–Belgrád vasútvonal.

A magyar Al-Duna szabályozásra – Ómoldova és Turnu Severin (Szörény vára) közötti közel 110 kilométeres folyószakasz – az 1871. évi londoni szerződés hatalmazta fel Ausztria-Magyarországot. E munkálatok közben kilenc csatornát robbantottak (Stenka, Kozla-Dojke, Izlas-Tachtalia, Jeliseva, Svinica, Jucz, Vaskapu feletti, Kisvaskapu és Vaskapu), összesen 18,8 kilométer hosszban a sziklás mederfenékbe. E robbantásokkal 1899 szeptemberéig 700 000 m³ sziklát távolítottak el a hajózás útjából, s több kilométeres zárógátakat építettek a szabályozás során.

1 ábra. Az Al-Duna szabályozás Vaskapui részletének egyik korabeli vázlatrajza

A fenti tények is jelzik, hogy a kiegyezés utáni magyarországi gazdasági fejlődés eredményeként megjelenő külkereskedelmi érdeklődés, részben tőke kivitel, majd a megerősödő politikai törekvések a Balkánt felértékelték. A magyar gazdasági elitben tudatosodott, hogy itt a verseny kevésbé éles, illetve a magyar kínálat sikeresen értékesíthető. Egyre erőteljesebben jelentkezett az a felfogás is, hogy a Balkán szárazföldi, különösen vasúti közlekedésének, európai csatlakozásának kulcsa Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszott a Balkán akkori jelene és jövője szempontjából.

Tény, hogy az osztrák–magyar geostratégiai és gazdasági törekvések a Balkán felé erősödtek (különösen az 1878-as berlini kongresszus után), e gazdasági expanzió mértéke azonban a gazdaságtörténeti szakirodalomban kissé túlhangsúlyozott.

A balkáni népek nemzeti ébredési mozgalmai, illetve függetlenségi törekvései a XIX. század második felétől kezdve permanens problémát jelentettek, melyek a gazdasági kapcsolatokra negatívan hatottak. Különösen a „délszláv probléma” felerősödésével, mert a mindenkor szerb politika, nacionalizmus, a szerbek versenye a „török örökségért”, érintette a Monarchia déli területeit is, s abban különösen a magyar Délvidéket. Szerbia – függetlensége megszerzése után rövid idővel – potenciális ellenséggé alakult, melynek irányából a kereskedelmi verseny, a vámháborúk és a katonai veszélyeztetés is megjelent. A magyar politikai vezetés nem csak tisztában volt a Balkánon belüli feszültségek és szembenállások rendszerével, hanem tudatosan is épített ezek kihasználására. A fenti tények egyértelműen hatást gyakoroltak a gazdasági kapcsolatok mélységére és kitüntetett irányaira.

II. A Balkán gazdasági szerepe és jelentősége Magyarországon a XX. század elején

Az 1873. évi gazdasági válság hatására és következtében az 1880-as évektől ismét a protekcionizmus és a védővámok megerősödésének időszaka következett a magyar külkereskedelemben, melynek hatásaival a magyar gazdaságpolitikának is számolnia kellett. Ez azért is hatott kedvezőtlenül, mert iparfejlődésünk ekkor léphetett volna az extenzív periódusából az intenzív fejlődési/növekedési szakaszába. Az 1880-as évektől a magyar gazdaságban is felerősödött a merkantil- és agrárérdekeket képviselők szembenállása, különösen 1881 (első ipartámogatási törvény) után. Ugyanekkor kezdődött a gabonatermelés válsága, mely árcsökkenést és eladási nehézségeket (különösen a Monarchia piacain kívül) eredményezett.⁷

A Monarchia vámfalainak fedezékében a magyar gazdaság nem kényszerült rá olyan gyors szerkezetváltásra, mint ha védtelenül kiszolgáltatottak volna a világpiac szeszélyeinek, így néhány világpiaci szinten álló terméktől eltekintve iparcikkeink zöme csak az elmaradottabb balkáni országok piacain bizonyult versenyképesnek. A mezőgazdasági termékeink pedig szinte csak a Monarchia belső, védett piacain voltak eladhatók. A századfordulóra a magyar gazdaság fejlődési motorja kifulladásra látszott.⁸ Az okokat az önálló magyar nemzetgazdaság hiányától a tízévente megújított vámunioíg sorolhatnám. Nem teszem, külön könyvek íródtak e témakörökben.

Az 1890-es évektől érzékelhető geopolitikai-stratégiai változások ellenére a Balkán felé irányuló gazdasági kapcsolatainkat gyenge szálak jellemezték.⁹ Az 1910. évi külkereskedelmi forgalmunk mennyisége és értékei (*1. táblázat*), valamint ezek forgalmi relációi jól érzékeltetik e problémát. A behozatalunk és kivitelünk szállítási módjában a vasút dominanciája egyértelmű, meglepő lehet, hogy tengeren több áru érkezett, mint az összes folyami szállítással együtt és a kivitelben is jól teljesített a tengerhajózás.

1. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Szállítási mód	Behozatal		Kivitel	
	métermázsa	ezer korona	métermázsa	ezer korona
Vasúton	48.588.240	1.145.003	48.368.515	1.306.775
Folyamhajón	6.337.238	297.292	9.155.139	211.648
Postán	294.255	271.535	79.801	41.141
Tengeren	6.625.372	133.512	7.050.983	154.543
Közúton	1.537.363	5.076	490.770	2.644
Magyarország (összesen)	63.432.467	1.852.418	65.145.208	1.716.751

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Számunkra elsősorban nem is annyira a mennyiségi értékek fontosak – természetesen nem szeretném lebecsülni azt a 15,5 millió métermázsányi forgalmat (az összes behozatal 10%-a, a kivitel 13%-a), amelyet folyami hajóink szállítottak –, hanem az országok szerinti relációk (2. táblázat). A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy külkereskedelmünk – érték szerinti adatsorát vizsgálva – alig több mint öt százaléka (behozatal = 3,93%-a, kivitel 6,77%-a) kapcsolódott a Balkánhoz. A problémát tovább súlyosbította, hogy a két közvetlenül határos balkáni országgal (Szerbia, Románia) külkereskedelmünket jelentős passzívum jellemezte, azaz ezek belső piacai gyakorlatilag zárva maradtak a magyar árucikkek előtt. A távoli Nagy-Britanniába több árut vittünk ki, mint Romániába, ugyanekkor Bulgáriába is kétszer akkora volt kivitelünk, mint Szerbiába, a Török Birodalom európai és ázsiai területei pedig ehhez képest „dinamikus” magyar export-offenzívával szembesültek.

2. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Országok	Behozatal		Kivitel	
	ezer korona	százalékban	ezer korona	százalékban
Ausztria	1.394.991	75,31	1.279.954	74,56
Németország	155.184	8,38	126.180	7,35
Olaszország	18.926	1,02	46.881	2,78
Nagy-Britannia	32.300	1,74	36.530	2,18
USA	30.167	1,63	13.243	0,77
Románia	28.764	1,55	21.025	1,22
Bosznia-Hercegovina	25.189	1,36	41.015	2,39
Szerbia	7.921	0,43	4.948	0,29
Bulgária	2.954	0,16	9.633	0,59
Európai Törökország	3.385	0,18	24.095	1,40
Ázsiai Törökország	3.978	0,21	11.624	0,68
Görögország	759	0,04	3.350	0,20
Balkán összesen	72.950	3,93	115.690	6,77
Magyarország (összesen)	1.852.418	100,0	1.716.751	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

A fenti tények okait kutatva egyértelmű, hogy nemcsak a közlekedéshálózat összekapcsolódási opcióinak hiánya, vagy a hálózatok áteresztőképességének gyengeségei a felelősök. E tény alátámasztására elegendő megvizsgálni a Vaskapu hajóforgalmának alakulását 1909-ben. A Vaskapu 1909. évi forgalma úgyszólván az Al-Duna teljesítőképességének határát érte el. Míg 1908-ban az összforgalom alig 4,2 millió métermázsát tett ki, addig az 1909-ben a 8,5 millió métermázsát is meghaladta. A legnagyobb forgalom augusztus–november közötti időszakban volt, ekkor négy hónap alatt 5,1 millió métermázsát árut szállítottak át az Al-Dunán. Ebből a mennyiségből 4,3 millió métermázsát esett a fölfelé irányuló forgalomra. Tény, hogy 1909-ben kedvező volt a vízállás is, mert csak 18 napon keresztül volt az orsovai mércén 1,50 méter alatti vízállás, a legkisebb vízállás pedig 1,21 méter volt. Eszerint csak 18 napon keresztül nem közlekedhettek az egész szakaszon 21 deciméter maximális merülésű uszályok. Ha a vízállás kedvezőtlenebb lett volna, akkor természetesen nem tudtak volna lebonyolítani a meglevő uszályokkal ekkora forgalmat. Az 1910 évi forgalom nagysága (5,8 millió métermázsát) és relációi (3–4. táblázat) jobban tükrözik az

átlagos évi forgalmat (4,5–5,5 millió métermázsa). A Vaskapu hajóforgalmának 1910. évi ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy az összes folyamhajón exportált termékeink (9 155 139 métermázsa) egyharmadát (3 043 118 métermázsa) szállították az Al-Dunán át. A folyamhajókon zajló importunk (6 337 238 métermázsa) mintegy negyven százaléka (2 778 136 métermázsa) érkezett a Vaskapun keresztül hazánkba. Összegezve megállapítható, hogy a magyar külkereskedelmi forgalom (128 577 675 métermázsa) alig 4,5 százaléka (5 816 194 métermázsa) zajlott az Al-Dunán 1910-ben.

Az Al-Dunán szállított termékek struktúrája (4. táblázat) jól szemlélteti, hogy ekkor meghatározó a mezőgazdasági termékek (búza, zab, kukorica) és a nyersanyagok (kőszén, fa) voltak, azaz a nagy tömegű árualap meg volt. E tekintetben meglepően kiegyensúlyozott a forgalom, mindössze fa-, búza-, cukor- és vasáru-behozatali többlet volt, de kivételünkben sem a késztermékek és darabáruk dominanciája érvényesült.

3. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	Főfelé			Lefelé			Összesen			Főfelé		Lefelé		Összesen		A kirótt illeték összege, korona
	u s z á l y h a j ó						g ő z h a j ó									
	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles	
Összesen	570	790	2 778 076	715	390	3 043 118	1 280	1 180	5 816 194	1 272	587	1 264	500	2 536	1 087	992 472
A fenti összegből esik:																
a D.G.T.-ra	250	481	1 103 062	466	99	1 952 489	716	580	3 055 551	713	210	705	187	1 418	397	559 330
a M.F.T.R.T.-ra	94	235	427 062	141	126	644 117	235	361	1 071 179	273	282	277	215	550	497	184 621
a román hajózásra	127	11	745 411	62	67	303 379	189	78	1 048 790	176	10	171	9	347	19	168 527
a szerb	42	43	187 173	31	53	85 983	73	96	273 156	82	81	88	81	170	162	35 279
a délnémet hajózásra	36	4	227 174	4	23	12 800	40	27	239 974	-	-	-	-	-	-	28 932
egyéb hajótulajdonosra	21	16	83 194	11	22	44 350	32	38	127 544	28	4	23	8	51	12	15 783

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

4. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	L e f e l é									
	darabáru	kőszén	vasáru	fa	cement	búza	zab és tengeri	cukor	különlék	összesen
Összesen	493 766	461 452	105 298	65 123	236 092	357 484	988 795	83 309	251 799	3 043 118
	A felfelé szállított mennyiségéből esik:									
a D.G.T.-ra	325 380	428 418	46 068	38 602	63 722	273 255	691 593	7 283	78 168	1 952 489
a M.F.T.R.T.-ra	78 379	3 133	55 079	9 483	161 534	5 000	147 962	76 026	107 521	644 117
a román hajózásra	41 118	-	3 283	-	-	79 229	148 949	-	30 800	303 379
a szerb	48 133	2 101	868	17 038	10 836	-	291	-	6 716	85 983
a délnémet hajózásra	-	12 800	-	-	-	-	-	-	-	12 800
egyéb hajótulajdonosra	756	15 000	-	-	-	-	-	-	28 594	44 350
	F ő l f e l é									
Összesen	432 235	346 701	172 831	213 919	182 769	629 417	167 144	86 824	541 236	2 773 076
	A főfelé szállított mennyiségéből esik:									
a D.G.T.-ra	241 398	241 225	93 518	27 269	4 740	366 288	-	40 068	88 556	1 103 062
a M.F.T.R.T.-ra	87 922	83 169	30 102	18 469	378	173 189	-	18 907	14 926	427 062
a román hajózásra	61 703	22 307	49 211	1 003	117 163	89 800	167 000	7 907	229 317	745 411
a szerb	565	-	-	159 733	44	140	144	19 942	6 605	187 173
a délnémet hajózásra	29 042	-	-	-	-	-	-	-	198 132	227 174
egyéb hajótulajdonosra	11 605	-	-	7 445	60 444	-	-	-	3 700	83 194

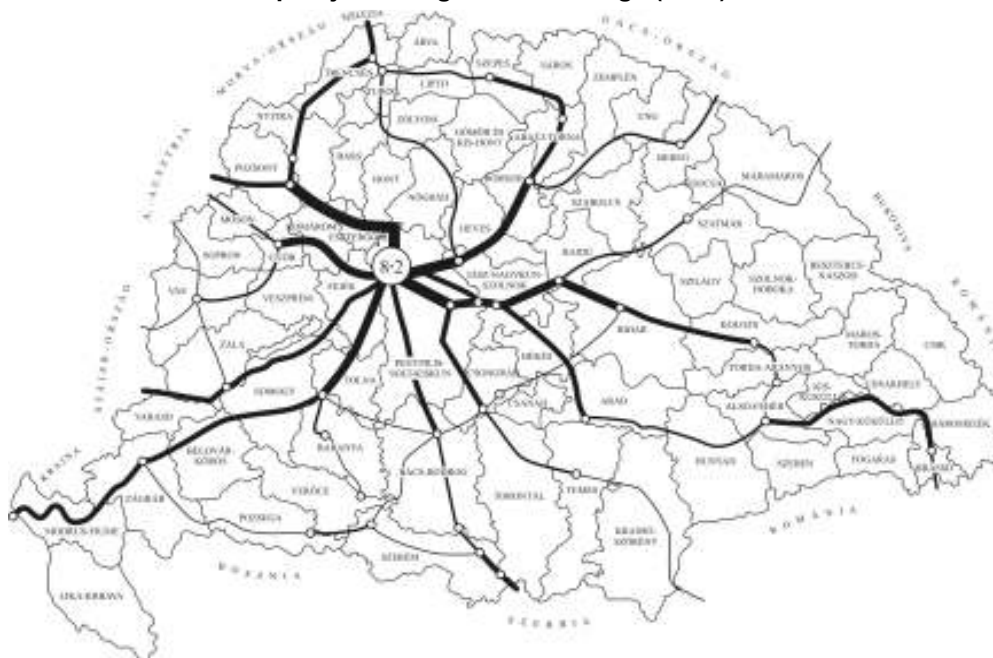
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Fontos kérdés, hogy a fenti tények hogyan érintették a Bánság Duna menti településeit és kialakult-e a vízi és vasúti szállítás együttműködése, azaz olyan térpályák, amelyek nagy mennyiségű anyagi javak áramlását lehetővé tették volna? A Bánság vált-e a Balkán gazdasági kapujává vagy a kereskedelmi forgalom nagy része elkerülte, ill. áthaladt rajta?

III. A Balkán gazdasági szerepe és hatásai a Bánságban

Az eddig jelzett geopolitikai-stratégiai és gazdasági folyamatok tükrében kell megvizsgálnunk a Bánság gazdasági kapcsolatrendszerét a Balkán-félsziget irányában. Bánságban mindig is fontos volt a folyók bekapcsolása az áruszállításba és a kereskedelembe. A XVIII. század folyamán az egyes kereskedelmi társaságok (1720-tól keleti társaság, 1724-től temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha-kereskedelmi, 1742-ben bőr-kereskedelmi társaság alakult) privilégiuma volt viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni a régióból, különösen a Bega szabályozásához fűztek nagy reményeket. Tudjuk azonban, hogy a XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, így a meder kiszélesedett és sekélyllyé vált, azaz hajózásra alkalmatlanná vált. Azt azonban, hogy a termékek milyen nagyságrendűek voltak, nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy az áruk hány százaléka áramolhatott a folyókon és szekereken a Bánságból a Balkán irányába. A XIX. század második felében a külkereskedelmi forgalomban – mint fentebb láttuk – a vasutakra helyeződött a hangsúly. A Bánság e tekintetben sem tudott meghatározó szerepet betölteni.

2. térkép. Magyarország vasúthálózatának nemzetközi kapcsolódási/határátmeneti pontjai és forgalmi terheltsége (1914)

A 2. térkép alapján látható, hogy az egyetlen nemzetközi kapcsolódási pont a Bánságban esetében Orsova volt, de az a nemzetközi forgalom szempontjából elenyésző jelentőséggel bírt, még akkor is ha a „Kelet kapuja” jelzővel illették. Teljes mértékben egyet értek Frisnyák Zsuzsanna megállapításával, mely szerint 1895-ben a Bánságban is a belső gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak és nem a nemzetközi kapcsolatok.¹⁰

„Mint ahogy az előzőekben bemutatott Temes és Torontál megyék esetében is már látszott, a Bánát három megyéje közötti kapcsolatok rendkívül szorosak. A Krassó-Szörény megyei vasútállomások feladott-áru kapcsolatainak 78%-a a Bánáton belül marad. Ugyanez Temes megye esetében 77%, Torontál megyénél pedig 67%. Feltűnő, hogy a Bánátot

milyen alacsony értékű feladott-áru kapcsolat fűzi Arad megyéhez. Krassó-Szörény megye kiterjedt nagytávolságú kapcsolatai nem köthetők kizárólagosan a megyebéli szénbányák-ból származó szénhez. Mindebben jelentős szerepe van a kőolaj-elosztó szerepkörű Orsova és a szénalapú Oravica állomásoknak is. Mindezen felül számos helyre szállítanak a megyéből tüzfűt, szeszt, örleményeket, és nem utolsósorban vasat és vasárut. Krassó-Szörény 512 árufogadói kapcsolata közül 158 fűződik Temes megyéhez. Temes megyéből érkezik a megyébe az élelmiszer (hering, disznósír, baromfi, fűszer, sőt tej és tojás is), élvezeti cikkek (dohány, sör, szesz), gépek, gyapjú és pamut stb.”

Magyarország vasúti áruforgalmának nagyságát jól érzékelteti, hogy a vasútállomások 85%-ában a feladott áruk összsúlya 20 ezer tonnánál kevesebb volt. A vasútállomások több mint felére (54%) jellemző volt, hogy az éves feladott áru súlya 0–6 ezer tonna között tartományban mozogott.¹¹ Magyarországon 17 állomás továbbított 100 ezer tonnánál több feladott árucikket, melyből három volt bánsági: Stájerlakanina, Fehértemplom és Németbogsán. A Duna és a Tisza menti kistérségek vasúti áru feladásai kisebb mértékűek voltak, mert a vízi út olcsó szállításképeségével a vasút nem tudta felvenni a versenyt, a folyó menti területek terményeit inkább hajóval szállították elsősorban a főváros kikötőibe. Pancsováról olcsóbb volt a felvásárolt gabonát a budapesti malmokba vízen szállítani. Bács-Bodrog, Torontál, Temes megyék déli, folyó menti kistérségeiben kisebb volt a vasúti áruszállítás jelentősége, mértéke. Az összes feladott árucikk 83%-a más belföldi állomásra, 14%-a Ausztriába, 3%-a pedig egyéb külföldi vasútállomásra irányult (5. táblázat).

5. táblázat. A jelentősebb bánsági vasútvonalak forgalma (1895)

Vasútvonal	Összes feladott áru			
	tonna	Belföldre (%)	Ausztriába (%)	Vámkülföldre (%)
Budapest–Orsova–Verciorova	679 875,4	81,80	16,36	1,84
Jassenova–Oravica–Anina	187 889,0	97,94	1,91	0,15
Temesvár–Báziás	181 084,6	93,96	5,29	0,75
Vojtek–Németbogsán	162 898,2	92,86	7,14	0,00

Forrás: Frisnyák Zs. 2006

A feladott árucikkek 73%-a három árucsoportba tartoztak: ásvány és ásványi termék (39%), fa és faáru (18%) valamint gabona (16%). E három árucsoporton kívül számottevő tömegben (100 ezer tonna) kerültek a teherkocsikba növény és növényi termékek, örlemények, zöldségek, dohány és dohánytermékek, ún. egyéb állati termékek, italok, cukor, agyag és agyagáru valamint vas és vasáru. A többi árucsoport feladott forgalma kevésbé volt jelentős.¹² Kizárólag gabonát adtak fel mintegy 20 magyarországi vasútállomáson (ebből bánsági volt: Alibunár, Temesmiklós, Elemér, Sárafalva, Torontál-Petrovoszelló, Óbesenyő), s ez jól tükrözi az állomások vonzáskörzetének egyoldalú, kizárólag a gabona-termeléssel foglalkozó termelési szerkezetét. A kisiparhoz kapcsolódó termékek közül Temeskubin állomás feladott forgalmának mintegy 10%-át alkották a bőr és bőrárak.

Magyarország 249 kistérségéből 2,1 millió tonna áru került vasúti elszállításra. Ebből búza volt 1,17 millió tonna. A legtöbb búzát (több mint 10 ezer tonna) Orosházáról, Szatmárról, Szarvasról, Putnokról, Dettáról, Szombathelyről, Nagyszalontáról, Perjámosról, Fehértemplomról, Lugosról, Új-Aradról, és Mezőberényből küldték a vagonokba. A búza 28%-a vámkülföldön került értékesítésre, 6%-a pedig Ausztriában. Kukoricából 279 ezer tonna került feladásra. Ötezer tonnánál több kukorica került elszállítása Gyertyámosról,

Csáktornyáról, Nagybecskerekéről, Szatmárról, Ókéről, Kurticsról, Nyíregyházáról és Érsekújvárról. Az összes feladott kukorica 33%-a Ausztriában és vámkülföldön került értékesítésre.

Magyarország 15 vasútállomásra érkezett 100 ezer tonnánál nagyobb tömegű árucikk, s ezek között csak egy bányai volt: Temesvár-Józsefváros. A második (Fehértemplom) és harmadik (Nagykikinda) legnagyobb árufogadó bányai vasútállomás értékei már százezer tonna alatt maradtak. A vasútállomások 75%-ba évi 5 ezer tonnánál kevesebb áru érkezett, 9%-uk fogadott 5–10 ezer tonna közötti árumennyiséget. Az érkező árucikkek 86%-a hét árucsoportba – ásványok és ásványi termékek, fa és faáru, gabona, örlemények, növények és növényi termékek, italok valamint vas és vasáru – tartozott.¹³

IV. Összegzés

E tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy Balkán kapujaként számon tartott Bánság, amely sajátos történeti, politikai, gazdasági és geográfiai régió, meg tudott-e felelni annak a dualizmus végére kiteljesedő geostratégiai és gazdasági kihívásnak, amely arra irányult, hogy a Balkán gazdasága rajta keresztül szorosan kapcsolódjon az Osztrák–Magyar Monarchiához. A gazdasági szálak és kapcsolatok vizsgálata során kiderült, hogy a kihívásokra adott válaszok nem sikerültek, így a Bánság nem vált a sem a Kelet-Balkán sem a Közép-Balkán kapujává, azaz a nemzetközi munkamegosztás termékeit megtestesítő anyagi javak nem a Bánságon keresztül áramlottak.

A Szeged–Temesvár–Orsova vasút és az Al-Duna áruforgalma gyakorlatilag érintetlenül hagyta, az átmenő forgalomból sem profitált, melynek egyik eleme, hogy a gazdasági térszerveződés és a balkáni térpályák kapcsolódási pontjai későn alakultak ki, s nem kapcsolódtak szervesen egymáshoz. A Bánsági-Határőrvidék 1876-ig történő különállása mindezt tovább hátráltatta.

JEGYZETEK

1. Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.
2. Hajdú Z. (2006): A „Délvidék” értelmezése a magyar földrajztudományban. In.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 69–74. old.
3. Nagy Miklós M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. 161–177. old.
4. Gulyás L. (2009/a): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs–Budapest. 25–45. old.
5. Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 200–207. old.
6. Gulyás László (2009/b): Reformkori kísérletek a gazdaság fejlesztésére. 31–44. In. Gulyás László szerk. (2009/c): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 31–44. old.
7. Hanák P. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. 8. köt. Akadémiai Kiadó Budapest. 1397. old.
8. Kövér Gy. (1979): Iparosodás agrárországban. Magyar História. Budapest. 257. old.
9. Gulyás László (2009/d): Regionális folyamatok a 19. században. In. Gulyás László szerk. (2009/c): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 93–95. old.

10. Frisnyák Zs. (2006): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút–ember–tér kapcsolatok (doktori disszertáció) ELTE. Budapest. 134. old.
11. Frisnyák Zs. (2006): Uo.
12. Frisnyák Zs. (2006): Uo.
13. Frisnyák Zs. (2006): Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55–68.
- Gulyás L. (2009/a): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–45.
- Gulyás László (2009/b): Reformkori kísérlet a gazdaság fejlesztésére. 31–44. In. Gulyás László szerk. (2009/c): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 31–44. old.
- Gulyás László (2009/d): Regionális folyamatok a 19. században. In. Gulyás László szerk. (2009/c): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 93–95. old.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Frisnyák Zs. (2006): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút–ember–tér kapcsolatok (doktori disszertáció) ELTE. Budapest.
- Hajdú Z. (2006): A „Délvidék” értelmezése a magyar földrajztudományban. In.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 69–74.
- Hanák P. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918–1919, 1919–1945 8. köt. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Kókai S. (2006): A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.) pp. 135–150.
- Kókai S. (2011): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Kövér Gy. (1979): Iparosodás agrárországban. Magyar História. Budapest.
- Nagy Miklós M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161–177.
- Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N.–Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ A TÉRBEN

WORLD WAR I FROM A SPATIAL ASPECT

ABSTRACT

Hungarian historical geography has so far paid little attention to the geographical phenomena and processes of World War I. While a great number of academic publications were written between 1914 and 1918 on this matter as well as on the Treaty of Trianon, which was such a shock to Hungarian society, a comprehensive geographical analysis of this world conflict has been missing from the academic literature. The main thesis of the contemporary literature was provided by Arthur Dix in the *Geographische Zeitschrift* in 1917. This thesis suggests that the European theatre of war in World War I was located ran along the line stretching between Bagdad and Hamburg, and the main geographical features of the world war can be described by the events occurring to the east and west of this line. Dix's thesis was soon adopted by the academic literature – primarily German – of political geography and geopolitics. Since World War I was primarily a European armed conflict, and the main theaters of operation remained within the boundaries of this continent, the Dix-thesis was appropriate to provide a comprehensive approach to the analysis of military events. At the same time, the German author's study is an organic part of the processes of scientific history, which indicated an increased interest in military issues by civilian geographers both in Hungary and abroad during World War I. This increased interest renewed the discipline of military geography, the common ground between military science and geography. The present study provides an overview of the author's geographical research on World War I by expanding on the Dix-thesis by the spatial development of the world war, and its diminishing in Central-Europe and Asia Minor.

1. Geográfia és világháború

Az első világháború történeti földrajzunk kevésbé feldolgozott kérdéskörei közé tartozik, jóllehet 1914 és 1918 között mind az egyetemes, mind a magyar geográfia egyik központi, sokat tárgyalt témája volt. A világégés teljes körű földrajzi feldolgozásával még adós tudományterületünk, ami már csak abból a szempontból is feltűnő, hogy e fegyveres konfliktus alapvetően változtatta meg az európai kultúrkör emberének a világ és a társadalom jelenségeihez való viszonyulását. A világháború jelentős hatást gyakorolt magára a geográfia tudományára is, és e sokrétű szemléletformáló erők eredőjeként – hogy pusztán a tanulmányunk szempontjából legfontosabbat emeljük ki – megnövelte az antropogeográfia súlyát a földrajzi diszciplínán belül, és ezzel a két világháború közötti évtizedekben jelentősen hozzájárult a politikai földrajz, majd az abból kiváló geopolitika és geostratégia rohamos népszerűsödéséhez. A világégés másik fontos, a földrajztudományra, annak szemléletmódjára gyakorolt hatása az lett, hogy a geográfia figyelme ekkor fordult nagy érdeklődéssel a háborús, a katonai témák felé, jóllehet ezeket a kérdéseket már a századforduló éveiben intézményesülő, elsősorban a Friedrich Ratzel nevével fémjelzett politikai földrajz is magáénak vallotta. Ám míg a háborút megelőző években a katonai kérdések eléggé periférikusan, legtöbbször a

* Dr. Nagy Miklós Mihály a hadtudomány kandidátusa, címzetes egyetemi docens, doktorjelölt, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola.

geográfia összefoglaló műveinek részeként, a katonai expedíciók eredményeinek méltatásaként jelentek meg, addig a világháború éveiben – főleg Németországban – valóságos önálló szakirodalom alakult ki a kérdéskörrel kapcsolatban. A hadügy problémaköre a magyar geográfusok érdeklődését is felkeltette, de míg hazánkban túlnyomórészt leíró földrajzi szakirodalom született az első világháború éveiben, addig a német folyóiratok lapjain a részkérdéseket is tárgyaló, tudományos igényű tanulmányok sorával találkozunk, sőt egyes német geográfusok 1914 és 1918 között önálló, elméletileg megalapozott téziseket is publikáltak a háborúval kapcsolatban.¹ Sorukba tartozik Arthur Dix (1875–1935), aki az első világháború közepén megfogalmazta a Közép-Európa, valamint Elő-Ázsia közötti geográfiai tengely (Schrägachse Mittel-Europa – Vorder-Asiens) koncepcióját. Ennek lényege, hogy a közlekedésföldrajzi tényező mint középvonal mentén elhelyezkedő sávra gyakorolt – a mai értelemben vett katonaföldrajzi – hatásokkal leírható, mintegy értelmezhető az első világháború európai hadszíntérének eseménytörténete, valamint az ott megjelenő külpolitikai, hatalmi törekvések. A Dix által megfogalmazott tétel gyorsan népszerű lett, és a két világháború közötti évtizedek geopolitikai eszmerendszerének egyik alapkövévé vált.²

A Közép-Európa és Elő-Ázsia közötti közlekedési tengely mint politikai földrajzi tényező értelmezése azonban a kor s legfőképpen az első világháború néhány geográfiai jelensége nélkül nem oldható meg. Így a Dix-féle tézis tartalmi bemutatása előtt elsőként ezekről kell néhány szót szólnunk. Egyik korábbi tanulmányunkban már felvázoltuk az első világháború geográfiai kontúrjait, ezért jelen írásunkban a német geográfus tétele mögött rejlő főbb politikai és katonaföldrajzi tényezőket említjük meg.³ Dix tanulmánya az első világháború közepén jelenik meg, amikor a fegyveres konfliktus majdnem teljes földrajzi kiterjedésében és már egész katonai valóságában megmutatkozik. Az összeütközés méretei, elhúzódása és egyre inkább az egymással szemben álló felek társadalmi potenciáljai küzdelmévé válása, a mindebből eredő hatalmas személyi és anyagi áldozatok 1917 elejére – a tanulmány megjelenésének időpontjára – már éreztették sokkoló hatásukat az európai kultúrkör népei és különösen a hadviselő társadalmak sorában. A világháború második felére már nyíltan megjelentek azok a társadalmi, katonai és nem utolsósorban geográfiai problémák, amelyekre még a háborút követő évtizedek szellemi élete is nehezen találta meg a válaszokat, ám amelyekre már a világégés folyamán megoldásokat keresett. Az első és a világháború folyamán a fegyveres konfliktus belső logikájából eredően a legfontosabbnak a katonai szakma akkor még megoldhatatlannak látszó problémái tűntek. Nem szeretnénk az olvasót e helyen hadelméleti és hadművészeti kérdésekkel untatni, így csak jelezhetjük, hogy a katonai eljárásbeli problémákból eredően az állásháborúban⁴ megmerevedett frontok újbóli mozgásba hozása vált a legfontosabb kérdéssé. Amiként ezt a világháborúban harctéri tapasztalatokat szerzett, majd a későbbi évtizedekben katonai szakíróként tevékenykedő *Julier Ferenc* megfogalmazta: „...A mozgó háború tehát a legnagyobbarányú [sic!] várharccá korcsosult...”⁵ Ugyanakkor a hadügy egyetemes fejlődési tendenciáiból eredően tovább erősödött a katonai és földrajzi szakmai ismeretek szerepe a hadviselésben, valamint a legfelsőbb állami vezetésben. Ez pedig magával hozta, hogy a véletlenszerűség szerepe ugyan nem tűnt el teljesen a hadügyből – és még napjainkban is szerepet játszik –, ám a korábbi századokhoz viszonyítva jelentősége a katonai szakmai rutin és ismeretek mellett nagymértékben háttérbe szorult.⁶

Ugyanakkor az első világháború geográfiai és katonai tapasztalatai annak irányába hatottak, hogy mind a politikai, mind pedig a katonai felső vezetés gondolkodásmódjában megnőtt a geográfiai elem súlya, miközben a háború éveire és a szellemi életre gyakorolt hatásai megjelentek a geográfiában is.⁷ A hadügy minden történelmi korszakra jellemző földrajzi determináltsága különösen éles módon öltött testet abban az első világháborúra jellemző tényezőben: az állásháború, majd az annak következtében kialakuló állóháború

valódi geográfiai oka, hogy az európai hadszínteret az alkalmazott kötelékek teljes egészében kitöltötték. Ez a gyakorlati életben azt jelentette, hogy például a nyugati fronton a lövészárók-rendszer a szó szoros értelmében – 1917-ben – a belgiumi tengerparttól megszakítás nélkül húzódott a svájci-német-francia határ találkozásáig. Ilyen körülmények között a hadügynek – miután katonai eljárásbeli hiányosságok uralták a kort – geográfiai szempontból kényszerűen kellett a győzelem érdekében minden más egyéb eszközt is felhasználnia. Így a cári Oroszország legyőzése valójában a háborúba belefáradt tömegek forradalmi mozgalmainak és belső lázadásának gerjesztésével volt csak lehetséges. Amit a valamikori marxista történetírás oly módon fogalmazott meg, „...*Lenin szoros kapcsolatot tartott fenn az osztrák-német táborokban levő orosz hadifoglyokkal...*”,⁸ az a maga módján igaz volt. Abban a tekintetben feltétlenül, hogy a központi hatalmak Oroszország megtörésére annak belső állam- és társadalmi rendjének szétzilálását voltak kénytelenek felhasználni. Ezért Lenin valójában a Német Birodalom titkosszolgálatának segítségével jutott svájci száműzetéséből Oroszországba. Az esemény egyébként világirodalmi témává is vált, és ezzel kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy az epizódot irodalmi esszében feldolgozó *Stefan Zweig* műve egyik fejezetének, amely Lenin megérkezését meséli el, igen találó címet adott: „...*A lövedék becsapódik...*”⁹ Az antanthatalmak szintén éltek ezzel a módszerrel, amelyhez különösen kedvező feltételeket nyújtott az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű volta. A dunai birodalmat – miután politikai, társadalmi modernizációjára és átalakítására a világháborút megelőzően nem került és kerülhetett sor – a már korábban is meglévő belső etnikai ellentéteivel lehetett megroppantani, s oly módon szétverni, hogy az földrajzi szempontból helyrehozhatatlan károkat okozott Közép- és Köztes-Európa, de különösen a Kárpát-medence térszerkezetében.¹⁰

Mindezzel azt állítjuk, hogy az első világháborúnak a társadalmi gondolkodásra volt olyan hatása is, hogy a hadügy földrajzi determináltsága mellett tudatosodott a hadviselés nem katonai eszköztárának sokrétűsége is. Ez pedig a későbbiekben oda vezetett, hogy a geográfiai tényezők, a politikum, valamint a hadügy és ezek történelmi vonatkozásai szorosán összefonódtak az európai kultúrkörben; ez az állapot jellemzi napjainkat is.¹¹ Vagyis *Dix* tanulmánya – a vele egy időben megjelenő, szinte tömegessé váló német, a háború geográfiájával foglalkozó szakirodalmi termés tanúsága szerint – éppen e tudatosodás folyamatába illik bele: annak fontos mérőföldköve.

2. Ferde tengely Közép-Európa és Elő-Ázsia között

Hangsúlyoznunk kell, hogy az *Arthur Dix* által megfogalmazott, Közép-Európa és Elő-Ázsia között húzódó közlekedési tengely nem pusztán a képzelet szüleménye, nem egy geográfus által elméletileg feltételezett térszerkezeti elemet jelent, hanem nagyon is valóságosat. Már a tézis első megfogalmazásakor maga *Dix*, később pedig annak népszerűsítősekör a már hivatkozott *Schmidt* és *Haack* szerzőpáros is azt részben azonosította az úgynevezett Bagdad-vasúttal, amely az első világháborút megelőzően Hamburg, valamint Elő-Ázsia között már kiépült. Ugyanakkor végpontját, a Perzsa-öblöt még nem érte el. 1913-ra még az a kérdés nyitva maradt, hogy az akkoriban Kuvaitot birtokló britek kereskedelmi szerződések útján képesek-e megakadályozni a Bagdad és a Perzsa-öböl közötti német áruszállítást.¹² A Tigris és az Eufrátesz, vagyis a Shatt al-Arab torkolatvidéke az első világháborút közvetlenül megelőzően Törökország államteréhez tartozott. A Bagdad-vasút német fennhatóság alatt történő megépítése – geopolitikai szempontból – az Elő-Ázsia, majd onnan az India felé történő német gazdasági és hatalmi terjeszkedés, a Drang nach Osten kifejeződése volt; építését ezért kísérte folyamatos nagyhatalmi vetélkedés.

Ugyanakkor a Dix-féle ferde tengely kérdésköre szoros összefüggésbe hozható egy másik politikai földrajzi és geopolitikai jelenséggel: a több irányú tengeri kijárók elérésére való törekvéssel.¹³ Ennek lényege, hogy minden politikai, gazdasági terjeszkedést folytató állam természetes célja – legtöbbször gazdasági érdekből – a több tenger partvidékének elérése, a több tengerre nyíló kijáró birtoklása. Az első világháborút megelőzően Németország részben a Bagdad-vasút kiépítésével igyekezett megvalósítani a többszörös tengeri kijáratot (a vasútvonal végpontjául több lehetséges változat is felmerült; így például Baszra és Kuvait is). Ám a világháború kitörésekor, majd annak első időszakában, amikor még Németország, valamint Ausztria–Magyarország állt szemben az antanthatalmakkal, akkor a több irányú tengeri kijáró elérésére tartó törekvés csak részben valósulhatott meg. Pusztán annyiban, amennyiben Németország viszonylag hosszú partvidékkel rendelkezett a Balti- és az Északi-tengeren, míg az Osztrák–Magyar Monarchia az Adriai-tenger észak-keleti és keleti partvidékének egy részét birtokolta. A háború kezdeti időszakában a központi hatalmak a részleges földrajzi bekerítettség állapotában voltak, amennyiben egyszerre három hadszíntéren (francia, szerb, orosz) kényszerültek küzdelemre, míg Törökország tőlük területileg elvágva folytatott harcot. A helyzet Olaszország, Románia, Bulgária hadba lépésével változott meg. Románia és Olaszország az antant oldalán avatkozott be a háborúba; ezzel egy rövid időre teljessé vált a központi hatalmak földrajzi bekerítettsége. Ám Bulgária hadba lépésével a központi hatalmak oldalán, majd Románia és Szerbia katonai vereségével megszűnt a korábbi, igen veszélyes földrajzi bekerítettség, a központi hatalmak és az általuk megszállt területek egyetlen szövetséges tömb államterét alkották. E hatalmas, több országból álló politikai tér kialakulásával gyakorlatilag megvalósult a többszörös tengeri kijárók elérése. Ekkor a hadban álló központi hatalmak az Északi-, a Balti-, az Adriai-, az Égei-, a Fekete-, valamint a Földközi-, a Vörös-tengerrel és a Perzsa-öböllel voltak határosak. Ebben a politikai és politikai földrajzi környezetben¹⁴ jelent meg Arthur Dix tanulmánya, amely a fentiekben elmondott geográfiai tényeket jelentős mértékben kiegészítette és egységes geográfiai rendszerre egyesítette.

Tanulmányában Dix a Kuvait és a Hamburg mellett a Borkum-szigetig húzott egyenest tekinti Közép-Európa és Elő-Ázsia közlekedési tengelyének, amely térszerkezeti vonalként egybe esik a Bagdad-vasút vonalvezetésével. A német geográfus szerint ez az egyébként egyszerű közlekedési tengely attól vált az angolok által veszélyesnek tartott háborús célponttá, hogy Közép-Európa figyelmét az Atlanti-óceántól a Perzsa-öblön át az Indiai-óceánra irányította, és ez a vonal a Perzsa-öböl elérésével megnyitotta volna Németország útján India felé. Ezért Anglia tengeri szupremációjának, és miként a későbbiekben látjuk, világhatalmának fenyegetését látta benne, ezért az antant vezető hatalmaként minden erejével e tengely áttörésére, elvágására törekedett. A tanulmány megjelenéséig tartó háborús események földrajzi térhez történő kötésével mutatta be azokat a helyeket, ahol erre az antant erők kísérletet tettek. E tengely egyben a központi hatalmak és az általuk 1917 elejéig elfoglalt területek középvonalát is adja: a tőle keletre és nyugatra elterülő államterek alkotják a központi hatalmak sávját. Nyilvánvaló, hogy e tengely, mai kifejezéssel élve közlekedési folyosó megbénítása – mondja Dix – a két végpont katonai megszállásával lenne lehetséges, ám ezt az antant hatalmak sem Borkum körzetében, sem a Tigris és az Eufrátesz alsó folyása mentén nem tudták megvalósítani. Így maradt a tengely átvágása valahol Elő-Ázsiában vagy Közép-Európában.¹⁵ Ebben a tekintetben, a háborús események figyelembevételével az Alexandretta–Erzerum, a Dardanellák–Konstantinápoly, a Szaloniki–Várna, a Valona–Orsova, a Görz–Budapest–Lemberg, valamint a Trieszt–Bécs–Krakkó kettős, illetve hármas földrajzi pontok jöttek számításba. Dix külön kiemeli, hogy miként e pontok sora fokozatosan halad Közép-Európa belső területe felé, annál nehezebb és reménytelenebb kísérlet a központi hatalmak zónájának áttörése, bár ennek ellenére valóban történtek ilyen próbálkozások. (A hadműveletek összehangolása bizonyíthatja ezt.)

E pontok számbavételénél sokkal fontosabbnak tűnik a Dix-féle tanulmánynak az a másik része, amelyben e közlekedési tengely (közlekedési folyosó) fontosságát indokolja. Miután elmondja Németország államteré kialakulásának történetét, rátér a tengely „kisugárzásainak” (Ausstrahlungen) kérdéseire. Ezzel kapcsolatban pedig az alábbi, politikai földrajzi megállítást teszi; „...A kisugárzások egyfelől a Keleti- és az Északi-tengerre, ezeken át pedig az Atlanti-óceánra, a népek nagy küzdőtere felé tartanak, amelynek hajózási szabadságáért ma még harcolunk. Másfelől e kisugárzások nemcsak az Indiai-óceán felé haladnak, hanem befelé, Ázsia szíve felé is, és az iszlám világ összekapcsolása révén Afrika szívébe is. Konstantinápolyból pedig a Fekete-tenger és a Földközi-tenger felé is irányulnak...”¹⁶ Ez pedig – mondja Dix – szorosan összefonódik annak lehetőségével, hogy az eurázsiai főútvonal mentén teljesen önellátó, gazdaságilag önálló államok térsége jöjjön létre. Mai szemmel olvasva ez nem lett volna más, mint a központi hatalmak államterei és az általuk bekebelezett, megszállt területek; egy valódi közép-európai hatalmi centrum. Az antant hatalmak – Dix logikáját követve – a Közép-Európa és az Elő-Ázsián át húzódó ferde tengely (közlekedési folyosó) átvágásával tulajdonképpen ennek a hatalmi erőternek szervesülését akarták megakadályozni.

Jóllehet az első világháború földrajzi viszonyrendszerének feldolgozásával – mint mondtuk – még adós az egyetemes és a magyar tudományos élet, de a fentebb leírtak indokolhatják azt, amit egyik korábbi írásunkban már hangsúlyoztunk: az első világháború ugyan a világ hatalmi terének felosztásáért folyt, de elsősorban mégis megmaradt az európai kontinensen.¹⁷ A fentiek – amennyiben folytatjuk Dix gondolatmenetét – igazolhatják azt a szakmai véleményünket is, hogy az első világháború Köztes- és Kelet-Európában, valamint Elő-Ázsiában nem ért véget 1918-ban, hanem még egy közel fél évtizedig tartó időszak alatt úgy oldódott fel a földrajzi térben. Elfogadva Dix téziseit, ennek okát egyetlen tényezőben kell látnunk: ez a fent említett, német vezetés alatt a háború folyamán formálódó erőter túl nagy méretű, túl sok nemzetiségű volt, és főleg nem volt eléggé egységes térszerkezetű ahhoz, hogy egyik napról a másikra megszűnjék. Államai – miként a történelem bizonyítja – összeroppanhattak, de mint erőter és hatalmi térszerveződés csak feloldódhatott. Ha továbbra is elfogadjuk azt a politikai földrajzi tételt, hogy az államtereknek is megvan a maguk története, akkor Dix tézisei alapján kijelenthetjük: megszűnésük is mindig egyedi térbeli történet.¹⁸

JEGYZETEK

1. A századforduló antropogeográfiájáról, valamint annak tudománytörténetéről és a politikai földrajz kialakulásáról lásd; Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 216–221. old.; Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger. 1–44. old. A Ratzel-féle geográfiában a hadügy megjelenéséről elsősorban lásd: Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. Verlag von Oldenbourg. München - Berlin. A kor geográfiájával és hadügyével mint egységes rendszerrel kapcsolatban figyelemre méltó megállapításokat tesz Hennig, Richard (1917): Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1917/12. szám. 361–363. old. A kérdéskör egészével és magyar vonatkozásaival kapcsolatban lásd még; Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek kiadása. Budapest.; Hajdú Zoltán (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. Tér és Társadalom. 1998/3. szám. 93–104. old.; uő (2010): Trianon és a magyar földrajztudomány. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. szám. 20–33. old.; Cholnoky Jenő (1922): Az emberföldrajz alapjai, Magyar földrajzi értekezések IV. Hornyánszky Viktor. Budapest.; Nagy Miklós Mihály (1998): Cholnoky Jenő az első világháború geográfiájáról. Társadalom és Honvédelem. 1998/1–2. szám. 85–109. old.; uő (2006): Kis magyar hadelmélet,

- Hadügy, hadelmélet és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest.; valamint uő – Siposné Kecskeméthy Klára (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4–8. old.
2. Arthur Dixnek az eurázsiai közlekedési tengelyről mint háborús tényezőről szóló első tanulmányát lásd: Dix, Arthur (1917): Das verkehrsgeographische Grundproblem des Weltkrieges: die eurasische Hochstraße, ihre Bedrängung und ihre Ausstrahlungen. Geographische Zeitschrift. 1917/1. szám. 1–9. old. A tézis rövid formátumban történő megismétlése megtalálható: uő (1923): Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch [2. durchgesehene und verbesserte Auflage]. Verlag von R. Oldenbourg. München. 269–272. old. Részben népszerűsítő, részben pedig a geopolitikai jelenségek sorába illesztve – a Die Kreuzung kontinentaler geopolitischer Kraftlinien elnevezés alatt – Dix elméleti fejtegetéseit közli: Schmidt, Max Georg – Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 47–49. old., és 25. térk.
 3. Nagy Miklós Mihály (2010): Trianon földrajzi előzménye – Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. szám. 34–43. old. Tanulmányunk elkészítése során a köz- és politikatörténet tekintetében elsősorban az alábbi két műre támaszkodtunk: Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 219–285. old., valamint Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 236–260. old. Az első világháborúra vonatkozóan jól használható adattárnak bizonyult: Kleindel, Walter (1989): Der Erste Weltkrieg, Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag. Wien. A háború politikai és köztörténetét illetően a témakör hatalmas szakirodalmából egyetlen műre hívjuk fel az olvasó figyelmét: Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. Az egyes hadműveleti évek és hadműveletek értékeléséről ma is használható, jó átfogó képet nyújt: Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
 4. Jóllehet tanulmányunk a történeti földrajz és nem a katonaföldrajz tárgykörébe vág, ám a pontos értelmezés kedvéért fontosnak véljük – katonai geográfusként – az alábbi két kategória (állásháború, állóháború) szigorú megkülönböztetését. Az állásháború a fegyveres küzdelmet megelőzően vagy annak során kiépített úgynevezett műszaki létesítményekben (lövészárkok, fedezékek stb.) folytatott harctevékenységek összességét jelenti. Az állóháború ezzel szemben a hadszíntéren kialakult erőviszonyok egyensúlyi helyzete, amikor egyik szembenálló fél sem rendelkezik olyan sem általános, sem helyi erőfölénnyel, amelynek révén jelentős területi nyereségekkel járó fegyveres küzdelmet folytathatna. A két kategória között a gyakorlati életben nyilván létezik egyfajta szoros kapcsolat, amennyiben minden állásháború egyben állóháború is, de nem minden állóháború jelent állásháborút, ám mégis teljesen különböző tartalmú terminus technicusokról van szó. Értelmezésüket lásd: Damó László (főszerk.) (1985): Katonai lexikon. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 28. old., valamint Szabó József (főszerk.) (1995): Hadtudományi lexikon I. Magyar Hadtudományi Társaság. Budapest. 35–36. old.
 5. Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 47. old.
 6. A véletlenszerűség és a katonai szakmai tudás kapcsolatáról, valamint történelmi fejlődéséről és hadelméleti szerepéről lásd: Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború prexeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest., valamint uő (1971): Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig). A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1971/1–2. szám. 121–143. old. A katonai szakmai ismeretek és a hadügy egésze közötti kapcsolatra vonatkozóan tanulmányunk elkészítésekor elsősorban Julier Ferenc már idézett, A hadvezetés művészete című művére, valamint – sajátos történelmi példát feldolgozó – tanulmányára: uő (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102–112. old. és Markovits Árpád (1931): A milliós hadseregek hatása a vezérre és a csata tervezésére a világháború előtt. Magyar Katonai Szemle. 1931/9. szám. 1–15. old. támaszkodtunk. Az első világháborút közvetlenül megelőző, majd annak éveit alatt kialakult hadművészeti rendszerre és annak katonai szakmai problémáira vonatkozóan lásd: Woinovich Emil (1910): Elmélkedés a modern háborúról. Magyar Katonai Közlöny. 1910/12. szám. 1015–1032. old.; Mayer-Csejkovits Károly (1927): A

- nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old.; uő (1931): A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése. Magyar Katonai Szemle. 1931/10. szám. 1–23. old.
7. A háborúnak az európai kultúrkör embere geográfiai gondolkodására gyakorolt hatása egyértelműen megjelenik Teleki Pál (1996): A földrajzi gondolat című művében – [második kiadás], Kossuth Könyvkiadó. Budapest. – 149–150. old.
 8. Grinyisin, D. M. (1963): Lenin katonai tevékenysége. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 183. old.
 9. Zweig, Stefan (1987): A lepecsételt vagon, Lenin 1917. április 9. In. uő Csillagórák, történelmi miniatűrök [Második, bővített kiadás]. Gondolat. Budapest. 287–302. old. Az idézett fejezetcím közlési helye: 301. old.
 10. Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.; Gulyás László (2010): Trianon hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. szám. 140–148. old.; uő (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
 11. Nagy Miklós Mihály (2006): i. m. 93–172. old.; uő (2001): Földhöz kötött honvédelem. Kapu. 2001/11–12. szám. 31–36. old.; uő (2002): Geográfia és hadelmélet. Földrajzi Értesítő. 2002/1–2. szám. 237–247. old.; Mundt, Hans (1934): Geographie und Strategie. Geographische Zeitschrift. 1934/1. szám. 1–16. old.; Franke, Alfred (1934): Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons. Zeitschrift für Geopolitik. 1934/7. szám. 449–461. old.; Rátz Jenő (1936): Földrajz és politika. Magyar Katonai Szemle. 1936/2. szám. 68–82. old.
 12. A Bagdad-vasút geográfiai – gazdaság- és politikai földrajzi – értékelését lásd; Milleker Rezső (1913): A Bagdad-vasút. Földrajzi Közlemények. 1913/9. szám. 395–407. old.; Galántai József (1980): i. m. 34–36. és 63–73. old.
 13. Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): i. m. 1–3. old. és 2. térk.
 14. A német nyelvű geográfiai szakirodalomban a háború folyamán szinte megszakítás nélkül jelentek meg az aktuális helyzetet értékelő – hangsúlyozzuk, ennek ellenére mégis – tudományos igényű tanulmányok. Ezek sorába tartozik Alfred Merz 1915-ben, vagyis még a központi hatalmak geográfiai bekerítetttségének állapotát tükröző írása, Beiträge zur politischen Geographie der Großmächte címmel, a Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1915/6. számában (379–390. old.), amely mégis egy sajátos élet-halál harcként ábrázolja a központi hatalmak helyzetét.
 15. Pusztán a történeti és a filológiai hűség kedvéért jegyezzük meg, hogy Dix tanulmányában e katonai próbálkozásokat az elszorítás (Bedrängung) és az elcsípés (Abkneifen) kifejezésével illeti, és az egész módszert igen találóan harapófogó (csípőfogó) -eljárásként (Kneifzangenmethode) emlegeti.
 16. Dix, Arthur (1917). i. m. 7. old. (a szerző fordítása).
 17. Nagy Miklós Mihály (2010): i. m.
 18. Lásd például Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129–145. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cholnoky Jenő (1922): Az emberföldrajz alapjai, Magyar földrajzi értekezések IV. Hornyánszky Viktor. Budapest. 42 p.
- Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 477 p.
- Dix, Arthur (1923): Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch [2. durchgesehene und verbesserte auflage]. Verlag von R. Oldenbourg. München. 615 p. + 2 t.

- Dix, Arthur (1917): Das verkehrsgeographische Grundproblem des Weltkrieges: die eurasische Hochstraße, ihre Bedrängung und ihre Ausstrahlungen. *Geographische Zeitschrift*. 1917/1. szám. 1–9. old.
- Franke, Alfred (1934): Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons. *Zeitschrift für Geopolitik*. 1934/7. szám. 449–461. old.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 547 p.
- Grinyisin, D. M. (1963): Lenin katonai tevékenysége. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 617 p.
- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom* 2003/3 szám 129–145. old.
- Gulyás László (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
- Gulyás László (2010): Trianon hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/4. szám. 140–148. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283 p.
- Hajdú Zoltán (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*. 1998/3. szám. 93–104. old.
- Hajdú Zoltán (2010): Trianon és a magyar földrajztudomány. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/4. szám. 20–33. old.
- Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek kiadása. Budapest. 124 p. + 6 t.
- Hennig, Richard (1917): Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen. *Petermanns Geographische Mitteilungen*. 1917/12. szám. 361–363. old.
- Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. *Magyar Szemle*. 1931/1. szám. 102–112. old.
- Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. *Magyar Szemle Társaság*. Budapest. 79 p.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. *Magyar Szemle Társaság*. Budapest. 302 p. + 3 t.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 638 p.
- Kleindel, Walter (1989): Der Erste Weltkrieg, Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 295 p. + 30 t.
- Markovits Árpád (1931): A milliós hadseregek hatása a vezérre s a csata tervezésére a világháború előtt. *Magyar Katonai Szemle*. 1931/9. szám. 1–15. old.
- Mauß, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger. Berlin. XV + 743 p.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1927/2. szám. 152–187. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1931): A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése. *Magyar Katonai Szemle*. 1931/10. szám. 1–23. old.
- Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 274 p.
- Merz, Alfred (1915): Beiträge zur politischen Geographie der Großmächte. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 1915/6. szám. 379–390. old.
- Milleker Rezső (1913): A Bagdad-vasút. *Földrajzi Közlemények*. 1913/9. szám. 395–407. old.
- Mundt, Hans (1934): Geographie und Strategie. *Geographische Zeitschrift*. 1934/1. szám. 1–16. old.
- Nagy Miklós Mihály (1998): Cholkoky Jenő az első világháború geográfiájáról. *Társadalom és Honvédelem*. 1998/1–2. szám. 85–109. old.
- Nagy Miklós Mihály (2001): Földhöz kötött honvédelem. *Kapu*. 2001/11–12. szám. 31–36. old.
- Nagy Miklós Mihály (2002): Geográfia és hadelmélet. *Földrajzi Értesítő*. 2002/1–2. szám. 237–247. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest. 224 p.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Trianon földrajzi előzménye – Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/4. szám. 34–43. old.

- Perjés Géza (1971): Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig). A Magyar Tudományos akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1971/1–2. szám. 121–143. old.
- Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 261 p.
- Rátz Jenő (1936): Földrajz és politika. Magyar Katonai Szemle. 1936/2. szám. 68–82. old.
- Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. Verlag von Oldenbourg. München–Berlin. 838 p.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 62 p. + VIII p. + 30. térk.
- Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4–8. old.
- Teleki Pál (1996): A földrajzi gondolat története [Második kiadás], Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 143 p.
- Woinovich Emil (1910): elmélkedés a modern háborúról. Magyar Katonai Közlöny. 1910/12. szám. 1015–1032. old.
- Zweig, Stefan (1987): Csillagórák, Történelmi miniatűrök [Második, bővített kiadás]. Gondolat. Budapest. 302 p.

NÉMETH ÁDÁM*

A LITVÁN–LENGYEL–FEHÉROROSZ ETNIKAI KONTAKTZÓNA MEGJELENÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI TÉRKÉPEKEN**

EMERGENCE OF THE LITHUANIAN–POLISH–BELARUSIAN ETHNIC CONTACT ZONE ON THE PRE-WORLD WAR I MAPS

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyze the emergence and evolution of the Lithuanian – Polish – Belarusian ethnic contact zone on the ethnographic maps from the middle of the 19th century until World War I. In case of the so called ‘Vilnius region’ the high level of ethnic, linguistic and religious diversity, the inaccurate statistical data, the extremely difficult question of identity formation and various ideological trends also resulted in a strange phenomenon: the distances between ethnographic boundaries depicted by different cartographers of the 19–20th centuries became huge: in particular cases ca. 100–150 km. The most important scientific result of this paper is the mapping – as layers with modern GIS methods – of former ethnographic borders of various maps edited by various (Russian, Belarusian, Polish, Lithuanian) cartographers. By the example of the ‘Vilnius region’ the study draws attention to the significance of source-critical analysis of historical thematic maps and the problems and limits of researches focusing on sharp ethnic boundaries.

Problémafelvetés. A kritikai térképelemzés fontossága

Az évszázadok során a térképek alapvetően két irányba evolválódtak. Míg a topográfiai térképek a földfelszín objektumainak minél precízebb ábrázolására törekednek, addig a tematikus térképek a természeti és/vagy társadalmi szféra különböző aspektusait kívánják hangsúlyozni. Habár a tematikus kartográfia mint tudományos részdiszciplína szubjektivitására egyes kutatók már a XX. század elején felhívták a figyelmet,¹ a térképek „a legtöbb ember számára még mindig a valóság torzításmentes képét jelentik”.² A hagyományos felfogás szerint, mivel a térképszerkesztés mindig szigorú matematikai, geometriai szabályok betartásán, ill. pontos statisztikai adatok megjelenítésén alapul, a térképek „a valóság objektív reprezentációinak” nevezhetők.³ Mivel szerepük a tények pusztá illusztrációja, jelentésük pedig magától értetődő, így nincs szükség a térképi tartalmak felülvizsgálatára. A modern, relativista irányzat szerint azonban egyszer, s mindenkorra el kell vetni a térképi objektivitás mítoszát, hiszen a kartogramok a valóságot kisebb vagy nagyobb mértékben, szándékosan vagy akaratlanul, de mindenképpen torzítják. A térképkészítő – térkép – térképfelhasználó hármasság már önmagában is egyoldalú függőségi viszonyt tételez fel: a végfelhasználó a térképi tartalom keresztül egyértelműen ki van szolgáltatva a kartográfus munkásságának.⁴ Mivel egyetlen ábrán képtelenség mindent feltüntetni, a térképésznek valamilyen szempontrendszer szerint kell rangsorolnia az ábrázolni kívánt információkat.

* Németh Ádám tudományos segédmunkatárs, doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet.

A különböző térképi elemek tehát legalább annyit elfedhetnek a valóságból, mint amennyit megmutatnak. Abban az esetben, ha a kartográfus – élve és visszaélve a térképszerkesztés szelektív, ezáltal szubjektív jellegével – valamilyen ideológiai megfontolásból torzítja a térkép által megjelenített „valóságot” (pl. szelektív adatfelvétel, a szimbólumok, árnyalatok stb. „irányított finomhangolása”, extrém esetben a tények ignorálása), manipulatív térképészetről beszélünk. A végső cél ilyenkor az olvasó meggyőzése egy, a térkép-rajzoló által bizonyítani kívánt állásponttal kapcsolatban. Egy új, sajátos minőség teremődik: a tudományos precizitás és a politikai agitáció határán balanszírozó propaganda térképészet, amely „sohasem hazudik, de soha nem mond igazat”. Éppen ezért, mielőtt egyetlen térkép alapján próbálnánk messzemenő következtetéseket levonni, érdemes figyelembe venni a következő tényezőket.⁵

- Ki volt maga a kartográfus? (személy)
- Milyen adatok alapján rajzolta meg a térképét? (adatforrás)
- Milyen térképszerkesztési technikát és milyen grafikus, ill. textuális jeleket alkalmazott? (tartalom)
- Milyen történelmi szituációban készült a munka? (kontextus)
- Volt-e olyan az intézmény, mely támogatta az adatgyűjtés, térképszerkesztés és kiadás folyamatát; ha igen, befolyásolhatta-e végeredményt? (szponzorok)
- Milyen volt a térkép fogadtatása a társadalom és a politika oldaláról, ill. kik és hogyan interpretálták azt a későbbiekben? (hatás)

E szempontrendszer alapján minden népességszerkezeti térkép elhelyezhető valahol a tudományos precizitás és a politikai propaganda közötti zónában. Hatványozottan igaz mindez az etnikai szállásterületek bemutatására vállalkozó kartogramokra, amelyek bizonyos történelmi szituációkban könnyen „fegyverré” válhatnak. Köztes-Európa XIX–XX. századi történelme számos példát szolgáltatott már erre. Még olyan esetekben is, amikor jóformán megegyező statisztikai adatok állnak rendelkezésre, előfordul, hogy ugyanaz a térképészeti feladat tökéletesen eltérő megoldásokra vezeti a kartográfusokat. Klasszikus példa erre a Teleki Pál és Emmanuel de Martonne által szerkesztett térképek „vetélkedése” a párizsi békekonferencián. Habár e munkák a maguk nemében tudományosan korrekt megoldásokat alkalmaztak, mindkettő „a különböző nemzetek geográfiai mítoszaival és geopolitikai törekvéseivel volt terhes”.⁶ Különösen nehéz dolga van a térképésznek – de mindenképp a laikus érdeklődőnek – abban az esetben, ha még a statisztikai adatok sem jelentenek biztos támpontot az elemzéshez; erre pedig kiváló példa a litván–lengyel–fehérorosz etnikai kontaktzóna, az ún. Vilnius-vidék.⁷

Célkitűzés

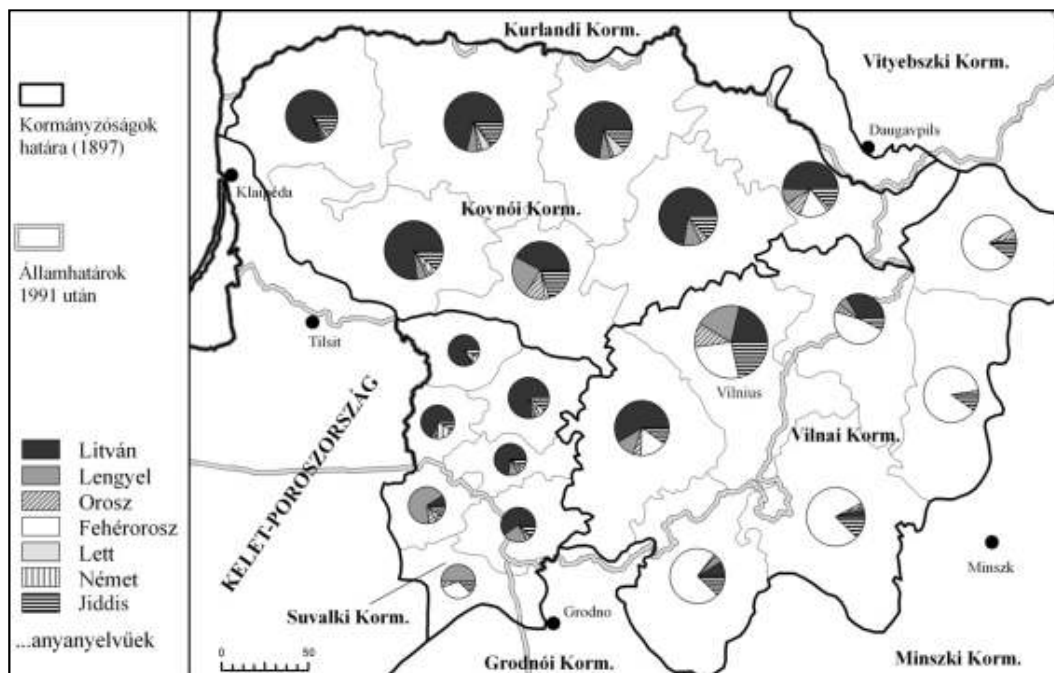
E kutatás célja áttekinteni néhány XIX. század végi–XX. század eleji térképet azok közül, amelyek közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak a Vilnius-vidék hovatartozását eldöntő vita elmérgesedéséhez. A tanulmány központi kérdése az, hogy hogyan jelent meg e multietnikus régió az orosz, litván, fehérorosz és lengyel térképeken, kik és hogyan próbálták manipulálni, ill. a későbbiekben politikai célokra felhasználni azokat. A kutatás ötletét és elméleti alapját Vytautas Petronis „Constructing Lithuania – Ethnic mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914” című könyve adta. E tanulmány azonban a térbeli keretet szűkíti, hiszen Litvánia helyett csak a Vilnius-vidékre koncentrál, az időbeli keretet ugyanakkor tágítja: a litván, orosz és fehérorosz források mellett az 1910-es évek lengyel kartográfusainak munkáiból is szemezget. A vizsgált térképek mellékletként való feltüntetésére ezúttal nincs mód, hiszen a színek fekete-fehér nyomtatásán értelmüket veszítenék. A tanulmány

talán legfontosabb tudományos eredménye az, hogy a különböző korú, különböző méretarányú és különböző vetületű alaptérképek által megjelenített etnográfiai határvonalakat együttesen, fedvényként egymásra helyezve tünteti fel. A modern térinformatikai és grafikai szoftvereknek köszönhetően így láthatóvá válik az a szélmalomharc, ami a Vilnius-vidék etnikai feltérképezésére irányult csaknem egy évszázadon át.

A történelmi háttérrel dióhéjban

A Litván Nagyfejedelemség, csaknem egymillió km²-es területével, a késő középkori Európa legnagyobb állama volt, melynek központi magja, a litvánok által lakott territórium kb. 70–80 000 km² lehetett. A XIX. században jelentős etnikai csoportok közül a litvánok után először az askenázi zsidók jelentek meg nagy tömegben Vilnius környékén, akik a Rajna-medencéből vándoroltak a litván állam területére még a XIV–XVI. században.⁸ Őket a lengyelek megjelenése, pontosabban a litván nemesség fokozatos ellengyelesedése követte, amely a lublini unió megalakulásával vette kezdetét, és egészen az 1800-as évek közepéig, a litvánok nemzeti öntudatra ébredésének hajnaláig tartott. A XVII–XVIII. század vészterhes időszakában a Vilnius-vidék valósággal elnéptelenedett: a háborúk és járványok miatt a Litván Nagyfejedelemség elvesztette népességének előbb 48%, majd 35%-át. Ekkortól, különösen az 1709–11-es pestisjárvány után figyelhető meg a fehérorosz nyelvű területek térbeli expanziója,⁹ ami többnyire a helyi lakosság szláv többségbe való asszimilálódásának a következménye volt. Az oroszok – az 1600-as évek második felében megjelenő óhitűeket leszámítva – a cári önkényuralom idején, a XIX. században települtek a térségbe.

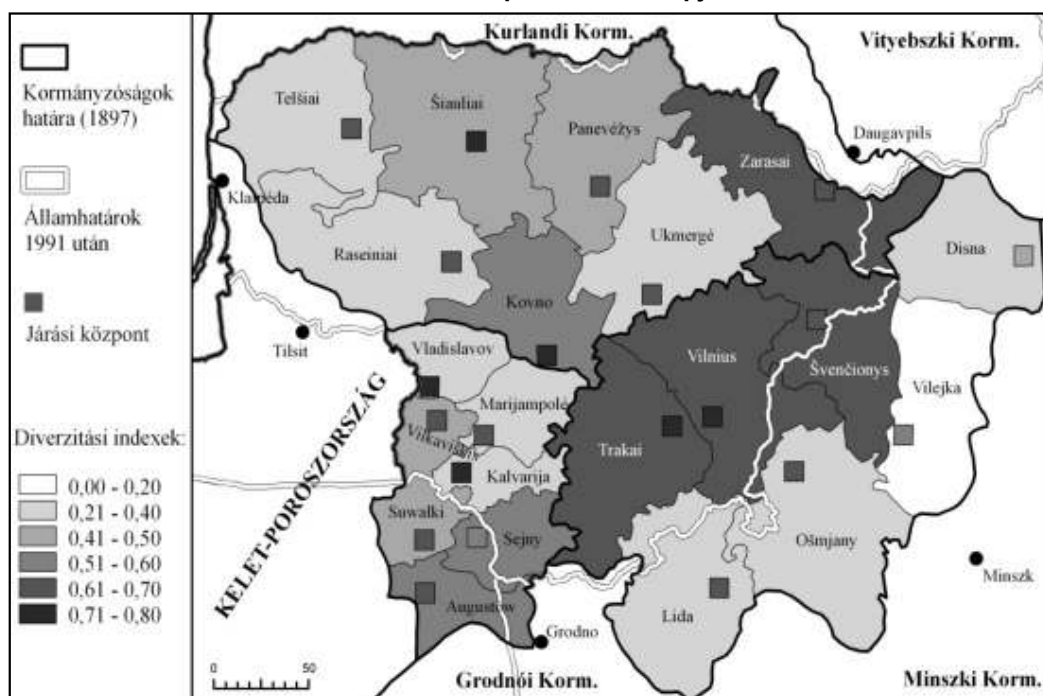
1. ábra. A „litván kormányzóságok” anyanyelvi összetétele az 1897. évi népszámlálás alapján

Forrás: Németh (2010) 18. old.

Az Orosz Birodalom első és egyben utolsó modern értelemben vett népszámlálására 1897-ben került sor, a polihisztor Pjotr Szemjonov (Пётр Петрович Семёнов) koordinálásával. A census szerint Vilnius lakosságának 40%-át jiddis, 31%-át lengyel, 20%-át orosz anyanyelvűek alkották és litvánul mindössze 2%-uk beszélt. A Vilniusi járás ugyanekkor a korabeli Európa egyik legheterogénebb összetételű közigazgatási egysége volt, ahol az orosz (10%), a lengyel (20%), a litván (21%), a jiddis (21%), és a fehérorosz (26%) anyanyelvűek közel azonos arányban képviseltették magukat (1–2. ábra). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a statisztika ebben az esetben legfeljebb tájékoztató pontnak tekinthető, hiszen az anyanyelv – etnikum – vallás kategóriáinak elkülönítése, és ezáltal a terület „jogos tulajdonosának” megnevezése relatív többség alapján, gyakorlatilag lehetetlen vállalkozásnak bizonyult. A legtöbben alighanem litván származású, lengyel tudatú, katolikus vallású, ám valójában fehérorosz nyelvű lakosok voltak.¹⁰

2. ábra. Diverzitási indexek (Bajmócy P. 2009) a „litván kormányzóságokban” az 1897. évi népszámlálás alapján

Forrás: Németh (2010) 18. old.

Az oroszországi etnográfiai térképezés kezdetei

A cári Oroszországban XIX. század közepéig nem volt átfogó, szisztematikus, specializált etnográfiai kutatótevékenység. A sokáig német anyanyelvű szakemberek által uralt tudományos szféra az 1840-es évektől kezdett lassan, de biztosan eloroszosodni,¹¹ ami kéz a kézben járt a pán-szlávizmus és nagyorosz sovinizmus ideológiáinak általános térnyerésével. Míg a tudósok korábban csupán néma megfigyelők voltak (ráadásul a XVIII. században maga a nemzetiségi hovatartozás sem bizonyult még különösebben fontos, célzott tanulmányozásra érdemes tényezőnek), addig XIX. század közepétől lassan, de biztosan az államgépezet kiszolgálóivá váltak. A nemzeti orosz tudomány megteremtésével az egyetemek gyors ruszifikálásával és a cenzúra bevezetésével az önmagát újradefiniáló Orosz Birodalomban¹² tudomány és politika végérvényesen összefonódott.

Az ún. „nyugati provinciák” helyzete az 1850-es, ’60-as évektől került reflektorfénybe. Érdekes módon nagyjából egy időben bontakozott ki egyfajta naiv, spontán tudományos érdeklődés, ill. támadt központi igény a birodalom nyugati peremén élő népek megismerése iránt. Utóbbinak mindenekelőtt biztonságpolitikai okai voltak, hiszen az mind az 1830–1831. mind az 1863–1864. évi felkelések ebben a térségben robbantak ki. A központi vezetés számára ekkoriban egyértelműen a lengyelek okozták a legtöbb fejtörést, akik a cári hatalomhoz kevésbé lojális, szakadár etnikai csoportnak bizonyultak. A másik társadalmi-gazdasági ok az 1861. évi általános jobbágyszabadításhoz kapcsolódott. A cári adminisztráció számára elemi fontosságúvá vált annak ismerete, hogy a rendelet nyomán szabaddá váló milliós tömegek milyen etnikai, vallási, kulturális jellemzőkkel rendelkeznek. A kutatások célja az egykori Lengyel–Litván Unió – mint terra incognita – népességének feltérképezése volt; mindenekelőtt az etnográfiai határvonalak futásirányának megállapítása. (Ez az attitűd rá is nyomta bélyegét a kutatások jellegére és eredményeire: a XIX. századi térképeken jellegzetes vonalszerű határok választották el az egyes etnikai, nyelvi, vallási csoportokat.) Ezek voltak azok az évtizedek, amikor Pétervár számára is kezdett világossá válni: a korábban egyszerűen „lengyel provinciáknak” titulált kormányzóságok valójában nem is lengyel többségűek, legfeljebb a helyi gazdasági, politikai elit nevezhető annak. E felismerés csak fokozta a terület iránti kíváncsiságot.¹³

A terepi kutatások intézményi hátterét a Birodalmi Orosz Földrajzi Társaság (Императорское Русское Географическое Общество), ill. annak tagozatai, mindenekelőtt a Néprajzi és a Statisztikai Szekció biztosította. A legelső nyugati expedícióra 1846-ban került sor; célja a nagyrészt már asszimilálódott lívek felkutatása volt a Rigai-öböl partján.¹⁴ Ezután egymást követték a hasonló jellegű expedíciók, bár az 1863–1864. évi polgárháború után radikálisan megváltozott a hatalom hozzáállása a területhez és a terepi kutatásokhoz egyaránt. A lengyelek bűnös nemzetként való megbélyegzésével nyílt ruszifikáció (latin ábécé betiltása, katolikus egyház üldöztetése, a helyi adminisztráció orosz hivatalnokokkal való feltöltése stb.) és de-polonizációs törekvés vette kezdetét.¹⁵ Ez a kutatásokat annyiban érintette, hogy prioritást kapott a „lengyel provinciák” statisztikai számbavétele és minél pontosabb feltérképezése; különös hangsúlyt fektetve a kisebb etnikai csoportok elkülönítésére. A XIX. század közepe és az első világháború közötti időszakban számos olyan tematikus térkép látott napvilágot, amely Oroszország nyugati provinciáinak etnikai, vallási, néprajzi viszonyait próbálta valamilyen módon – jellemzően éles határvonalak mentén elválasztva – megjeleníteni. Annak ellenére, hogy nagyjából egy időben és nagyjából hasonló kartográfiai módszerekkel készültek ezek a térképek, olykor hatalmas különbségek fedezhetők fel közöttük; az etnikai határvonalak néhol 100–150 km-nyire is eltávolodnak egymástól. Milyen tényezők magyarázzák e szignifikáns eltéréseket?

A térképi eltérések okai

A legkézenfekvőbb indok a Baltikum sajátos stratégiai pozíciójában keresendő, amely a közeli nagyhatalmak (orosz, német), egy regionális középhatalom (lengyel), ill. a kisebb népek (litvánok, fehéroroszek) *geopolitikai* vetélkedési terepévé változtatta a Vilnius-vidéket. Az érdekszférák metszéspontjában fekvő városra és vonzáskörzetére a XX. század első felének valamely időszakában mindegyik fél igényt formált, bár az 1920-as, ’30-as években egyértelműen a lengyel–litván konfliktus vált meghatározóvá. Egy ilyen feszült politikai környezetben aligha lehet (nem is sikerült) pártatlan, tökéletesen neutrális kartográfiai munkát végezni.

A térképek ugyanakkor kiválóan visszatükrözik a kor *ideológiai áramlatainak* alig rejtett üzeneteit is. Az „izmusok” közül a nacionalizmus, a nemzeti sovinizmus és a pán-

szlávizmus emelhetők ki, de kevésbé nyilvánvaló módon tetten érhető az etnikum fogalmának pre-modern (primordializmus) és modern (egyfajta kezdetleges szociál-konstrukcionizmus) értelmezése is, ami alapvetően a lengyelkérdés körüli vitában öltött testet. Röviden: az etnikai származás elsősorban egy vérségi kötődésre utaló biológiai fogalom, vagy inkább az kulturális alapokon nyugvó, szituatív, az egyéni és a kollektíva szintjén egyaránt változtatható társadalmi konstrukció?¹⁶

Fontos szempont a rendelkezésre álló *adatok megbízhatóságának* kérdése is. Az 1897-es össz-oroszországi cenzust megelőzően csak részleges és meglehetősen bizonytalan validitású adatok álltak a kartográfusok rendelkezésére (*1. táblázat*). Ráadásul az sem volt világos, hogy mit kell „nép” alatt érteni: származást, anyanyelvet, vallást, netán egyéb kulturális tényezőket is? Tovább bonyolította a képletet, hogy ekkoriban a birodalom nyugati tartományaiiban élő parasztságnak még fogalma sem volt a modern értelemben vett nemzettudatról. A Vilnius-vidéken élő, közvetlen környezetéhez kötődő rurális népesség – kikristályosodott, stabil csoportidentitás hiányában – legtöbbször egyszerűen „idevalósi-ként” aposztrofálta magát. Alternatív válaszként arra, hogy „mi az Ön nemzetisége”, gyakran előfordult az orosz mint állampolgársági státusz és a litván mint regionális kötődés is, míg anyanyelvként rendszerint a fehéroroszt vagy az „ittenit” nevezték meg.¹⁷ Az egyes identitás-képző „madzagok” tehát oly mértékben összegubancolódtak, hogy szinte lehetetlen volt kibogozni azokat. A balti-szláv etnikai kontaktzónában így kettős vagy többes identitással rendelkező közösségek formálódtak. Paradox módon ugyanakkor a központosításra törekvő orosz politika által támogatott néprajzi expedíciók jelentős mértékben hozzájárultak az etnikai csoportok nemzeti öntudatra ébredéséhez. A vissza-visszatérő kérdezőbiztosok egyértelmű válaszokat vártak az anyanyelvre, vallásra vonatkozó kérdéseikre, ezáltal óhatatlanul stimulálták az emberek identitástudatának formálódását.

A térképi tartalmak szignifikáns eltérései tehát a *fogalmak eltérő értelmezésével* is magyarázhatók. Az etnikum, nemzet, nemzetiség stb. fogalmainak részletes magyarázatára e tanulmány keretében nincs mód, azonban a „litván” kifejezés történelmi fejlődésének rövid ismertetése mindenképpen indokoltnak tűnik. Maga a melléknév különös módon evolválódott a XVIII–XIX. század során: sokáig elsősorban területi kötődést jelentett, azaz minden itt élő személy litvánnak vallotta magát Grodnótól Minszkig; származástól, anyanyelvtől, vallástól, társadalmi státusztól függetlenül. Egy történelmi-geopolitikai fogalomból (a Litván Nagyfejedelemség lakója) előbb földrajzi (Litvánia területén élő), majd az 1860-as évektől fokozatosan etnikai fogalom vált (litván származású/anyanyelvű). A XIX. század végén, XX. század elején még párhuzamosan létezett a Litvánia szó négy különböző dimenziója is. Továbbra is, bár egyre kevésbé, használatban volt a történelmi jelentés: a Litván Nagyfejedelemség mint közelmúltbeli geopolitikai entitás. Jóval kisebb területet értettek „etnolingvisztikai Litvánia” alatt, ami a többségében litvánul beszélő tömböt foglalta magában. Ennél valamivel nagyobb, elsősorban délkelet felé elnyúló terület volt az „etnográfiai Litvánia”, amelyet nem csak, ill. nem elsősorban az elsődlegesen használt nyelv alapján próbáltak lehatárolni, hanem részben a származás, részben a litván kultúra materiális és nem materiális jelenléte alapján. A legszűkebb értelemben vett Litvánia csak a keleti, aukštaitis nyelvjárást beszélőket foglalta egybe, elkülönítve őket a nyugati žemaitisoktól.¹⁸

Végül, de nem utolsósorban figyelembe kell venni magát a kartográfiai produktumot, ill. az esetleges *térképi manipulációkat* is; az előző fejezetben ismertetett tényezőkkel együtt: személy, adatforrás, kontextus, szponzorok, hatás. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül ismertetek néhány fontosabb XIX. század végi, XX. század eleji etnikai térképet a Vilnius-vidékről; hangsúlyozva minden esetben az óvatos, szkeptikus szemléletmód fontosságát és létjogosultságát.

1. táblázat. A Vilnusi Kormányzóság összetétele néhány XIX. századi néprajzkutató szerint

	Lebedkin, M. (Лебедкин), 1861		Koreva, A. (Корева), 1861		Erckert, R. (Эркерт), 1863		Batiuškovas, P. (Батюшков), 1863; Janžulas, M. (Янжул), 1865		Rittich, A. (Риттих), 1867	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Litvánok	418 880	50,0	386 900	46,0	386 000	45,1	210 273	23,6	-	35,0
Fehéroroszkok	169 057	20,2	247 300	29,4	-	-	418 289	46,9	-	45,1
Lengyelek	154 386	18,4	103 400	12,3	212 000	24,7	154 386	17,3	-	7,1
Oroszok	14 930	1,8	19 300	2,3	178 000	20,8	27 845	3,1	-	1,5
Zsidók	76 802	9,1	67 645	8,0	77 000	9,0	76 802	8,6	-	10,9
Egyéb	4 019	0,5	16 554	2,0	3 700	0,4	4 120	0,5	-	0,4
Összesen	838 074	100,0	841 095	100,0	857 000	100,0	891 715	100,0	973 574	100,0

Forrás: Gaučas, P. (2003) 2–5. táblázat

A XIX. század második felének néprajzi térképei

Az első átfogó, mégis viszonylag nagy pontosságú etnográfiai térkép érdekes módon a cári Oroszország határain kívül született 1842-ben. Szerzője *Pavel Josef Šafařík*, szlovák származású bölcsészdoktor volt, aki a történelmi Magyarországon, Feketepatakon született 1795-ben. A szerző már a mű címében (Slovanský národopis) is deklarálta célját: a szláv népek európai szállásterületének ábrázolását, domináns nyelv alapján. A pán-szláv szellemiség eredményeként az általuk többségében lakott territórium egyetlen hatalmas tömbként tűnik fel a térképen; azon belül csak vékony, bizonytalan futásirányú vonalak jelzik az egyes szláv népek közti, jelentéktelennek tűnő határokat. A lettek és litvánok szintén zölddel voltak feltüntetve, Šafařík tehát egyértelműen a szlávok legközelebbi rokonainak tekintette őket. Azon túl, hogy a térkép számos tárgyi tévedést tartalmazott (pl. a novgorodiakat érthetetlen okból elkülönítette az oroszoktól), a bizonytalan adatforrás miatt túlságosan elnagyolt volt: a nyelvhatárok futásiránya olykor igen pontatlanra sikerült, ráadásul a városi lakosság sem került megjelenítésre. A multietnikus Vilnius-vidéket a szlovák térképész egyértelműen litván többségűnek ábrázolta, a litván–szláv nyelvhatárt pedig nagyjából a Minszk–Vilnius táv felénél húzta meg. Lengyeleket, zsidókat és egyéb kisebb népcsoportokat (tatárok, karaimok stb.) egyáltalán nem tüntetett fel. A hibák és hiányosságok ellenére Šafařík nevéhez nem kisebb eredmény köthető, mint az „első modern etnikai térkép” megrajzolása, ami igen nagy hatást gyakorolt a XIX. századi tematikus kartográfia, ill. a pán-szláv idea további fejlődésére egyaránt.¹⁹

Hasonlóan grandiózus munka volt az 1851-ben, *Peter von Köppen* (Пётр Иванович Кёппен) által publikált térkép is, ami Oroszország európai részének etnográfiai viszonyait ábrázolta (Этнографическая карта европейской России). A német származású geográfus, történész és néprajztudós az ukrajnai Harkovban született, édesapját még Nagy Katalin cárnő hívta az Orosz Birodalomba. (Fiából, Vlagyimir Petrovics Köppenből világhírű éghajlatkutató vált.) A Birodalmi Orosz Földrajzi Társaság egyik alapítójaként és a Statisztikai Szekció vezetőjeként nagyszabású adatgyűjtést végzett, ami térképének alapját képezte.²⁰ E tekintetben sokkal előnyösebb pozícióból kezdhett hozzá munkájához, mint Šafařík. A keleti szláv népeket nem különítette el egymástól, így a sárga orosz-fehérorosz és a zöld litván felület közvetlenül érintkezett egymással Vilnius városánál (a lengyelek jelenlétéről ő sem vett tudomást). A Vilnius-vidék bipoláris térségként tűnik fel a térképen: északon litván, délen keleti szláv többséggel; csak nyugaton látunk jelentősebb lengyel és (fehér)orosz „szigeteket” a litván tömbön belül.

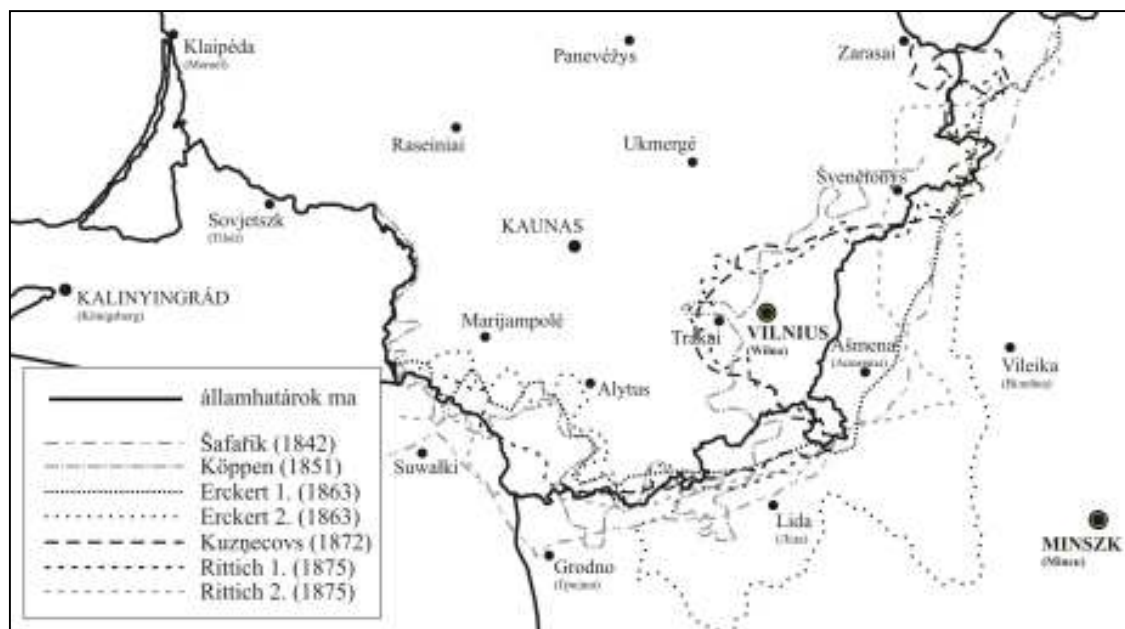
Roderich von Erckert (Родриг Федорович Эркерт), porosz születésű katonai térképész, aki végül az Orosz Birodalom magas rangú tisztjeként futott be karriert, 1863-ban publikálta néprajzi atlaszát előbb francia (Atlas Ethnographique des Provinces Habitées en Totalité ou en Partie par des Polonais), majd orosz nyelven (Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей). Az elődeihez képest realisabb képet alkotott a térség etnikai viszonyairól azáltal, hogy már a lengyeleket is megjelenítette a térképein. (Tagadta azt, hogy léteznének „katolikus fehéroroszok”, így a régió katolikus lakóit rendszerint lengyelként tüntette fel.) Ezek a vörös-rózsaszín exklávék azonban a két különböző kiadványban eltérő mélységben – az orosz kiadásban jobban, a franciában kevésbé – nyomultak be a fehérorosz többségű térségbe. Vytautas Petronis szerint²¹ ennek kettős politikai üzenete lehetett. Egyfelől 1863-ban, a lengyel felkelés évében a központi hatalom számára a lengyelkérdés jelentette a legfontosabb belpolitikai problémát, amely azonnali megtorlást, majd átfogó ruszifikációs hullámot generált. Az orosz célközönség számára fel kellett tehát nagyítani a lengyel veszélyt, legitimálva a cár által elrendelt oroszosító kampányt. Másfelől a nyugat-európai lengyel emigráció számára azt kellett hangsúlyozni, hogy a hiedelmekkel ellentétben ezek nem lengyel, hanem fehérorosz többségű provinciák. A másik eltérés a Vilnius-vidéknél figyelhető meg: a francia kiadványban a litván többség mellett lengyel, az oroszban viszont vegyesen lengyel és belorusz exklávék tarkítják a térséget. E különbség okai nem ismertek. Összességében véve, ha el akarjuk helyezni Erckert munkásságát a tudományos precizitás és a politikai propaganda tengelyén, akkor egyértelműen utóbbi felé billenne a mérleg nyelve. Az atlasz francia kiadása tartalmazott egy másik térképábrát is, ami a litván és lett többségű közigazgatási egységeket mutatta, és amely nagy hatást gyakorolt a későbbi, XX. század eleji litván nacionalizmusra is (lásd később Antanas Smetona térképét).

A mai Lettország területén született *Jūlijs Kalējs Kuzņecovs* lett és valószínűleg orosz felmenőkkel rendelkező jogász és nyelvész volt, aki 1872-ben készítette el a litvánok etnikai határait bemutató térképét. Habár a kartogram eredeti változata eltűnt az Orosz Földrajzi Társaság archívumából, a leírás alapján Vytautas Petronis rekonstruálni tudta²² a határvonal futásirányát. A szerző, aki elkötelezett litván-kutatóként sok időt töltött terepen, és az empirikus tapasztalatok gyűjtését mindennél fontosabbnak tartotta, úgy vélte, hogy a soknyelvű régióban ott kell meghúzni a határt, ahol a litván fokozatosan a második nyelvévé kezd válni. Ez alapján Vilnius környékét fehérorosz, a Vilnius-vidék nyugati és keleti részét viszont litván többségűként ábrázolta. A régi, de még használatban levő litván földrajzi nevek alapján továbbá arra a konklúzióra jutott, hogy a litván-belorusz nyelvi határ fokozatosan hátrál délkelet felől északnyugati irányba. Ezt az is bizonyítja, hogy a jelenlegi „frontvonalon” túl az idősebb generációk még emlékeznek a litván nyelvre.

1875-ben két etnográfiai térkép is megjelent, mindkettő *Alexander Rittich* (Александр Фёдорович Риттих) szerkesztésében. A térképkészítő keményvonalas orosz nacionalistaként a pán-szláv idea elkötelezett híve volt, aki többek között a kisebb, pl. finnugor népcsoportok asszimilálását is szorgalmazta. Első térképén (Этнографическая карта Европейской России) az Orosz Birodalom európai részének anyanyelvi viszonyait ábrázolta. A keleti szláv népeket egységesen halvány vörös alapon (pán-szlávizmus), különböző bordó sraffozással jelölte. Ez azért is érdekes, mert a szintén rokon lett és litván nyelveket pl. sárga, ill. zöld színekkel határozottan elkülönítette egymástól. A Vilnius-vidéket hasonló módon ábrázolta, mint Kuzņecovs, de még tovább tolta nyugat felé – kb. a Vilnius-Kaunas táv feléig – a balti-szláv határt. Apró bordó és fekete foltokkal viszont már feltüntette a részben lengyel és jiddis nyelvű településeket is. A lengyel jelenlét mindazonáltal sokkal jelentéktelenebbnek tűnik, mint a korábbi (pl. Erckert) térképeken, ráadásul nála a litván többségű „szigetek” sem léteznek. Habár a térkép a párizsi Nemzetközi Geo-

grófus Kongresszuson aranyérmet kapott,²³ nem nevezhető objektívnek, hiszen a szerző politikai meggyőződése erősen rányomta bélyegét a végeredményre. Tovább árnyalja a képet az a tény is, hogy ugyanezen évben megjelent Rittich egy másik, az előzőhöz képest homlokegyenest különböző néprajzi térképe, ami *Mihail Mirkovic* (Михаил Фёдорович Миркович) alaptérképének továbbfejlesztett változata volt. Ezen a Vilnius-vidék nagy részét – sőt magát a várost is – „balti” többségüként ábrázolta (a lettek és litvánok azonos jelkulccsal, kék sraffozással jelennek meg); a szláv–balti határt pedig a Grodno – Lida vonallal párhuzamosan, ill. a Vileika – Švenčionys ív mentén rajzolta meg.

3. ábra. A litván többségű területek körülbelüli etnikai-nyelvi határvonalai a XIX. század második felében készült térképeken (nem ábrázolva az esetleges exklávékat) (saját szerkesztés)

A XX. század első két évtizedének néprajzi térképei

Sokáig nem létezett specializált fehérorosz-kutatás. Ennek legfőbb oka az, hogy egészen a XIX. század végéig nem volt egyértelmű a beloruszok pozíciója a szláv népek között; sokan egyszerűen az orosz nemzet részének, nyelvüket pedig a „nagyorosz” egy dialektusának tekintették. Ez annyiban igaz is volt, hogy az aktív belorusz értelmiség hiánya miatt sokáig igen gyenge lábakon állt a körülírhatatlannak tűnő fehérorosz identitás, így az 1890-es évekig nem is fogalmazódott meg egységes kulturális és nemzeti program.²⁴ A legelső „nemzetébresztők” közt találjuk *Efim Karszkij* (Яўхим Фёдаравіч Карскі) nyelvészt és néprajztudóst, akinek nevéhez többek közt az első fehérorosz etnográfiai térkép összeállítása is fűződik. Karszkij azt vallotta, hogy a származás és a vallási hovatartozás helyett legjobb a jelenleg beszélt elsőszámú nyelv alapján elkülöníteni a csoportokat, így pl. a litván származású, de elsősorban fehéroroszul beszélő lakosokat egyértelműen fehéroroszként tüntette fel. (Önmagának is ellentmondva azonban a lengyel anyanyelvűeket konzekvens módon „polonizálódott fehérorosznak” titulálta.)²⁵ Térképén „természetesen” vörös színnel jelölte a fehéroroszokat, akiknek etnikai magterülete nagyjából a Daugavpils–Borisov–Mahiljov–Vityebszk sokszögbe, a mai államterület északnyugati részébe esett. Ettől nyugatra, egészen Trakai-ig és Grodnóig fehérorosz többségű sávot

rajzolt, egyértelműen belorusz dominanciájú Vilnius-vidékkel. Európa egyik utolsó nemzeti mozgalma tehát a fehéroroszké volt, akik ugyanúgy igényt formáltak Vilnius városának birtoklására, mint a litvánok és a lengyelek.

A litvánok nemzeti öntudatra ébredése valamivel korábban, az 1860-as, '70-es években kezdődött.²⁶ A kezdeti kulturális-népnevelői jelszavakat az 1890-es évektől kezdte felváltani az autonómia, majd a teljes függetlenség követelése. A sajtótíralom feloldása után nem sokkal, 1905 novemberében összehívott Vilnusi Szejm már világos politikai célt fogalmazott meg: „autonómiát követeltek Vilniusban tartandó országgyűléssel, valamint a litván nyelv visszaállítását az iskolákban, a hivatalokban és az egyházi életben”.²⁷ Témánk szempontjából döntő fontosságú esemény volt ez, hiszen a litván elit ekkor fogalmazta meg első ízben „valamennyi litván terület közigazgatási egyesítését”,²⁸ ami az ő olvasatukban az etnográfiai Litvánia megteremtését jelentette. A litván nacionalizmus egyszerre volt tehát lengyel- és oroszellenes, sőt a Vilnius-vidék hovatartozása körül kibontakozó vitában a szembekerültek a fehérorosz nemzeti mozgalommal is. Az oktatás 1864 utáni ruszifikációjára a litván parasztság passzív ellenállással válaszolt: a tanköteles gyermekek elenyésző kisebbségét írták iskolába, a többségük otthon tanult. Tankönyvekre viszont szükségük volt, azonban a sajtótíralom miatt nem állt rendelkezésre litván nyelvű oktatási segédanyag, hiszen sokáig kizárólag cirill betűs kiadványok jelenhettek meg.²⁹ Az első litván földrajztankönyvek az 1890-es években íródtak Észak-Amerikában, melyeket a porosz-orosz határon kellett átcsempészni ahhoz, hogy eljussanak a žemaitijai és aukštaitijai gyerekekhez. Sajátos módon a litván etnikai szállásterület vizualizálásában ezek, a nyugati emigráció által összeállított iskolai tankönyvek játszották a pionír szerepet.

Ez azt is jelenti egyúttal, hogy kezdetben nem voltak professzionális litván kartográfusok; a térképek rajzolását ambiciózus, de szakmai szempontból laikus személyek vállalták magukra. Az olyan szerzők, mint *Petras Vileišis* (1898), *Antanas Macijauskas* (1900), *Jadvyga Juškaitė* (1905), *Mečislovas Davainis-Silvestraitis* (1908), *Juozas Gabrys-Paršaitis* (1910) rendszerint sematikus, elnagyolt, olykor konkrét határvonalak nélküli „etnográfiai Litvániát” jelenítettek meg. A tudományos precizitás hiánya ellenére azonban igen fontos szerepük volt e térképábráknak a litván nemzeti mozgalom identitástudatának stabilizálódásában; annál is inkább, mert első ízben tüntették fel anyanyelvükön a földrajzi tulajdonneveket. Ahogy Krasznai Zoltán is megfogalmazta: „még a legkisebb léptékű tájékoztató térképnek is fontos szerep juthat, amikor ez az egyetlen kínál egy adott problémáról vagy területről átfogó földrajzi képet”.³⁰ Az első professzionális litván térképre 1911-ig kellett várni. *Paruošė Valerijonas Verbickis* a Szentpétervári Egyetem hallgatójaként publikálta térképét „Lietuvos žemėlapis su etnografijos siena” címmel. A litván szállásterületet valamivel nagyobbban ábrázolta, mint a XIX. századi kartográfusok többsége, azonban sokkal kisebbnek, mint Vileišis, Juškaitė és kortársaik. A térképészet-történettel foglalkozó szakemberek korrekt, objektivitásra törekvő munkaként ismerik el Verbickis alkotását, ami jól – a korrábbiakhoz képest legalábbis jobban – tükrözte a többségében litván nyelvű területek első világháború előtti kiterjedését.³¹ A részrehajlás azonban továbbra is tagadhatatlan: Karszkijhoz képest pl. Verbickis jóval keletebbre tolta a litván-fehérorosz (és/vagy lengyel) nyelvhatárt; litván többségüként tüntetve fel – a hivatalos népszámlálási adatok szerint egyébként 2%-nyi litván lakossal rendelkező – Vilniust. A város kartográfiai elhódításán túl a térkép legfőbb fogyatéka, hogy a litvánokon kívül egyetlen más etnikumot sem jelenít meg, így nem kapunk képet arról, hogy a nyelvhatáron túl kik és mennyien élnek, ill. hogy a litván többségű területen belül milyen kisebbségek találhatók. A vizsgált térség nyugati és keleti részén nincs jelentős eltérés a „rivális” fehérorosz térképhez képest, és hasonló futásirányú nyelvhatárt látunk, mint Karszijnál.

1914-ben készült el *Jurgis Čiurlys* térképe (D’Erckert’o Lietuvos etnografijos žemėlapis 1863 metų), mely Erckert ötven évvel korábbi munkájának felelevenítésén ala-

pult. A térképet végül *Antanas Smetona*, a későbbi litván államelnök „Lietuvos etnografijos ribos” című publikációja tette ismertté. Smetona azzal indokolta a fél évszázaddal korábban keletkezett térkép rehabilitálását, hogy a XIX. század derekán sokkal objektívebb kutatások zajlottak, hiszen a szerzők nem voltak még átítatva nacionalista, sovinszta ideológiákkal. Ráadásul az 1897-es népszámlálás óta eltelt másfél évtizedben olyan sokan ismerték már fel litván gyökereiket Vilniusban és környékén (őket a családneveik, népszokásaik stb. alapján egyébként is litvánnak kell tekinteni), hogy ezáltal a nemzet etnikai területe jelentősen megnőtt.³² Valójában Smetona a rendelkezésre álló térképek közül éppen azt használta fel, amely a számára legkedvezőbb „valóságot” mutatta. Habár – a lengyel Thugutthoz hasonló stratégiát választva – sraffozással jelölte a litvánok százalékos arányát, a végső konklúzióján mit sem változtatott: Litvánia határa addig terjed, ameddig litván szót hallani, és ameddig a „litván szellem” érzékelhető, írta tanulmányában.³³

Etnográfiai térképek természetesen lengyel oldalon is születtek; az egyik legismertebb munka *Stanisław Thugutt* nevéhez fűződik, aki 1915-ben publikálta térképét Varsóban. A szerző, aki később Lengyelország külügyminisztere és miniszterelnök-helyettese is volt, az egykori Lengyel–Litván Unió területén élő lengyeleket ábrázolta az 1910. évi állapotnak megfelelően. Mivel az előzőknél sokkal nagyobb területet jelenített meg, ráadásul az aktuális adminisztratív egységek szerint tagolta a teret, itt nem volt mód a Vilnius-vidék etnikai, nyelvi, vallási mikrostruktúrájának megjelenítésére. Ennek ellenére a témánk szempontjából tanulságos röviden megvizsgálni Thugutt munkáját is, hiszen az nemcsak a korabeli lengyel perspektívát tükrözi, hanem kiváló példát szolgáltat a manipulatív etnikai térképezésre is. A szerző legfőbb célja alighanem annak az igazolása volt, hogy a lengyelek jogos igényt támaszthatnak az egykori Lengyel–Litván Unió mint történelmi geopolitikai egység feltámasztására, melyben a lengyelek jelentik a domináns elemet. A térképész a vörös szín öt különböző árnyalatával érzékeltette azt, hogy a lengyelek milyen arányt képviselnek az adott közigazgatási egység teljes népességéből. A kategóriák megállapítása és a hozzájuk rendelt színek definiálása azonban feltűnően manipulatívra sikerült: a két alsó (0–2% és 2–5%), ill. a legfelső kategóriát (75–100%) leszámítva alig lehet megkülönböztetni a három árnyalatot, azaz első ránézésre nem látszik differencia pl. egy 6%-ban és egy 74%-ban lengyelek által lakott megye között. A 15–50%-os részesedést szimbolizáló színek ráadásul sötétebb lett, mint az 50–75%-os kategória. Az eredmény: a lengyel etnikai magterülethez látszólag egyetlen hatalmas tömbként kapcsolódnak a keleti, napjainkban Ukrajnához és Fehéroroszországhoz tartozó területek – markáns lengyel jelenléttel, szinte teljesen kitöltve az egykori államkeretet.

Hasonló metódus alapján és valószínűleg hasonló céllal készült *L. Dura* térképe is (Mapa rosziedlenia ludności polskiej z uwzględnieniem spisów władz okupacyjnych w 1916 r.), amely már a német census adatait is tartalmazta. Élénkvörös színnel azok a közigazgatási egységek tűnnek fel, ahol a lengyelek relatív vagy abszolút többséget alkotnak. A lengyel szállásterület kontinuitása itt Varsótól Vilniusig kimutatható, sőt a lettországi Ilūkste megye is vörös színben pompázik – ott, ahol a lakosság kevesebb, mint egyharmada vallotta anyanyelvének a lengyelt. A szerző ugyanakkor fontosnak érezte pontosítani a lengyel szállásterület kiterjedését, ezért lila színű x-ekkel jelölte annak precízebb futásirányát. Ez a vonal a legtöbb helyen még az imént említett közigazgatási határokon is túlnyúlt; magában foglalva pl. Daugavpils, Minszk és Vileika városait egyaránt. Litvánokról, beloruszokról, zsidókról szinte tudomást sem véve, elérkeztünk tehát a másik véglethez: a térképet szemlélve a Vilnius-vidék mint lengyel dominanciájú terület, tárul a szemünk elé.

4. ábra. A litván többségű területek körülbelüli etnikai-nyelvi határvonalai a XX. század első két évtizedében készült térképeken (nem ábrázolva az esetleges exklávékat) (saját szerkesztés)

„Térképháború” a két világháború közti időszakban

A Vilnius-vidék 1920 és 1939 között lengyel megszállás alatt állt. Habár Varsó hivatalosan is beleegyezett a Vilnius-vidék átadásába, Lucjan Żeligowski tábornok vezetésével 1920-ban lengyel alakulatok elfoglalták a várost, kikiáltották a Közép-Litvánia nevű báballamot, mely két év elteltével végül kimondta csatlakozását Lengyelországhoz. E kaotikus időszakban tetőfokára hágott a litván–lengyel ellenségeskedés,³⁴ ami nemcsak egy határvilongásokkal tűzdelt hadiállapotot, hanem egy sajátos kartográfiai vetélkedést is eredményezett. A kor meghatározó térképészei közt (*Vladas Daumantas, Eugeniusz Romer, Marian Świechowski stb.*) kirobbant a „térképháború”, melynek során a statisztikai adatok eltérő értelmezésével és a térképszerkesztési technikák manipulálásával mindkét fél megpróbálta a maga javára billenteni a Vilnius-vidék etnikai mérlegének nyelvét. A terület hovatartozását eldöntendő vitából időközben kiszálltak az oroszok és fehéroroszkok; ami maradt: a litván–lengyel marakodás. A két világháború közötti időszak etnikai térképeinek elemzése azonban már egy következő tanulmány feladata lesz.

Összegzés

A XIX. század végén–XX. század elején a multietnikus Vilnius-vidék esetében különösen problematikusnak bizonyult az etnikai térképezés. A népcsoportok nagyfokú keveredése, a statisztikai adatok pontatlansága, a fogalmak (mindenekelőtt a „litván”) egymástól homlokegyenest eltérő értelmezése, a lehatárolás kritériumának tekintett identitásképző tényezők szelekciója (nyelv, vallás, kultúra, régi földrajzi nevek stb.) mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kartográfusok által felvázolt néprajzi határok jelentősen, néhol 100–150 km-nyire is eltávolodtak egymástól (3–4. ábra). Vilnius városa és környéke így hol

litván, hol lengyel, hol pedig fehérorosz többségüként jelenik meg ezeken a térképeken. Az eltéréseknek azonban rendszerint politikai, ideológiai okai is voltak, és ez már a manipulatív (propaganda) térképészet problematikájához vezet el bennünket.

Az 1864. évi felkelés után a lengyelkérdés mint legfőbb rizikófaktor került reflektorfénybe a cári hatalom számára. Erckert, R. szavai,³⁵ miszerint a Birodalom nyugati provinciáinak jövője, sőt a pusztta túlélés is az orosz–lengyel harc kimenetelétől függ, miközben a kisebb népek (pl. litvánok) sorsa a részleges vagy teljes asszimiláció lesz, kitűnő lenyomatai a korszaknak. Az 1800-as évekből bemutatott térképek mögött minden esetben egy-egy, valamilyen szempontból elfogult kartográfust találunk. Azonban míg Köppen és Kuznetsov munkái – minden hibájuk és hiányosságuk ellenére – viszonylag objektívnek nevezhetők, addig Šafařík és Rittich esetében már vegyesebb a kép, Erckert térképe pedig már egyértelműen a politikai propaganda szférájába tartozik. A XX. század első két évtizedében megváltozott a konfliktus jellege: a Vilnius-vidék birtoklásáért három nemzeti mozgalom, a litván, a lengyel és a fehérorosz is sorompóba szállt. A nacionalista-soviniszta attitűd itt is erősen rányomta bélyegét a kartográfiai produktumok minőségére. Karszkij és Verbickis, bár több ponton is ellentétes konklúzióra jutott, legalább törekedett a részleges objektivitásra; nem úgy, mint Smetona és Dura, akiknek munkássága révén alighanem zenitjére ért az 1910-es évek propaganda térképészete.

Ami pedig a térképszerkesztési metódusokat illeti: a Vilnius-vidék tökéletes bizonyíték arra, hogy egyszer, s mindenkorra fel kell hagyni a felület-kartogramok használatával. Teljességgel használhatatlanok ugyanis az olyan soknemzetiségű régiókban, ahol 5-6 márkás etnikai és/vagy nyelvi és/vagy vallási csoport is képviselteti magát, hiszen azok csak a többség és maximum egy-két kisebbség relatív súlyának érzékeltetésére alkalmasak. Sokkal pontosabb és valósághibb eredményt adnak a létszamarányos diagram- vagy pont-térképek. A kettős vagy többes identitástudatok (f)elismerése révét pedig értelmüket veszti az etnikai határvonalak pontos futásirányára vonatkozó kutatások is; helyette érdemes lenne a jövőben inkább az etnikai kontaktzónák dinamikáját vizsgálni.

JEGYZETEK

1. Például Eckert, M.–Jörg, W. (1908): On Nature of Maps and Map Logic. – Bulletin of the American Geographic Society, Vol. 40, No. 6., pp. 344–351.
2. Krasznai Z. (2012): Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon. – IDResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs, p. 105.
3. Harley, J. B. (1989): Historical Geography and the Cartographic Illusion. – Journal of Historical Geography, Vol 15, No. 1, pp. 80–91.
4. Wright, J. K. (1942): Map Makers are Human: Comments on the Subjective in Maps. – Geographical Review, Vol. 32, No. 4, pp. 527–544.
5. Petronis, V. (2007): Constructing Lithuania. Ethnic mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914. PhD disszertáció, Universitet Stockholms, pp. 30–35.
6. Krasznai Z. (2012): pp. 80–91.
7. A Vilnius-vidék lehatárolásának problematikájába ezúttal nincs mód részletesen belemélyedni. Bár a kifejezéssel leggyakrabban azt a területsávot illetik, amely a két világháború közti időszakban lengyel fennhatóság alatt állt, majd később a Litván Sz. Sz. K-hoz került, ebben a tanulmányban én tágabban értelemben használom. A litván – fehérorosz – lengyel etnikai kontaktzónát értem alatta, mely egy délnyugat-északkelet csapásirányú sávként tűnik fel a térképeken, nagyjából a Grodno–Lida–Vileika, ill. a Trakai–Švencionys ív között; gyűjtőpontjában magával Vilniusszal.
8. Juhniová, N. V. (1988): Az askenázi zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. sz. végi Oroszországban. – Világtörténet, 10. évf. tavasz, pp. 77–86.

9. Kiaupa, Z.–Kiaupinė, J.–Kuncevičius, A. (2000): The History of Lithuania before 1795. – Lithuanian Institute of History, Vilnius. p. 254.
10. Gaučas, P. (1989): Lietuvių kalba Vilniaus krašte. Pergalė, 1989/6, pp. 148–167.
11. Рупин, А. (1890): Istorija russoj etnografii (Истории русской этнографии) – Vol. 1, pp. 51–83.
12. Bassin, M. (1991): Russia between Europe and Asia: the Ideological Construction of Geographical Space. –Slavic Review, Vol. 50, No. 1, pp. 1–17.
13. Petronis, V. (2007): Constructing Lithuania. Ethnic mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914. PhD disszertáció, Universitet Stockholms, 301 p.
14. Cimermanis, S. (2003): The Livs of Svētiems Pagasts int he late 18th and 19th century. – Pro Ethnologia, 15, pp. 11–27.
15. Kiaupa, Z. (2002): The History of Lithuania. – Baltos Lankos, pp. 249–259.
16. Barth, F. (1969): Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference. Oslo, Universitetsforlaget.
17. Petronis, V. (2007): p. 205.; Lagzi G. (2008): Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtor-szágban, Lettországban és Litvániában a rendszerváltást követő időszakban. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmány 33, Budapest, pp. 42–43.
18. A žemaitijai dialektus és identitás térbeliségének változásáról lásd pl.: Pertulis, V. 2005.
19. Petronis, V. (2007) pp. 176–184.
20. Gaučas, P. (2003): Etnolingvistinė rytų lietuvis gyventojų raida. XVII a. antrojoje pusėje – 1939 m. – Vilniaus Universitetas, Vilnius.
21. Petronis, V. (2007): pp. 208–209.
22. Petronis, V. (2007): pp. 153–159.
23. Semenov, P. (1896): Istoriia poluvekovoi deiatel'nosti imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva (История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества), 1845–1895. – Vol. 2. Szentpétervár. pp. 957–959.
24. Marples, D. R. (1999): National Awakening and National Consciousness in Belarus. – Nationalities Papers, Vol. 27, No. 4, 15 p.
25. Karszkij, E. (Яўхим Фёдаравіч Карскі) (1903): Belorussy. – Varsó. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/289612> pp. 7–9.
26. Laczházi A. (2009): Litván identitáskeresés a XX. században. – Kisebbségkutatás, 18, évf. 4. sz. pp. 686–700.
27. Bojtár E. (1990): Litván kalauz. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 87–88.
28. Rauch, G.–Misiunas, R. J.–Taagepera, R. (1994): A balti államok története. – Osiris-századvég-2000, Budapest, p. 24.
29. Bojtár E. (1990): pp. 81–82.
30. Krasznai Z. (2012): p. 106.
31. Turska, H. (1995): O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie (O proischozhenii pol'skojazyčnych arealov v Vil'njusskom krae). – Vilnius, Mintis, 266 p. 154.
32. Petronis, V. (2007): pp. 256–259.
33. Smetona, A. (1914): Lietuvis etnografijos ribos. – Vairas, No. 16.
34. Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. – Osiris, Budapest, p. 145.; Polgár T. (2010): Vilnius/Wilno. Lengyel–litván konfliktus 1918–1920. – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2. évf. 1. sz. pp. 7–15.
35. Erckert, R. (1863) p. 9.; idézi Petronis, V. (2007): p. 207.

Felhasznált irodalom

- Bajmócy P. (2009): Általános etnikai és vallásföldrajz. JATE Press, Szeged. 117 p.
- Barth, F. (1969): Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference. Oslo, Universitetsforlaget.
- Bassin, M. (1991): Russia between Europe and Asia: the Ideological Construction of Geographical Space. –Slavic Review, Vol. 50, No. 1, pp. 1–17.

- Bojtár E. (1990): Litván kalauz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 132 p.
- Bojtár E. (1997): Bevezetés a baltisztikába. – Osiris, Budapest, 316 p.
- Būtėnaitė, R.–Prelgauskas, A. (szerk.): Lietuva Europos kelyje. – Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba. (Ekspozicija Lietuvos Respublikos Seime, 2000. 08. 23.)
- Cimermanis, S. (2003): The Livs of Svētciems Pagasts int he late 18th and 19th century. – *Pro Ethnologia*, 15, pp. 11–27.
- Daukšytė, L. (szerk.) (2009): Lietuvos sienos tūkstantmečio istorija. Baltų Lankų leidyba.
- Davainis-Silvestraitis, M. (1908): Pirmasis lietuviškas žemėlapis atvirukas. <http://www.maps4u.lt/lt/maps.php?cat=99>
- Dura, L. (1916): Mapa rozsiedlenia ludności polskiej z uwzględnieniem spisów władz okupacyjnych w 1916 r. – Biuro Pracy Społecznej, Varsó. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mapa_rozsiedlenia_ludno%C5%9Bci_polskiej_z_uwzgl%C4%99dnieniem_spis%C3%B3w_z_1916_roku.jpg
- Eckert, M.–Jörg, W. (1908): On Nature of Maps and Map Logic. – *Bulletin of the American Geographic Society*, Vol. 40, No. 6., pp. 344–351.
- Erckert, R. (1863): Atlas Ethnographique des Provinces Habitées en Totalité ou en Partie par des Polonai. – Szentpétervár. In: Daukšytė, L. (szerk.) (2009): Lietuvos sienos tūkstantmečio istorija. Baltų Lankų leidyba, p. 53.
- Erckert, R. (1863): Etnograficheskii atlas Zapadno-Russkikh gubernii i sosednikh oblastei (Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей). – Szentpétervár.
- Gabrys-Paršaitis, J. (1910): Geografijos vadovėlis skiriamas Lietuvos mokykloms: su paveikslais ir žemėlapiiais, žemėlapius braižė A. Levy ir A. Braks. – Tilsit, Párizs <http://www.maps4u.lt/lt/maps.php?cat=99>
- Gaučas, P. (1989): Lietuvių kalba Vilniaus krašte. Pergalė, 1989/6, pp. 148–167.
- Gaučas, P. (2003): Etnolingvistinė rytų lietuvis gyventojų raida. XVII a. antrojoje pusėje – 1939 m. – Vilniaus Universitetas, Vilnius.
- Harley, J. B. (1989): Historical Geography and the Cartographic Illusion. – *Journal of Historical Geography*, Vol 15, No. 1, pp. 80–91.
- Juhnys, N. V. (1988): Az askenáz zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. sz. végi Oroszországban. – *Világtörténet*, 10. évf. tavasz, pp. 77–86.
- Juškis, J. (1905): Vaikų skaitymėliai su Lietuvos žemėlapiu. – Vilnius.
- Karszkij, E. (Яўхим Фёдаравіч Карскі) (1903): Belorussy. – Varsó. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/289612>
- Kiaupa, Z.–Kiaupinė, J.–Kuncevičius, A. (2000): The History of Lithuania before 1795. – Lithuanian Institute of History, Vilnius.
- Kiaupa, Z. (2002): The History of Lithuania. – Baltos Lankos, 451 p.
- Körpen, P. (1851): Etnograficheskai karta evropeiskoi Rossii (Этнографическая карта европейской России). Szentpétervár.
- Krasznai Z. (2012): Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon. – IDReseach Kft./Publikon Kiadó, Pécs, 262 p.
- Laczházi A. (2009): Litván identitáskeresés a XX. században. – *Kisebbségkutatás*, 18, évf. 4. sz. pp. 686–700.
- Lagzi G. (2008): Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországon és Litvániaiban a rendszerváltást követő időszakban. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmány 33, Budapest, 65 p.
- Łossowski P. (1996): Konflikt polsko-litewski 1918–1920. – Wydawnictwo Książka i Wiedza. Warszawa. pp. 10–16, 155, 220.
- Macijauskas, A. 1900: žemėlapis Lietuviškai-Latviško krašto. – Szentpétervár. <http://www.maps4u.lt/lt/maps.php?cat=99>
- Marples, D. R. (1999): National Awakening and National Consciousness in Belarus. – *Nationalities Papers*, Vol. 27, No. 4, 15 p.
- Németh Á. (2010): Wilno – Вільня – Вильна – ווילנע – Vilnius. A litván főváros nemzetiségi összetétele és annak átalakulása a XIX–XX. században. – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2. évf. 1. sz. pp. 16–25.

- Pertulis, V. (2005): Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra. – Geografijos metraštis, Vol 38. No. 1, pp. 163–175.
- Рупин, А. (1890): Istorija ruskoj etnografii (Истории русской этнографии) – Vol. 1, pp. 51–83.
- Rittich, A. (1875): Etnograficheskaia karta evropeiskoi Rossii (Этнографическая карта Европейской России). – Szentpétervár http://www.etomesto.ru/map-atlas_ethnography/
- Rittich, A. (Mirkovich, M.) (1875): Etnograficheskaia karta slavianskikh Narodnostei M. F. Mirkovicha, dopolnena A. F. Rittichom. – Szentpétervár.
- Petronis, V. (2007): Constructing Lithuania. Ethnic mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914. PhD disszertáció, Universitet Stockholms, 301 p.
- Polgár T. (2010): Vilnius/Wilno. Lengyel–litván konfliktus 1918–1920. – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2. évf. 1. sz. pp. 7–15.
- Rauch, G.–Misiunas, R. J.–Taagepera, R. (1994): A balti államok története. – Osiris-századvég-2000, Budapest, 467 p.
- Šafařík, P. J. (1842): Slovanský národopis. Prága.
- Semenov, P. (1896): Istoriia poluvekovoi deiatel'nosti imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva (История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества), 1845–1895. – Vol. 2. Szentpétervár.
- Smetona, A. (1914): Lietuvos etnografijos ribos. – Vairas, No. 16.
- Thugutt, S. (1915): Polacy na ziemiach dawnej Polski w r. 1910. Varsó.
- In: Daukšytė, L. (szerk.) (2009): Lietuvos sienos tūkstantmečio istorija. Baltų Lankų leidyba, p. 63.
- Turska, H. (1995): O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie (O proischozhenii pol'skojazyčnych arealov v Vil'njusskom krae). – Vilnius, Mintis, 266 p.
- Verbickis, V. (1911): Lietuvos žemėlapis su etnografijos siena. – Szentpétervár. In: Būtėnaitė, R. – Prelgauskas, A. (szerk.): Lietuva Europos kelyje. – Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba. (Ekspozicija Lietuvos Respublikos Seime, 2000. 08. 23.), p. 26.
- Vileišis, P. (1898): Trumpa geografija, arba Žemės aprašymas. – Chicago.
- http://narod.ru/disk/52931385001.96a07520425d0025367c0182dd640619/P.Vileisis_%28Neris%29_Trumpa_geografija.pdf.html
- Wright, J. K. (1942): Map Makers are Human: Comments on the Subjective in Maps. – Geographical Review, Vol. 32, No. 4, pp. 527–544.
1897. évi népszámlálási adatok: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Делъ. Подъ Редакциею Н. А. Тройницкаго.
- IV. Виленская Губерния. 1904. pp. 56–59.
- XLII. Ковенская Губерния. 1904. pp. 80–83.
- LIX. Сувалкская Губерния. 1904. pp. 64–65.

BALI LÓRÁNT* – PAP NORBERT**

A MAGYAR „FIUME ÉS ADRIA KUTATÁS” NÉHÁNY TÖRTÉNETI ASPEKTUSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL HAVASS REZSŐ MUNKÁSSÁGÁRA***

SOME HISTORICAL ASPECTS OF THE HUNGARIAN „FIUME AND ADRIA RESEARCH”, WITH A SPECIAL VIEW ON THE WORKS OF REZSŐ HAVASS

ABSTRACT

Within the Austro-Hungarian monarchy, the creation of a permanent Hungarian hinterland was included among our most important geopolitical ambitions. After the Compromise, the Hungarian scientific life recognized the significance of this in a short period of time. One of the main propagator of these efforts was Rezső Havass. Hungarian intellectuals involved in the ‘regionalism’ research between the two world wars also supported the idea. The greatness of Havass was due to the fact that he was also able to recognize the situation and possibilities of our country in the global geographical space. He knew also what effects the opening of the Suez Canal would assess on the positions of Fiume. He regarded the creation of the right hinterland as essential and to widen the already existing ones. The main means of was seen in the broadening of the railway network. The sea exit access of Hungary was linked to the extension of the Hungarian geopolitical space over to the Balkan peninsula. In the person of Rezső Havass we could respect a true “monarchiéer”.

1. Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét követően hazánk középhatalmi pozícióba került újra. A magyar térszervezés politika felismerte, hogy tengeri kijárat, illetve ezek gyors és olcsó megközelítése nélkül nincs esélye Magyarországnak a többi európai és világhatalommal felvenni a gazdasági versenyt. A magyar földrajztudomány hamar felismerte a Fiumében rejlő lehetőségeket, a kiegyezést követően megindult egy szisztematikus építkező munka, amelynek az egyik legfőbb motorja Havass Rezső lett.

A téma első kutatói közt tartják számon Fest Aladárt (1855–1943). Kedvelt városa volt Fiume, ahová a kor szokása szerint tanárnak nevezték ki. Munkái a magyar mellett zömmel olaszul és németül is megjelentek. Főként Fiume, illetve a város szerepköre állt írásainak

* Dr. PhD Bali Lóránt, egyetemi adjunktus Pannon Egyetem, Georgikon Kar, Vállalatökonómiai és Vidékfejlesztési Tanszék.

** Dr. habil. Pap Norbert tanszékvezető, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

*** Dr. Bali Lóránt publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj A2-MZPD-12-0113 projektazonosítóval rendelkező pályázata keretében. A társszerző Dr. Pap Norbert a kutatásrészét az OTKA T 49291 számú kutatási projekt keretéből finanszírozta.

középpontjában. A kortárs, Gonda Béla (1851–1933) 1910-ben megalapította a Magyar Adria Egyesületet és elindította annak lapját „A Tenger”-t. A rövid életű magyar tengerkutatás megalapítása az ő nevéhez kötődik. Írásai, munkássága a vízi közlekedés, főként pedig a magyar tengerpart és Fiume kérdésköréhez kapcsolódnak.¹

Havass Rezső (1852–1927) „a magyar imperialisztikus politikai földrajz” képviselője volt. A Magyar Földrajzi Társaságnak hosszú ideig alelnöke, főként, mint a balkáni magyar terjeszkedés és a „dalmát kérdés” szószólója vált ismertté. Írásai Fiume, a tenger, a kikötők és a nemzetközi-kapcsolatok témaköre köré szerveződtek. Munkásságáról a későbbiekben még részletesen értekezünk.²

Leidenfrost Gyula (1885–1967) szinte az egyetlen tengerkutatónk. Gonda Bélával együtt megalapította a Magyar Adria Egyesületet, és annak titkára lett. Kövesligethy Radóval együtt részt vett az 1913–14-es Magyar Adria Expedíción. A háború után lelkes szervezője volt az egyesület munkájának és bekapcsolódott a tengerészeti képzésbe is. Leidenfrost 1926-ban a nápolyi Stagione Zoologica kutatóintézetben dolgozott. Írásai a tengerkutatáshoz, főként az Adriához kapcsolódtak.

A talán legjelentősebb és legismertebb magyar geográfus, a két alkalommal a miniszterelnöki posztot is betöltő gróf Teleki Pál (1879–1941) volt. Rendkívül széleskörű politikai és gazdaságföldrajzi munkásság jellemezte. Kutatóintézetet alapított, egyetemi tanszéket vezetett, a Magyar Földrajzi Társaságban több vezető posztot is betöltött. Több nyelven írt és előadott, az angol, német és francia nyelvű publikációk mellett olaszul is jelentek meg írásai.

A legjelentősebb, nemzetközi szinten is számottevő eredményeket a magyar geográfia a Balkán kutatásában érte el, egy rendkívül széles szakmai palettán. A kutatásoknak mindenkor oka és következménye volt a magyar balkáni szerepvállalás megalapozása. Fiume és a magyar tengerpart problémája témakörében alkottak jelentőset. Ennek a „corpus separatum”-nak a szerepe a magyarországi modernizációban, a világtengerekre való kijutásban kiemelkedő. A vesztes világháború után Fiume elcsatolásra került, majd azt követően a kapcsolódó tematika is elhalt. Ezen időszakról kezdve tudományos témák csak sporádikusan jelentek meg, majd a fiumei generáció eltűnésével jórészt kivesztek. A második világháború után két évtizedig Magyarországon a magyar tudományosság csak erős korlátok közé szorítva működhetett a témát illetően. A korábbi publikációs tematika gyakorlatilag eltűnt.

2. Havass Rezső: a magyar imperialisztikus politikai földrajz atyjának szerepe a magyar Adria és kereskedelem politikában

Havass Rezső a magyar földrajztudomány és politikai földrajz egyik sajátos alakja. 1852. január 17-én Handtel Rezsőként látta meg a napvilágot Pozsonyban. Neve magyarosítására 1877-ben került sor. Életútját, tudományos és közéleti tevékenységét tanulmányozva a legszembevetőbb, hogy elődeitől és több kortársától eltérően aktív közéleti tevékenységet folytatott. A tudományos ténykedését saját maga finanszírozta, amely a jelen tudományos viszonyok között is ritkaságnak számít. Az elkövetkezendőkben a tudományos munkájára szeretnénk kitérni, majd a közéleti szerepét bemutatni.

Pályafutását Hunfalvy János tanítványaként kezdte meg. A húsz éves ifjú az elsők között léphetett az 1872-ben megalakuló Magyar Földrajzi társaság tagjai közé. Mestere hamar felismerte tanítványa átlagon felüli tehetségét és egyre nehezebb és nehezebb feladatokkal bízta meg. Bölcsészdoktori és tanári oklevelét 1877-ben szerezte meg. Disszertációját Ritter Károly összehasonlító földrajzáról írta, amelyet mesterének Hunfalvynak ajánlott. Havass szerint Ritter tette a földrajzot szintetizáló diszciplínává. „Egy olyan tudománnyá, amely úgy hasznosság, mint érdekesség tekintetében mi kívánni valót sem hagy hátra. Ő a

földrajzban természettudományt, történetet és bölcsészetet összesített”.³ Későbbi tevékenységében e „ritteri gondolatok” fogják vezérelni. Iskolai elvégzése után nem a tanári pályát, hanem a közgazdaságit választotta. 1893-tól az Első Magyar Biztosító Társaság Matematikai Osztályának vezetője lett. E jövedelmező állás is segítette abban, hogy kutatási és publikációs tevékenységét önmaga finanszírozta. A földrajzi problémák közül elsősorban a gyakorlati élettel kapcsolatosak felé orientálódott. Ezen érdeklődési kör szolgálatában jelent meg 1878-ban az első jelentős gazdaságföldrajzi értekezése a károlyváros-fiumei vasútról.⁴ Továbbiakban a tudományos felfogását három fő tényező határozta meg: Dalmácia, a tenger és a „kelet” (Balkán).

Ettől fogva publikációiban gyakorlatilag folyamatosan napirenden volt a magyar imperialisztikus törekvések tudományos képviselője az Adriára való kijutás intenzifikálásával és Dalmácia Magyarországhoz való csatolásával. A magyar tudományos-gazdasági életből kiemelkedve az elsők között ismerte fel a kereskedelem és a közlekedési kapcsolatok fejlesztésének fontosságát. Több erre vonatkozó elképzeléssel is rendelkezett a Magyar Birodalom szempontjából. „A magyar nemzetgazdasági és hatalmi törekvéseinek iránytűje keletre mutat. Nemcsak egy dicső múltnak, az Árpádok, az Anjouk és Mátyás király világpolitikájának hagyománya serkent minket erre a törekvésre, hanem érdekeink egész láncolata – kiváltképpen gazdasági téren – egyik legfontosabb feladatunkká teszi, hogy keleten, elsősorban a szomszéd Balkán-félszigeten, tért foglaljunk”.⁵

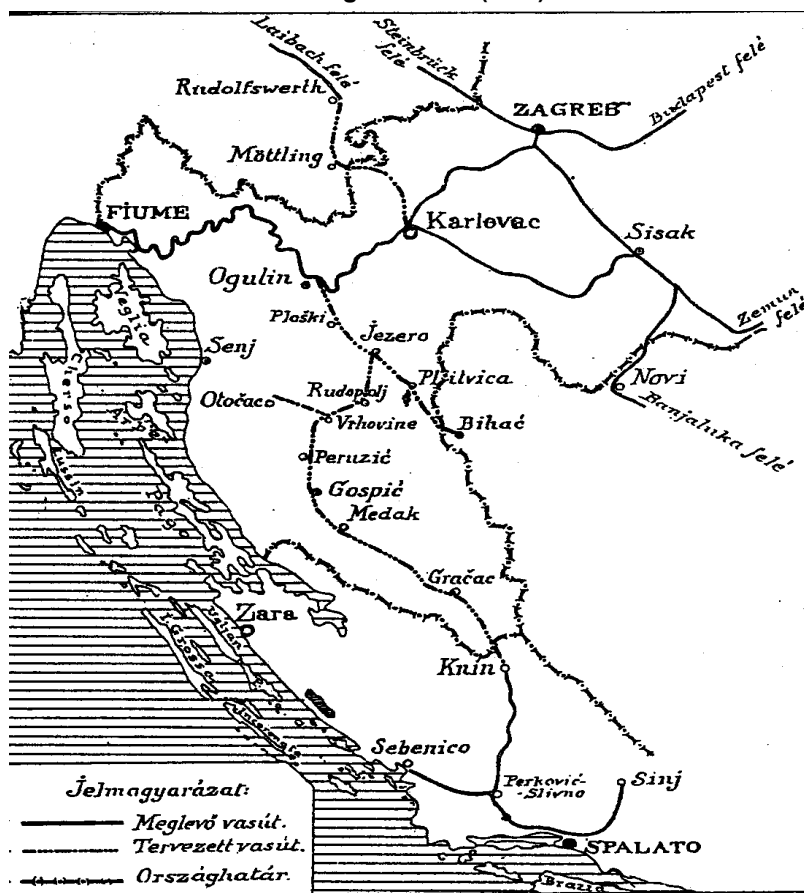
A fenti elképzelések rendszerébe illeszkedik a magyar–dalmát összekötő vasút ügyének felkarolása is. Ez a vonal teremtette meg a gazdasági kapcsolatok intenzifikálásának lehetőségét Dalmáciával, hozta közelebb azt Magyarországhoz. A magyar tengeri kereskedelmet csak korlátozottan ellátni képes Fiume kikötőjének kisegítése miatt merült fel az újabb fejlesztés igénye. Ennek legkézenfekvőbb megoldása „az Adriai tengeren csakis a dalmát kikötők lehetnek”.⁶

A gazdasági kapcsolatok elmélyítésének egyik fontos záloga volt, hogy minél sűrűbb és fejlettebb legyen a közlekedési hálózat. A dalmát kikötők (Fiume, Zára, Split, Sebenicó) szárazföldi összeköttetése nem csak a gazdaság érdekeit szolgálta, hanem a már küszöbön álló háborúban is stratégiai szerepet töltött be (hamar az ellenség kezére került).⁷ A hosszas viták ellenére és Havass tudományos érveléseinek köszönhetően a Magyar Kormány úgy döntött, hogy a „likai” vonalat fogják megépíteni (*1. ábra*).

A vasút másodrangú fővonalként épült meg, ezzel lehetővé vált, hogy gyorsvonatok is közlekedhessenek rajt. A kiinduló pont Ogulin állomás volt és Jezero, Vrhovine, Gospić, Gračac, Pribidic állomásokon át vezetett a dalmát határig. Ebből volt még két leágazás: Bihać (Bosznia), illetve Lika-Krbava megyében Otočac irányába. A fentiekből jól kitűnik, hogy gondolkodás módja egyszerre tartalmazott lokális és globális elemeket, amelyek piramis szerűen épültek fel egy dinamikus egészre alkotva, felismerve a szárazföldi hinterland szükségességét, illetve annak szoros „egymás mellett élését” tengerrel.

Amikor az előbbieken igyekeztünk Dalmáciával, az Adriával kapcsolatos gyakorlati irányelveit kifejteni, akkor már akarva-akaratlan szembetaláltuk magunkat a tenger, a tengeri kereskedelem fontosságával. Ebben az aspektusban két fontos művét szeretnénk megemlíteni: A suez csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiumére. Az 1869 novemberében megnyitott Szuezi-csatorna közelebb hozta Kelet-Ázsiát és Dél-Ázsiát, a Földközi-tenger medencéjéhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül Magyarország nem tudta kiaknázni az ebben rejlő kereskedelmi lehetőségeket. Gazdasági adottságaihoz mérten csak elenyésző hasznot tudott profitálni az Ázsia felé irányuló kereskedelem fellendüléséből. Ennek több oka volt. Többek között a Fiumei kikötő fejlesztésének korlátozott lehetősége, ezt elemezte a Fiume című tanulmányában. Ehhez még hozzájárul a magyar tengeri-kereskedelmi politika koncepciótlansága is!⁸

1. ábra. Az ogulin-knini (likai) vonal

Forrás: Havass Rezső (1911): A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége. 73. old.

1912-ben az Ő szervező munkája vezetésével jön létre a Gazdaság Földrajzi Szakosztály. Az alakuló ülésen Havass fejtette ki a szakosztály létrejöttének fontosságát és vázolta fel céljait. „Napjainkban a civilizált nemzetek szinte lázasan törektenek előre a gazdasági fejlődés útján, s kétségtelen, hogy a gazdasági törekvések egyik nélkülözhetetlen támaszát a földrajzi ismeretekben találják. ... De különösen rámutatunk a külkereskedelemre, amely civilizált nemzetek vagyonosodásának egyik fő forrása”.⁹

A szakosztály létrehozásának fontosságát több tényezővel igyekezett alá támasztani. Legfőbb okozati tényezőként az ország földrajzi fekvésével érvelt. A kelet és nyugat küszöbén való helyzet a gazdaságot arra predesztinálná, hogy Magyarországot erőssé tegye! Ennek ellenére ez nem történt így. Itt is megjelenik a Balkánnal, Fiumével való kapcsolatok intenzifikálásának igénye. Figyelmeztet a magyarok olaszokkal, németekkel való lépéshátrányára a magyar balkáni érdekek érvényesítése tekintetében. E tekintetben a jelen külpolitikai állással csaknem teljesen hasonló kép tárul elénk, akárcsak a ma politikusaihoz szólna.¹⁰

Havass Rezső az 1910-ben megalakult Turán Társaság alapító tagja. A „Turán” elnevezés egy német származású angol nyelvészről, Max Müllertől származik. A magyar geopolitikai gondolkodásba Vámbéry Ervin ültette át, megfogalmazva egy, az Adriától Kínáig tartó Eurázsiai Birodalom vízióját. A „turáni gondolat” köré tömörülő értelmiségiek több csoportba sorolhatók. A közös az volt bennük, hogy a magyarság geopolitikai törekvéseit szerették volna a Kárpát-medencében, illetve azon kívül újrafogalmazni. Egyeseknek ez a német és osztrák imperialisztikus törekvésekkel való versenyt jelentette a Balká-

non, az Adrián és a Kárpát-medence határterületein. Ne feledjük, ebben az időben Magyarországnak bizonyos pángermán és az egyre erősödő pánszláv törekvésekkel is komolyan kellett számolnia. Ebben a kontextusban talán jobban érthető, hogy Havass műveit miért hatják át mélyen az imperialisztikus gondolatok. A földrajztudományért folytatott tevékenysége mellett a polgári foglalkozását is magas szinten művelte. Ezt támasszák alá például: „A magyar biztosítási törvényjavaslat az életbiztosítás szempontjából”, „A hadibiztosítás”, „A gazdatisztek nyugdíj kérdése” című értekezései.¹¹

2. Összefoglalás

Napjainkban, amikor a magyar Fiume-kutatás éppen ébredő félben van¹² fontos, hogy a múlt tudományos tapasztalataiból merítve, ettől megerősödve új eredmények elérésére törekedjünk, amelyek a recens politika döntéshozói számára is használhatók. Ezért érdemes elődeink életét, munkásságát megvizsgálni, abból a megfelelő konzekvenciákat levonni. Havass Rezső személyében a magyar politikai földrajz és a magyar társadalom egy olyan karizmatikus személyiséget kapott, aki küldetésnek tekintette tevékenységét. Legfőbb célja a magyarság pozícióina a megerősítése volt az Adria Térségében. Ennek rendelte alá kutatásait, privát és hivatalos kapcsolatai egyaránt. Ezt természetesen mindig türelemmel, kitartással az észérvek fegyverével tette.

JEGYZETEK

1. Pap Norbert (2001): Törésvonalak Dél-Európában. PTE KMBTK, Pécs, 183 old.
2. Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA FKI. Budapest, 820 old.
3. Havass Rezső (1882): Ritter Károly Összehasonlító (Bölcsészeti) Földrajza. Wilkens és Waidl Könyvnyomdája, Budapest 12. old.
4. Pécsi Albert (1927): Havass Rezső emlékezete. In: Földrajzi Közlemények LV. kötet, Budapest, 81–83 old.
5. Havass Rezső (1913): Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. In.: Földrajzi Közlemények XLI. kötet, Budapest, 153–199. old.
6. Havass Rezső (1911): A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. In.: Földrajzi Közlemények XXXIX. kötet, Budapest, 68. old.
7. Havass Rezső (1881): Fiume. In: Földrajzi Közlemények XIX. kötet. Budapest, 233–244. old.
8. Havass Rezső (1887): A suezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.
9. Havass Rezső (1912): A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának megalapítása alakalmából. (A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság Földrajzi Szakosztályának programja) Kertész József Könyvészte. Budapest, 6. old.
10. Havass Rezső (1887): A suezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.
11. Havass Rezső (1909): A trializmus földrajzi szempontból. In.: Földrajzi Közlemények. XXXVII. kötet, Budapest, 380–390 old.
12. Jól mutatja ezt, hogy 2012 decemberében a Szegeden megrendezett V. Régiótörténeti Kutatások konferenciáján a Szervező Bizottság önálló Fiume szekciót állított fel, melynek keretében az alábbi előadások hangzottak el: Prof. Dr. Majdán János (Eötvös József Főiskola): A fiumei vasút kiépítése és a város alatti szakasz; Dr. Csc Makkai Béla (Károli Gáspár Református Egyetem): Horvátország és Fiume a magyar nemzetpolitikában a XIX–XX. század fordulóján; Dr. PhD Forman Balázs (Budapesti Corvinus Egyetem): Fiume szerepének változásai 1918 után; Dr. CsC Nagy Miklós Mihály (Nagymagyarország): Magyar kikötőváros a térben. Fiume földrajzi funkciói; Dr. PhD Simon P. Piroška (Kaposvári Egyetem): Támadás Fiume autonómiája

ellen. A fiumei Közigazgatási Bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán; Dr. habil. Gulyás László (Szegedi Tudományegyetem): Fiume kérdése a versaillesi békekonferencián.

Az előadások egy jelentős része a Közép-Európai Közlemények No. 22-es számában (VI. évfolyam 2013/3. szám) „Tanulmányok Fiuméről” rovatban meg is jelent. Ezek bibliográfiai adatai az alábbiak: Hajdú Zoltán: Fiume 1868–1918: Erisz almája, avagy lebegő gyöngyszem Szent István koronáján? 7–14. old.; Makkai Béla: Horvátország és Fiume a dualista korszak nemzetpolitikai törekvéseiben. 15–26. old.; Nagy Miklós Mihály: Magyar kikötőváros a térben. Fiume földrajzi funkciói. 27–38. old.; Majdán János: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza. 39–46. old.; Simon P. Piroska: Támadás Fiume autonómiája ellen 47–54. old.; Szávai Ferenc: Vegyes választott döntőbíróóságok (Fiume területén keletkezett pénzügyi kérdések rendezésére. 55–63. old.

Felhasznált irodalom

- Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA FKI. Budapest, 820 old.
- Havass Rezső (1881): Fiume. In: Földrajzi Közlemények XIX. kötet. Budapest, 233–244. old.
- Havass Rezső 1882: Ritter Károly Összehasonlító (Bölcsészeti) Földrajza. Wilokens és Waidl Könyvnyomdája, Budapest 93 old.
- Havass Rezső (1887): A suezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest
- Havass Rezső (1909): A trianoni földrajzi szempontból. In: Földrajzi Közlemények. XXXVII. kötet Budapest, 380–390. old.
- Havass Rezső (1911): A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. In.: Földrajzi Közlemények XXXIX. kötet, Budapest, 67–85. old.
- Havass Rezső (1912): A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának megalapítása alkalmából. (A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság Földrajzi Szakosztályának programja) Kertész József Könyvészete, Budapest.
- Havass Rezső (1913): Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. In.: Földrajzi Közlemények XLI. kötet, Budapest, 153–199. old.
- Pap Norbert (2001): Törésvonalak Dél-Európában. PTE KMBTK, Pécs, 183 p.
- Pécsi Albert (1927): Havass Rezső emlékezete. In: Földrajzi Közlemények LV. kötet, Budapest, 81–83. old.

LÁ CZAY MAGDOLNA*

A TÁRSADALMI TRADÍCIÓ ÉS PROGRESSZIÓ FOLYAMATAINAK KAPCSOLÓDÁSA AZ ÉSZAKKELETI RÉGIÓ VÁLLALKOZÁSAIBAN

RELATIONS OF SOCIAL TRADITIONS AND PROGRESSION PROCESSES IN THE ENTERPRISES OF THE NORTHEASTERN REGION

ABSTRACT

The social processes of borderline minor villages have developed unique formations since the regime change in Hungary. Initially they were realised in the creation of forced enterprises and later on in the modern forms of the so-called social enterprises of local authorities. Hereby I examine the survival of traditional social values on its complexity by the more popular integration approaches of historical and management sciences. In minor settlements local entrepreneurs, even mayors, who were earlier considered to use outdated methods, adapt their previous knowledge and traditions to the organization and management of their present enterprises. They mostly employ communal workers or unemployed ones for these traditional agricultural enterprises. As for the schools of management, contingency theories seem to provide us with the combination of methods of the fields of sciences, which focus on the question whether the phenomenon can be considered progressive.

1. Bevezetés

Az északkeleti határmenti térségekben az aprófalvas településeken a rendszerváltás óta a társadalmi folyamatok sajátos formációkat produkáltak, amelyek először a kényszervállalkozásokat hozták, majd egy új jelenséget is megfigyelhattunk, amit az önkormányzatok szociális vállalkozásainak nevezhetünk. Ebben a folyamatban a társadalom tradicionális értékeinek a továbbélését a történettudományi és a vezetés tudományban egyre terjedő integrációs szemléletű irányzatok révén a maga komplexitásában vizsgálom. A kis településeken a közmunkásokkal, munkanélküliekkel végzett hagyományos mezőgazdasági vállalkozások szervezésében, vezetésében – korábban túlhaladottnak ítélt módszerekkel élő – helybeli vállalkozókat, nem ritkán polgármestereket találunk, akik korábbi ismereteik, tradícióik alapján vezetik a vállalkozásaikat. A menedzsment iskolák közül a kontingencia elmélet irányzatai lehetőséget kínálnak a tudományterületek módszereinek az ötvözetére, aminek egyik fő kérdése, hogy a jelenséget minősíthetjük-e, ha igen, milyen szempontból, progresszívnek.

2. Fenntarthatóság a leszakadó régióban?

A címben jelölt Északkeleti régió pontosítása a különböző társadalomtudományi diszciplínák meghatározásainak ismeretében sem könnyű. A gazdasági, a földrajzi, a történeti vagy a méreetszerinti mikro – mezo – makro, vagy a térszerkezeti, fejlesztési régió definíciók sokasága sem volt kölcsönözhető feltételek nélkül, így a Gulyás László¹ által kiemelt

* Dr. habil. Láczy Magdolna tanszékvezető főiskolai tanár, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar.

közös jellemzőt, a térséget választottam megjelölésként, és csak annyiban használok a régió vagy a regionalizmus fogalmat, amennyiben a források vagy a programok ezt szükségessé teszik. Az északkeleti határmenti térség meghatározásakor ugyanis mindenképp szembekerülünk az igazgatási, a fejlesztési-statisztikai, a térszerkezeti besorolás dilemmáival, viszont, amire fel kívánom hívni a figyelmet, hogy szinte valamennyit megszenvedte. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határmenti kistérségei, ma járásai ugyan különböző kistérségekhez sorolhatók, van azonban olyan történeti azonosságuk, amely valamennyi települést érinti. Ez a határmentiség, amely a szerves fejlődés kereteit mesterségesen elválasztó korlát volt a 20. század nagy részében. A lakosság történeti emlékezetében azonban létezett ennek megéléséhez minta, hiszen más formában, de a török kortól, tehát régtől ismert ezen a tájon a hatalmi, az igazgatási megosztottság. A szétválasztott nagy tájak közötti részeken, a Partiumban már ekkor egyszerre volt jelen a települések zártsága és nyitottsága, kiszolgáltatottsága és önszerveződő képessége. A huszadik század lassan gyógyuló betegségeket zúdított az itt élőkre. A század második részét tekintve, az MTA kutatócsoportja² megállapította, hogy „Az elmúlt hatvan évben háromszor alakították át a falvak gazdaságát. A mezőgazdaság átszervezésében mindhárom esetben figyelmen kívül hagyták a gazdasági logikát. A fő szempont a politikai volt. Az elmúlt hatvan évben háromszor kellett újjászervezni a falusi társadalom életét politikai megfontolások alapján. Megszűntek és újjáalakultak presztízscsoportok. Új értékek honosodtak meg.” Az idézett hatvan év nem egy generációt érintett, és nem egy rendszerváltást hozott, hiszen volt fölosztás, téveszesítés és privatizáció, amelyeken belül újabb szakaszokat formált az átrendeződés, tehát érdemes lenne akár külön-külön is megvizsgálni, vajon voltak-e találkozási pontjai az emberi létből következő nemzedékváltásnak és a gazdasági, a társadalmi változásoknak az említett fordulatokban. Viszonylag kevesen vállalkoztak arra, hogy az egyes ember életében lejátszódó le- vagy felfelé irányuló, ám a szülők helyzetétől, a korábbi életformától eltérő változásokat vizsgálják. Közülük a paraszti életformát vizsgáló néprajzkutató, Szabó László³ a nemzedékek közötti viszonyról igen sok érdekességet állapított meg. Szerinte a történelem nem ismer olyan példát, amely tisztán generációs különbségek miatt eredményes szervezkedést bizonyítana. Természetesen a generációk érdeklődése, tudása, kapcsolatrendszere eltérhet, de a falusi (értsd alatta a paraszti – L. M.) közösségekben az idősebbeknek megvolt a tisztelete. Ennek sajátos megnyilvánulási és egyben a legjellemzőbb hazai társadalmi színtere a mezőgazdaság. Egy társadalom modernségét a 18. század óta azzal is szokás jellemezni, hogy milyen a mezőgazdasága. A volt feudális kötöttségeket mennyire váltotta fel a polgárosodás, az árutermelés.

A magyar mezőgazdaságnak volt egy időszaka, az 1970-es évek eleje, amikor a világ figyelmének középpontjába.⁴ A szövetkezetek nagysága, vezetői és a termelési struktúrája mind viszonylagos összhangba került, amellyel párhuzamosan létezett a „magyar modellhez” tartozó háztáji gazdálkodás. Ez utóbbi a magánszféra megerősödését hozta, hiszen a munkaigényes kultúrák piacérzékeny művelése folyt itt. Erre az időszakra nőtt fel egy új szakember generáció, akik a technikumokban, mezőgazdasági főiskolákon, egyetemeken ismerkedtek meg a gépesítés, a növényvédelem, a feldolgozás és az értékesítés modern technológiáival. Ők váltak a magyar mezőgazdaság elitjévé, kezükben tartva mind az anyagi, mind a helyi politikai hatalmat, legtöbbször a helyi önkormányzatok vezetői is, és igazi erényük szaktudásukban rejlett. A következő évtizedben további differenciálódások mentek végbe, és egyesek közülük a magánvagyonukkal emelkedtek ki, mások a hagyományos termeléshez a feldolgozást is igyekeztek megszervezni. A rendszerváltást követő kárpótlási törvény⁵ a tulajdonviszonyokat először visszarendezte nagyjából az 1948-as állapotnak megfelelően, de rövidesen megindult egy spontán szerkezetváltás, amelynek során ők lettek azok, akik a rendszerváltás után a mezőgazdaság elitjét alkotják. A korábbi

kutatásom igazolta,⁶ hogy két csoportot tudunk megkülönböztetni. Az elsőbe a korábbi vezetők közül azok sorolhatók, akik vagyonukat a privatizálás során meg tudták alapozni, a szaktudásukat általában felsőfokú végzettségük garantálta, és széleskörű szakmai kapcsolatokkal rendelkeztek. Nagyjából ők azok, akik a sikeres időszakban indultak, és napjainkban vonulnak vissza. A másik csoportot azoknak a régi gazda családoknak a gyermekeiből látjuk kiválni, akik a korábbi hagyományok alapján kötődtek a földhöz. Gyermekeiket tanították, esetleg más szférában kezdtek dolgozni, de munkahelyük elvesztése után visszatértek a szüleik foglalkozásához, visszaköltöztek a falvakba. Az újrakezdéshez legtöbbször a visszakapott föld, a volt munkahelyen kifizetett végkielégítés és a magasabb iskolai végzettségük során kialakult alkalmazkodó képességük adott lendületet. Ma ez a réteg egyre inkább kiválik, ők adják a helyi önkormányzatoknak a hátteret, és megfigyelhető, hogy gyermekeiket a mezőgazdaság vertikumához kapcsolódó szakterületeken taníttatják. Az indíttatás keresése nélkül is megállapítható mindkét esetben az a ma még talán kevésbé értékelte tény, hogy mindkét csoportban magasabb iskolai végzettségűeket találunk, mindkettőnek van szakmai hagyománya, az egyes településeken a közéletre befolyása, presztízse. Megfelelnek mindazoknak a jellemzőknek, amelyekkel országos és nemzetközi mércével nézve a rendszerváltó elitet jellemeztük. Feltételezésünk szerint ugyanazok a folyamatok lejátszódtak kisebb térségekben, régiókban, mint az országos és nemzetközi gazdasági, politikai, társadalmi életben. Összhangban tehát az országos eseményekkel megvoltak és vannak a megyének, a falunak is a maga sajátosságai, társadalmának szerkezetében a centrumban lejátszódó folyamatok párhuzamos, bár módosult mintái.

Az elmúlt negyedszázadban azonban ez a régi-új elit, akiket napjainkban célszerűbb lenne parasztpolgároknak vagy agrárvállalkozóknak nevezni, már átadja gyermekeiknek a helyüket. A kistelepüléseken ma élő vállalkozók, önkormányzati vezetők azonban olyan új problémákkal találták szembe magukat, talán kis mértékben az Unióhoz való csatlakozást követő sajátos hazai értelmezésű konvergencia programoknak, nagyrészt az elhúzódozó gazdasági válságnak a következtében, aminek kezelésére, megoldására nem kaptak használható külső mintát, így kénytelenek saját elődeiknek a gyakorlatát felidézni.

3. A fejlesztési programok helyi hatásai

Jelentés a magyar népesség helyzetéről címmel 2009-ben a KSH Népeségtudományi Intézete Demográfiai portré kötetet jelentetett meg, amely már számos olyan társadalmi, gazdasági változást dokumentál számokkal, amelyek a rendszerváltás utáni, sőt az Európai Unióhoz való csatlakozásunk óta alakultak, erősödtek meg. Sajnálatos, hogy ezek közül számos negatív tény fokozottabban vonatkozik az Északkeleti térségre. A legnagyobb eltéréseket a munkanélküliség, a foglalkoztatás, az elvándorlás és az előregedő kistelepülések, valamint a roma lakosság nagyobb arányában találták már ebben az időszakban is. Nagyrészt a felsorolt hátrányos területek tényeinek, információinak az ismeretében fogalmazódtak meg az integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási programok, amelyeknek az volt a célja, hogy az uniós források sikeres felhasználására készítsék fel az érintett térségek lehetséges pályázóit. Az általam vizsgált térség talán legsúlyosabban érintett kistérsége (2013 óta ismét járása) a fehérgyarmati és a vásárosnaményi, amelyeknek az esélyeit súlyosan rontotta a vállalkozási szerkezete, hiszen döntően az önfoglalkoztató kényszervállalkozások határozzák meg, melyek gyenge tőkeerővel és versenyképességgel rendelkeznek. A térség gazdaságából ekkor még hiányoznak a tőkeerős középvállalkozások.

A fehérgyarmati 2005-ös integrált fejlesztési programban még az volt olvasható:⁷ „Az országos fejlesztési elképzelések, a területfejlesztés kiemelt céljai között szerepel a területi

kiegyenlítőds, valamint a határ menti kapcsolatok élénkítése, így a fejlesztések kiemelt célterületei között szerepel a Fehérgyarmati kistérség is, így jelentős állami támogatás érkezik a területre, ami az integrált program megvalósítását segíti.”

Még ennek a reményében írják: „Falvakban, agrártérségekben élő, szociálisan hátrányos helyzetű családok, tartós munkanélküliek, földnélküliek életminőségének javítására, a meglévő munkaerő és technika mezőgazdasági tevékenységbe történő bevonására szolgál az a társadalomfejlesztő program, amely szociális földprogram néven vált ismertté. A kistérségben Túrlicse, Cégénydányád, Tiszakórod, Milota, Tiszacsécse, Fülesd, Botpalád, Kispalád, Uszka, Tisztaberek, Túrístvándi területén mintaprojektek működnek ezen program keretében. A project lényege a természetbeni támogatás és szolgáltatás.”

Idáig vezethető vissza az a gazdálkodási forma, amelyet ma már önkormányzati, települési vagy szociális gazdálkodásként határozok meg. Ugyanezen falvakban döntően ma is hasonló módon keresik kenyerüket. Időközben azonban volt egy 2007–2013 közötti időre elfogadott Új Magyarország Fejlesztési terv, amely az észak-alföldi régió fejlesztésének átfogó céljaként azt jelöli meg, hogy Kelet-Közép-Európa minőségi élet-, egészség- és rekreációs központjává váljon. Ez – sajnos – a többi régióval összehasonlítva azt is jelentette, hogy erre a környékre munkahelyteremtő új beruházásokat nem terveztek, az ökológiai rendszerek fenntarthatóságát legfeljebb egy-két logisztikai központtól kell majd megvédenie, és a turisztikai cél is értelmezésre, magyarázatra szorul. Ennek ellenére természetesen sok pályázat nyert, infrastruktúrafejlesztés történt, de új munkahelyek alig jöttek létre, a munkanélküliség országos viszonylatban kiemelkedően magas, sőt a megyei átlag is nagy szélsőségek mutatója, mivel egyes kistérségekben eléri a 15–19%-ot.

1. táblázat. A foglalkoztatási ráta és a munkanélküliség összehasonlítása 2006–2012

Table 1. A comparison of the employment rate and unemployment 2006–2012

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Országos foglalkoztatási arány %	50,9	50,9	50,3	49,2	49,2	55,8	51,4
Sz-Sz-B megyei foglalkoztatási arány %	42,9	42,4	40,9	40,6	41,9	42,4	45,7
Országos munkanélküliségi ráta %	7,5	7,4	7,8	10,	11,2	10,9	10,6
Sz-Sz-B megyei munkanélküliségi ráta %	13,6	14,7	17,5	19,1	18,4	15,8	13,3

Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek (2000–2012), KSH

4. A szociális földprogramtól a települési szociális gazdálkodásig

Dolgozatomnak nem célja a közfoglalkoztatás történeti bemutatása, még kevésbé az ezt szabályozó számos törvény, rendelet elemzése, de néhány pontban mégis érdemes felvázolni az állam passzív és aktív foglalkoztatáspolitikai koncepciójának a változásait, amelyekkel a rendszerváltás óta minden kormány igyekezett a munkanélküliséget kezelni. Jól lehet már 1886-ban született rendelkezés a munkanélküliek ellátásának rendjéről, ám ekkor még ez korántsem volt olyan méretű probléma, mint amekkorára napjainkban nőtt. A témánk szempontjából három foglalkoztatási formát emelek ki, amelyek időrendben következtek, illetve módosították a munkanélküliek foglalkoztatási lehetőségeit: ezek a közmunkaprogram, a közcélú munka és a közfoglalkoztatás.

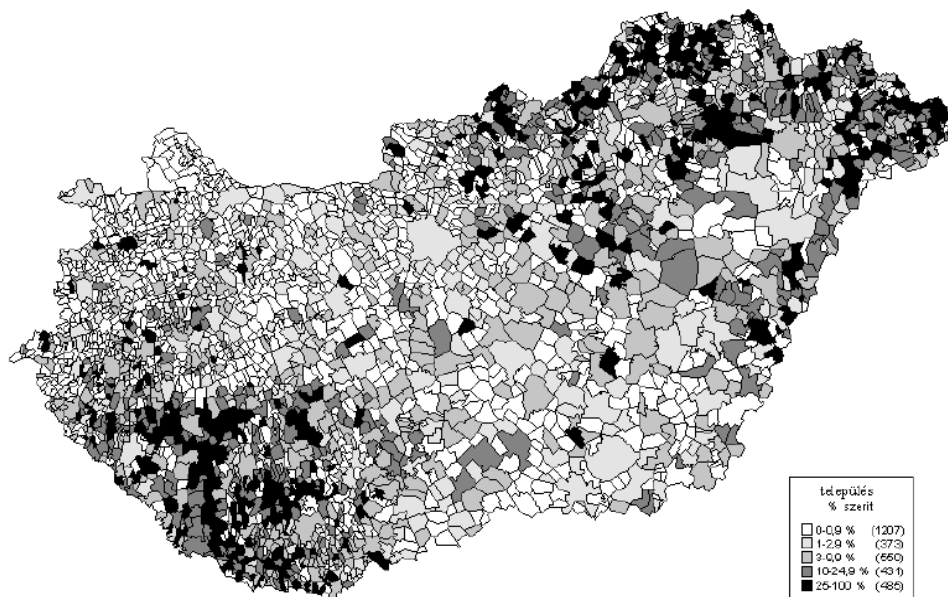
Az 1993. III. tc. a szociális ellátásról és igazgatásról rendelkezett, és megalapozta a későbbi módosítások kereteit, amelyben a segélyezés és a munkába való visszatérés arányait igyekeztek az egyes kurzusok befolyásolni. 1996-tól a Közmunka Tanács irányításával vezették be a közmunkaprogramot, amelynek az aktív foglalkoztatás elősegítése volt a célja. 1997-ben már az önkormányzatok is módosíthatták a településükön élők támogatási

rendszerét, mivel az aktív korú munkanélküliek számára közcélú munkát kellett szervezniük. Legtöbbször a működési feladataik ellátásába vonták be őket, de az időszakos és szak-képzettséget nem igénylő munkák száma véges volt, és a közcélú munkák irányítását sem tudták sok helyen jól ellátni. 2000-től ismét a közfoglalkoztatás kerül előtérbe, de jelentős változtatása csak 2011-ben, a CVI. tc. megjelenésével következett be. Ez alapján szerveződik meg a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, és ez a törvény mondja ki, hogy az önkormányzat közfoglalkoztató. A közfoglalkoztatottak munkaformáiról, a munkákhoz kapcsolódó bérézésről a 2012. I. tc. rendelkezik. A közmunkák tipizálásaként megemlíthetők a korábbi hagyományosnak tekintett, az országos közfeladatokat támogató, a kistérségi Start programok és az egyéb, a fentiekbe nem sorolhatóak. Az önkormányzatok számára, akik immár az igazgatási teendőik mellett közfoglalkoztatók is lettek, a 2011. CLXXXIX. tc. 13. §. kijelöli a helyi közügyek, valamint a helyben biztosítható közfeladatok körében ellátandó helyi önkormányzati feladatokat.

A kialakított jogi-igazgatási keretek a települési önkormányzatoknak olyan jogokat adnak, amelyek a fennálló kényszerek kezeléséhez adnak felhatalmazást. Jól rávilágítanak erre azok a célkitűzések, amelyeket a Start munkaprogram céljai között olvashatunk: szövetkezeti vállalkozás a mezőgazdasági munkában, az önfenntarthatóság, az önellátás stb. Szomorú párhuzam jut eszembe, és az első magyar gazdasági folyóiratra és szakkönyvre gondolok.⁸ Vizsgálódó Magyar Gazda majd a Nemzeti Gazda című lapokra, amelyeket az 1763-ban ezen a tájon született Kisszánthói Pethe Ferenc szerkesztett, és tanácsadó könyvére, a Pallérozott magyar gazdaságra. A két és fél évszázad nagy idő, a világ sokat változott, de az új köntös alatt régi bajok újulnak, és kérdés az, hogy a régi javallatok ma is használhatnak-e.

Ehhez mindenesetre tudni kell, hogy kik a közfoglalkoztatottak. A szociográfiai elemzésre nem vállalkozva, néhány tényről azonban ki kell emelni, hogy megérthessük, miért jöhetnek létre a települési gazdaságok. A 20. századi migrációs folyamatok ismertetésénél a demográfusok szinte minden esetben kiemelik, hogy az ország Északkeleti térségeiből vándoroltak el legtöbben. Így történik ez a rendszerváltás óta is, de voltak kisebb eltérések. 1990–2006 között volt egy visszavándorlási hullám, amikor a munkanélküliek, a nyugdíjazottak, a korábban ingázók visszaköltöztek az egykori lakóhelyükre. Az északkeleti térségben azonban ennek ellenére folyamatosan negatív a belföldi vándorlási egyenleg. Az országban a lakosság lélekszámához képest a legjelentősebb vándorlási veszteséget Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megye szenvedte el.⁹ Ennek ellenére Budapest és Közép-magyarország után mégis az Észak-Alföld a legnépesebb, a népességszám arányban a harmadik helyen áll. Ennek egyik oka a már említett visszaköltözésben keresendő, amely növeli az inaktív korú és munkanélküli népességet, másrészt a roma lakosság gyorsan emelkedő létszámában, amely a második legmagasabb az Észak-Magyarországi régió után. Az általam vizsgált határmenti aprófalvas településeken számottevő a roma lakosság növekedése, egyes településeken a megyei átlagnak a többszöröse az arányuk. Az adatok számszerűsíthetőségét azonban az egyes felmérések, az összeírások sem tudják pontosítani, Habcsek László¹⁰ kísérleti számításai viszont azt prognosztizálják, hogy akár egy-két generáció alatt duplázódhat vagy ennél is nagyobb lesz a magukat nyíltan romának vallók aránya. A prognózisok ritkán pontosak, de bárhogyan alakul majd, azt már tapasztaljuk, hogy a gyermekvállalás lényegesen nagyobb a roma nőknél. A kistépüléseken tehát kettős trend tapasztalható, az őslakók fiataljainak egy jelentős része másutt keres munkát, letelepedést, míg a felnövekvő roma lakosság integrációjának segítése az otthonmaradtakra, az önkormányzatokra hárul.

1. ábra. A cigány népesség területi eloszlása – az adott település lakosságának arányában
Figure 1. Roma population in Hungary- in relation to the rate of local population
Settlements in %

Forrás: Hablicsek L. 2007, Kertesi G.–Kézdi G., Socio-typo, Bp. 1998.

Az adatok csak tájékoztató jellegűek, mivel nem mindenki vállalja roma identitását, folyamatos a vándorlás, gyorsabb a nemzedéki váltás, de az elmúlt 15 évben a trend nem változott, sőt ugyanezen térségekben nőtt a nagyobb roma lakosságú települések száma. A járáások településein belül a leginkább érintett kistelepülések száma igen magas.

2. táblázat. A kistelepülések aránya az egyes járáásokban

Table 2. The rate of small settlements in the districts

Települések lélekszáma	Fehérgyarmati	Csengeri	Mátészalka	Vásárosnamény
500 főnél kevesebb települések aránya	39%	63%	7%	15%
500-999 fő közötti települések aránya	46%	9%	23%	59%
1000 főnél kevesebb települések aránya	85%	72%	30%	74%

Forrás: saját szerkesztés

Összegezve a kistelepüléseken csökkent az iskolázott fiatalok és nőtt a munkanélküliek száma, akiknek a helyi vállalkozók időszakos mezőgazdasági munkái alkalmi, és a közfoglalkoztatás pedig egyfajta rendszeres foglalkoztatást kínál.

A települések vezetőinek a közmunka programra kapott támogatást évente kell megpályázni, ezáltal a tervezett, tudatos gazdálkodás, a szociális ellátás biztonsága csak abban az esetben garantált, ha tényleg képesek egy önellátó szintet elérni. A lehetséges munkafajták kiválasztásakor a vezető újabb dilemmák elé kerül. A közmunkások száma, felkészültsége elsősorban a munkaigényes feladatok vállalását teszi lehetővé, mondjuk erdőtelepítést, de csak akkor, ha a csemetéket, a szükséges eszközöket támogatásként megkapják. A polgármestereknek a szociális vállalkozás elindításakor tehát a legfontosabb feltételek hiányosságaival kell szembenézniük, például nincs indulótőkéjük, az alkalmazottaknak, a közmun-

kásoknak nincs korszerű szaktudása, nem állnak rendelkezésre modern termelési eszközök, a megtermelt termékekre azonban van igény, noha ez nem feltétlenül piaci, sokkal inkább a segélyek kiváltását, kiegészítését szolgálja, a hagyományos közmunkákkal pedig a település közfeladatainak egy részét váltják ki.

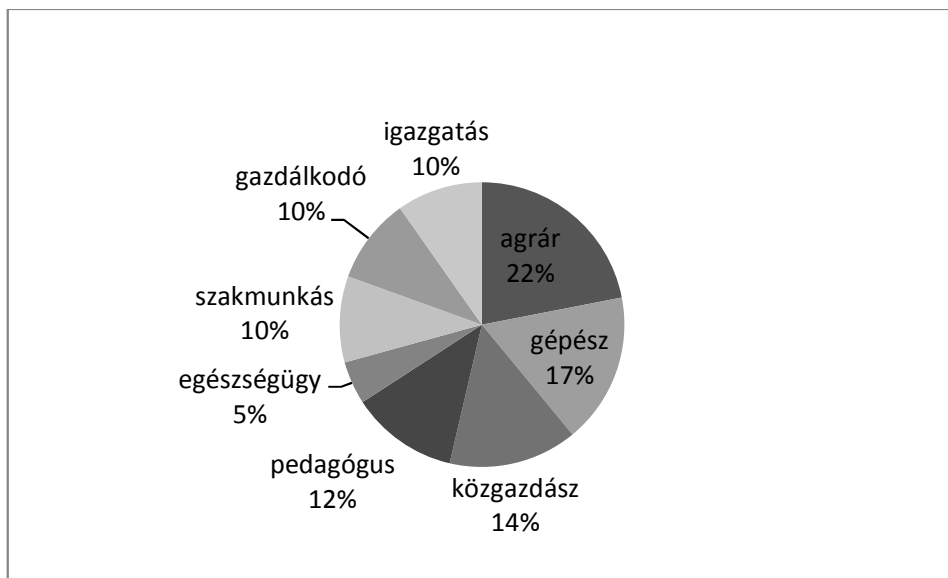
5. Kik a vállalkozó polgármesterek?

A megkérdezett polgármesterek közül 41-en számoltak be arról, hogy ők miért és hogyan szervezik a közmunkát, hogy milyen mezőgazdasági termelőmunkát irányítanak. Természetesen adódik a kíváncsiság, kik ők, mi lehet a motivációjuk. Ezt a kérdést már a rendszerváltó mezőgazdasági szakemberek korábbi állapotának vizsgálatakor is felvetettem, aminek alapján a bevezetésben leszögezett tételt, miszerint a helyi elit létét, viselkedését bizonyítottnak találtam, amit az azóta bekövetkező generációváltás is megerősített.

A kistelepüléseken polgármesterek jelentős része közülük kerül ki. A gazdálkodó polgármesterek közül kettő kivétellel mindenki helybeli származású, apja, nagyapja is vezető személyiség volt. A két nem helybeli is megyebeli, és házastársa révén került ide. Szakmai rátermettségüket az iskolai végzettségük szintjének és azok ágazati megoszlásával kívánom illusztrálni.

2. ábra. A polgármesterek végzettsége ágazatonként

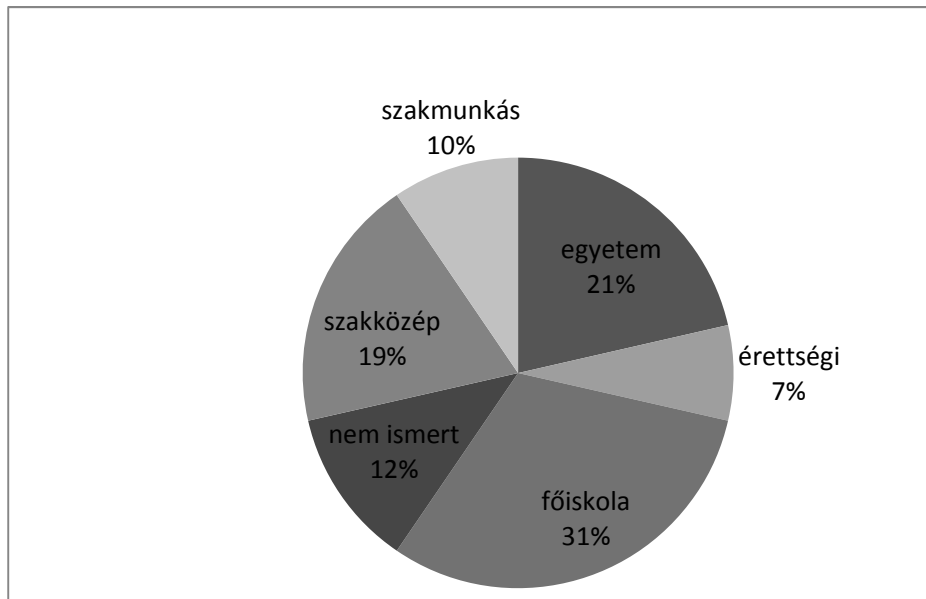
Figure 2. The qualification of mayors in sectors

Forrás: saját szerkesztés

A hagyományos szakterületek még idézik az egykori téesz ágazatokat, mivel a gépészek leggyakrabban mezőgazdasági szakközépiskolában vagy főiskolán végeztek, a gazdálkodók csoportját alkotók nem árulták el, milyen végzettséggel rendelkeznek, ők idősebbek és feltehetően nincs dokumentált szakképzettségük. A pedagógusoknál is kevesebb polgármesternek van igazgatási szakirányú felkészültsége, de nem ritka a többdiplomás vezető sem.

Az iskolázottság szintje is hasonló megoszlást mutat, 51% a felsőfokú, 27 a középiskolai végzettségű polgármester, akik közül néhányan olyan kis faluban teljesítik szolgálatnak minősíthető munkájukat, ahol csak egy-két száz ember él.

3. ábra. A polgármesterek iskolai végzettség szerint**Figure 3. The education level of mayors**

Forrás: saját szerkesztés

A jelenség tudományos értékelését a kis egyedi minták, a kényes társadalompolitikai kérdések, a nyugati polgárosodási minták alapján értelmezhetetlen igazgatási szervezet, talán nem teszik divatossá. Különösen megnehezíti a véleményformálást az az ellentmondás, amely az összevonást, az elsorvasztást, ezzel egy időben a turisztikai, ökológiai értékek védelmét tartja a fenntarthatóság racionalitásának. Ugyanakkor a vezetéstudomány 21. századi nemzetközi jelenségeinek helyi alkalmazhatóságát figyelhetjük meg. Berde¹¹ szerint a jelentős változást a feladatelvű struktúrák megjelenése hozott. Az ad hoc és a projekt szervezetek nagy rugalmassággal képesek alkalmazkodni a környezet kihívásaira, ki tudják aknázni a szervezeti kultúrában rejlő erőforrásokat, könnyebben át tudnak alakulni. A települési szociális vállalkozások szervezetét mindenképp ezzel a megközelítéssel, ráadásul az ad hoc és a projekt szervezetek sajátos kombinációjaként értelmezhetően lehet definiálni. A munkaerő toborzást a munkanélküliek segélyezési szabálya, míg a munka indításának a megnyert közmunkapályázat adja a kezdetét. Noha a gazdasági elemzés ilyen feltételek között nagy hatékonyságra nem utalhat, a vezetési feltételek elemzése igen tanulságos. A kontingencia elmélet nem csak a nagypályázatok konkrét feladatcsoportjainál, hanem a kistépülések kispályázatainál is érvényesül, és erőforrásként jelenhetnek meg olyan magértékek, amelyek a lassú, organikus fejlődés elindulásának a reményét is magukba foglalják. Ez azonban a polgármester-közfoglalkoztató részéről olyan elkötelezettséget feltételez, aminek a motivációjáról a szakirodalomban csak elméleti feltételezéseket találunk. Itt azonban a történeti és a vezetéstudományi értékelés helyett a jelenségek leírására, a bennük rejlő kérdések és kételyek megfogalmazására vállalkozhatok.

Krajcsák Zoltán¹² az elkötelezettség és a motiváció kapcsolatának három előfordulását írja le, felhasználva Herzberg, Meyer, Allen és mások munkáit. Létezik az affektív elkötelezettség, amely az érzelmi kötődés attitűdjét feltételezi, akik hosszú távon képesek azonosulni a szervezettel. Jelen esetben kérdés, hogy a településsel vagy a beosztásukkal? Krajcsák megemlíti a kalkulatív alapú elkötelezettségi attitűdöt, ami szerint addig marad az egyén a szervezetben, ameddig az számára megéri, míg jobbat nem talál, és létezik az a normatív elkötelezettség is, amely erkölcsi kötelezettség érzésén alapszik. A települések

vezetőinek stabilitása, családi örökletessége a társadalomtörténet kutatójában más kételyeket is ébreszt.

A kistelepülések polgármestereiből újjászerveződhet-e az új század dzsentrí világa? Belátható, hogy minden feltétel adott ehhez, most mégis egy 19. század eleji új reformkori attitűd kialakulásában bízhatunk. Abban, hogy genrtípek lesznek, és affektív elkötelezettségük végre egy alternatív magyar működőképes alternatív modellhez vezeti el az itt élőket. Berzeviczy szerint¹³ az angol értelemben ez a szó ugyanis azt jelentette, az egész művelt, vagyonos és tekintéllyel bíró középosztály, amelyben benne foglaltatnak a nagyobb földbirtokosok, a tudomány emberei, a jogászok, nagykereskedők, katonatisztek, papok stb. születésre való minden tekintet nélkül. Csak gentlemannek kell az illetőnek lennie, innen a büszke közmondás, hogy „a király valakit nobleman-né meglehet, de *gentleman-né nem!*” Minden új jelenségben keressük az elődeink tapasztalatát, felhasználjuk szellemi örökségüket, ezért gondolom, hogy ennek felidézése nem a kistelepülések gondjainak az elszigetelését, sokkal inkább elismerését szolgálja, és segítheti a figyelemfelkeltés a régi-új helyi elitet, hogy a régi célokat talán most eredményesebben fogják tudni képviselni, érvényesíteni.

JEGYZETEK

1. Lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914, Bp. Kárpátia Stúdió.
2. Bognár László–Csizmady Adrienn (2007): A falvak helyzete – közhangulat falun, in.: Közgazdaság, Tudományos füzetek II. évf. 3. szám 21–26. old.
3. Szabó László (2008): Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben nemzedéki ellentét, In.: Generációk a történelemben, szerk. Gyáni G.–Lácza M., 247–259. old.
4. Honvári János (2006): XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek, Bologna – Tankönyvsorozat, Bp.
5. Gulyás László: A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. 178–179. old. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyitervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
6. Lácza M. (2008): Hagyományok és az elit szerepe az agrármenedzsmentben, in.: dr. Dienesné dr. Kovács Erzsébet–dr. Pakurár Miklós (szerk.): Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben. Debrecen, 47–67. old.
7. A fegyvergyártási kistérség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási programja, http://www.terport.hu/webfm_send/256
8. Kisszánthói Pethe Ferenc: Nemzeti Gazda, 1814, Bécs, 1816, Pest; Pallérozott mezei gazdaság I–III. Sopron–Pozsony–Bécs, 1805–1814.; Vizsgálódó Magyar Gazda, 1796, Bécs.
9. Demográfiai portré kötet, 2009, KSH Népeségstudományi Intézete.
10. Háblicsek László (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előbecslésére, Demográfia, 50. évf. 1. szám 7–54. old.
11. Berde Csaba (2013): A vezetés új kihívásai a XXI. században, in: Közép-Európai Közlemények. VI. évf. 1–2. sz. 2013/1–2. 310–317. old.
12. Krajcsák Zoltán (2013): A tudatos elkötelezettség szervezeti jelentősége, 3. Vezetéstudományi Konferencia, Vezetés és szervezetek Taylor után 102 évvel, (VIKEK), Szeged.
13. Berzeviczy, in: Kövér György (2003): Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig, Századok, 2003/6. sz. 1119–1169. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A fehérgyarmati kistérség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási programja. http://www.terport.hu/webfm_send/256
- A magyarországi roma lakosság demográfiai jellemzői, iskolázottsága szociális-gazdasági helyzete. [http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=20&ved=0CGwQFjAJOAo&url=http%3A%2F%2Fusers1.ml.mindenkilapja.hu%2Fusers%](http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=20&ved=0CGwQFjAJOAo&url=http%3A%2F%2Fusers1.ml.mindenkilapja.hu%2Fusers%2F...)
- Berde Csaba (2013): A vezetés új kihívásai a XXI. században. Közép-Európai Közlemények. VI. évf. 1–2. sz. 2013/1–2. 310–317. old.
- Berzeviczy, in: Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Századok, 2003. 6. sz. 1119–1168. old.
- Bognár László–Csizmadya Adrienn (2007): A falvak helyzete – közhangulat falun. Közgazdaság, Tudományos füzetek. II. évf. 3. szám. 21–26. old.
- Demográfiai portré kötet. KSH Népeségtudományi Intézete. 2009.
- Gyöker Irén–Krajcsák Zoltán (2009): Az alkalmazotti elégedettséget és elkötelezettséget befolyásoló tényezők vizsgálata. Vezetéstudomány. 40/különszám. 56–61. old.
- Gulyás László (2009/a): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In. Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyiút a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelen a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Herzberg Ferenc (2003): Még egyszer: Miként motiválja alkalmazottait? Harvard Business Manager. 5. szám. 38–48. old.
- Hablicsek László (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előbecslésére. Demográfia. 50. évf. 1. szám 7–54. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2007_1/Hablicsek4.pdf
- Meyer J. P.–Allen N. J. (2007): A three-component conceptualization of organizational commitment: Some methodological considerations. Human Resource Management Review. 1. 61–98. old.
- Honvári János (2006): XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Bologna – Tankönyvsorozat. Budapest.
- Kisszánthói Pethe Ferenc: Nemzeti Gazda. 1814. Bécs. 1816. Pest; Pallérozott mezei gazdaság I–III. Sopron–Pozsony–Bécs. 1805–1814.; Vizsgálódó Magyar Gazda. 1796. Bécs.
- Krajcsák Zoltán (2013): A tudatos elkötelezettség szervezeti jelentősége. 3. Vezetéstudományi Konferencia. Vezetés és szervezetek Taylor után 102 évvel (VIKEK). Szeged.
- Szabó László (2008): Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben nemzedéki ellentét. In.: Generációk a történelemben. szerk. Gyáni G.–Lácza M. 247–259. old.
- Szabolcs-Szamár-Beregi és az Északkeleti Almanach kötetei (2007-2012). Informa Kiadó. Nyíregyháza.
- Népszámlálás 2011. Sajtótájékoztató 2013. márc. 28. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_sajto_20130328.pdf
- Ujjné Bihari Judit (2013): Az új közfoglalkoztatás rendszere Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Diplomamunka. Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar.

Törvények

1991. IV. tc.

1993. III. tc.

2011-ben, a CVI. tc.

2011. CLXXXIX. tc.

2012. I. tc.

KAPOSI ZOLTÁN*

A VÁROSGAZDÁLKODÁS MODELLJEI. NAGYKANIZSA VÁROS GAZDASÁGI MŰKÖDÉSE (1850–1914)

MODELS OF URBAN MANAGEMENT. ECONOMIC OPERATION OF NAGYKANIZSA (1850–1914)

ABSTRACT

This study presents the practice of urban management in the ages of the dual monarchy through a domestic trading city. Nagykanizsa is a typical example of the quickly developing cities. In the second part of the 19th century more and more functions of the city came alive because of the increase in population and the development of the local economy. Incomes of the city were mainly coming from the management of the city's own wealth and the surtaxes imposed on the citizenry. The improvement of the city's infrastructure needed loans which resulted the serious indebtedness of the settlement. The most significant expenses of the city were the debt service, bureaucracy, social duties and the maintenance of public services. Two specific models evolved. At first, the city lent its own property and managed the rentals. The second model grew up around the turn of the century, when the city tried several times to run its own businesses in parallel with the rental model. This second model expanded between the two World Wars.

Kanizsa város a török alóli felszabadulás utáni kamarai igazgatás korában (1690–1703) jelentős önállóságot szerzett. Miután azonban a 18. század elején a város földesúri kézbe került, sokat veszített önállóságából, de szabadalmas mezővárosként belső ügyeinek egy részét továbbra is a korábban kialakult szokások szerint intézhette. A herceg Batthyányak alá tartozván Kanizsa az időszakonként megújított úrbéri szerződésekben rögzíteni tudta belső önkormányzati pozícióit.¹ Ezeknek a contractusoknak, s főleg az 1811. évi ún. örök-szerződésnek két fontos következménye volt.² Egyrészt a város és a földesúr között végbement a városi jövedelmek felosztása. Ennek során a város számos bevételi forrást, köztük az egyre fontosabb vásártartási bevételt is megszerezte, amelynek hosszú távon növekvő összege jelentősen hozzájárult Kanizsa fejlődéséhez. Másrészt a szerződés révén a korábban sokat vitatott földtulajdonviszonyok is stabilizálódtak. 1811-ben elkülönítették egymástól a földesúri és a városi földeket. A mezőváros területe – a törvényeknek megfelelően – eszmeileg továbbra is a földesúré maradt, amely után a város lakóinak adót kellett fizetniük. A polgárok, gazdák, zsellérek stb. olyan haszontulajdonosként éltek, akiknek joguk volt telkük s egyéb földjeik használatára, örökítésére, értékesítésére. Fontos vonása volt a szerződésnek az is, hogy a város, mint *communitas* önállóságot szerzett; pontosan összeírták és körbehatárolták földjeit (erdők, legelők, puszták), amelyek használata és jövedelme a városi közösséget illette.³

A szerződésekben rögzített relatív önállóság egyre több funkcióval párosult. A növekvő mezővárosban a helyi és a beköltöző népesség szaporodásából, a társadalmi igények szélesedéséből, s nem utolsósorban gazdasági okokból is egyre több feladata keletkezett a városnak. Gondoskodni kellett az alapfokú iskoláról, majd 1845-től a tanítóképző intézet

* Dr. Kaposi Zoltán az MTA doktora, a PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Intézetének egyetemi tanára.

működtetéséről. A temetők rendjének megszervezése, a lakásépítkezés szabályozása, a tűzbiztonság megoldása ugyanúgy városi feladat volt, mint a helyi adóztatás és a hivatalok működtetése.⁴ Az egyház támogatása, a „*város templomának*” karbantartása, a vásári rend kialakítása is fontos feladata volt a városi tanácsnak. A város joghatósága ugyanakkor a földesúri telkeken élőkre, s nem utolsósorban a betelepülő jelentős számú zsidó lakosra nem terjedt ki.⁵ A földesúr az 1840-es években egyre több központi telket vásárolt össze a városban, ráérezve arra, hogy azoknak bérbe adásával igen nagy jövedelmet szerezhet. Ez persze a központi területeken hosszú időre gátolta is a fejlesztés lehetőségeit, mivel pl. a Fő téren lévő épületek és telkek nagy része az uraság kezében maradt.⁶ Az 1848 előtti időszakban relatív önállóságot szerzett város működtetése egyre költségesebbé vált, amihez azonban külső forrás nem állt rendelkezésre. A mezőváros lehetőségeit behatárolta, hogy az infrastrukturális fejlesztésekhez saját polgárait kellett adóztatnia, azokat, akik a város politikai és társadalmi életét uralták. Néha lehetett számítani a földesúri segítségre, ám az előrelépéshez a polgárok zsebébe kellett nyúlni.

1848-ban Kanizsának már kb. 10 000 lakosa volt.⁷ A város eddigre már messze túlnőtte azon határokat, amelyek a korábbi szerződések megkötésekor léteztek. A forradalmi törvények és a későbbi császári rendeletek nem változtattak a város jogállásán: Kanizsa továbbra is a mezővárosaként működött, s gazdasági lehetőségei sem bővültek. Azonban a mezővárosi (úrbéri) lét új helyzetet is teremtett: a rendelkezések értelmében a korábban részben közösen használt erdőket és legelőket tulajdonjogilag szét kellett választani. Hosszú pereskedés után egyezség révén, az 1850-es évek végére sikerült a város földtulajdonát pontosan meghatározni.⁸ 1864-ben elkészült a részletes kataszteri kimutatás is a földekről.⁹ Ez azt jelenti, hogy a város hozzá jutott saját földjéhez, amellyel már önmaga gazdálkodhatott: A város mindenkori működése szempontjából olyan tartós vagyonelem jött létre, amely alapját adhatta Nagykanizsa gazdasági önállóságának.

Miből állt a város vagyona? A legfontosabb vagyonelem egyértelműen a város földje volt. Kanizsa közigazgatási területe 1871-ben 12 907 holdat tett ki, amiből 44%-nyi föld (5652 hold) a városé, míg a terület másik része a polgároké vagy gazdasági társaságoké volt.¹⁰ A városi földekből a közösségnek tekintélyes bevétele származott. Természetesen a sűrűn lakott dunántúli területeken a városoknak nem volt olyan irdatlan határa, mint például az alföldi nagyvárosoknak. Érdemes ebből a szempontból Nagykanizsa 5652 holdját Debrecen város 110 000, vagy Szeged város 72 000 holdjával összevetni. Utóbbiak esetében e területek bérbe adásával az alföldi városok fényes költségvetési pozíciót érthettek el. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy hasonló népességű dunántúli városokhoz képest Kanizsának még így is széles határa volt; Szombathelynek és Kaposvárnak a földbirtoka töredéke volt csak a kanizsainak.¹¹ A földek mellett volt a városnak egy tégláégetője, több olyan helyisége, amit boltként használhatott, övé volt a városháza épülete, néhány magtár, kiszolgáló épületek, néhány hivatalnok lakása, a piactér és a marhavásártér területe és használati joga, a bormérés lehetősége stb.

Szükség is volt a vagyonelemekre, mert az önállóság megszerzése anyagi nehézségekkel is együtt járt. Az 1850-es években a városi lakosság száma stagnált, ugyanakkor a császári adók nehéz pénzügyi helyzetet idéztek elő. Az általános kereskedelemi helyzet 1848–49-ben nem volt kedvező: ezekben az években számos nagykereskedő elhagyta a várost.¹² A városi lakosság jövedelmei, s ezzel fejlesztési forrásai nagy részét adó formájában elvonták. Komoly terhelést okozott az 1853. évi kényszerkölcsön, amit az elvárásoknak megfelelően a módosabb polgároknak nagy összegben kellett jegyezni.¹³ 1850-ben a kormánybiztos átalakította a városi hivatali rendszert.¹⁴ A császári kormányzat rendelkezései miatt a kiadások megugrottak, így például kötelezővé vált orvosok alkalmazása;¹⁵ egy új számvevői állás létrehozása stb.¹⁶ Ezekben az években a pénzügyek elég rendezetlenek

voltak: a város pénzügyi hanyagsága miatt többször szembekerült a felsőbb hatóságokkal. Az állami adókat a végrehajtás veszélye miatt még csak-csak beszédtek, ám a város a maga által kivetett adójához nehezen tudott hozzá jutni.¹⁷

A város igyekezett vagyonát jövedelmeztetni. Az 1850-es éveket a megelőző évtizedek vagyonkezelési technikája jellemezte. Ennek alapelve az volt, hogy a településnek minimalizált szervezete kell, hogy legyen; ugyanakkor a piaci viszonyok közepette a vagyonjöveldelmeztetés legjobb módszere a vagyonelemek bérbe adása volt. A korábbi örökszerződés révén a városnak juttatott erdőben a gubacsszedés lehetőségét árlejtés útján adták bérbe. Igyekeztek megbízható, ismert vállalkozókkal szerződni. Így például az 1846–1856 köti időre (árlejtés után) évi 975 forintért bérbe adott gubacsszedést a bérlet lejártá után a két korábbi partnerrel meghosszabbították.¹⁸ Hasonlóan az uradalomhoz, a város is megpróbálta saját földjei egy részét kis parcellákban kiárendálni.¹⁹ Egy 1857. évi irat szerint a kanizsai polgárok közül 76-an kaptak kisebb-nagyobb méretű földet egy éves használatra, aminek városi összbevétele évi 755 forint volt.²⁰ A bérleti díj befizetésével azonban bajok voltak. A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a piaci helypénz és a marhavásárokon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban, egy átlagosnak tekinthető mezőgazdasági termőévben 2317 forintot tett ki.²¹ Bérbe adták a városháza épületének földszintjén lévő két boltot, valamint a hozzájuk tartozó lakásokat, akárcsak a Szentgyörgyvári úton lévő, a hercegtől megvett raktárakat. A boltok és lakások sokat hoztak a konyhára. Dobrovits kereskedő 1000 forintot fizetett évente a városházi lakásért és boltért; Hauser János vaskereskedő 400, míg Spánier Ferdinánd kereskedő 480 forintot fizetett.²² Ne felejtjük el, hogy az 1850-es évek közepére már érdemben javultak a hazai gazdaság működési feltételei, így a városi vezetők joggal számíthattak a bérlemények utáni egyre magasabb bevételekre.

Az 1850-es évek második felében a kiadások már jobban nyomon követhetők, így megnézhetjük, mire is költötte bevételét a város. Az 1856. évi költségvetés szerint Kanizsa összes kiadása 32 436 forint volt.²³ Ebből 10 266 forintot (32 %) költöttek személyi kiadásokra, míg a többi a város dologi jellegű üzemeltetésére ment el.²⁴ Egy másik, két évvel korábbi forrásból pontosan ismerjük a személyi kiadások tételeit. Ennek sajátossága, hogy a városi tisztviselők között nem voltak nagy jövedelmi különbségek. Szép Károly városbíró 500 forintos, illetve Vlassich Eduard főjegyző 400 forintos évi fizetése ugyan kiemelkedik a sorból, de a többi tisztviselő jellegzetesen 200–300 forint között keresett. Az egyszerű tanácsosok 200, a kamarás 250 forintot kapott. Érdekes ugyanakkor a tanárok magas díjazása (250–350 forint), ami azzal magyarázható, hogy általában nem kanizsai származásúak voltak, s mivel máshonnan jöttek, ezért tulajdon földdel és házzal nem rendelkeztek, ezért a jövedelem-kiegészítés lehetőségétől is nagyrészt elestek. A személyi kiadások között találjuk a városi templom, illetve a ferencesek dékánjának juttatását. A város 1855-ben 9 hajdút, 6 erdőkerülőt és 12 éjjeliőrt alkalmazott.²⁵

1857-ben a kiadások mintegy kétharmadát a városüzemeltetés feladatai emésztették föl. Ezek között kiemelkedő helyet foglalt el a város tulajdonában lévő ingatlanok (épületek, raktárak stb.) állandó javítgatása, kezelése. Több száz olyan kisebb-nagyobb tételt találunk, amely cserép, téglá, deszka, üveg vagy valamilyen vasalkatrész beszerzésére vonatkozik. A város ezekben az években nem kezdett beruházásokba, jelen esetben a régi épületek javításáról volt csak szó. Mivel nem alkalmaztak szakmunkásokat, ezért helybeli lakatosokat, asztalosokat, ácsoakat, kőműveseket bíztak meg a munkákkal. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a helybeli iparosok egy részének a városi ingatlanok amortizációja szinte állandó és biztos piacot biztosított. A városnak állandó szállítói voltak: az intézmények (városháza, iskolák, templom stb.) fűtéséhez szükséges faanyagot Verbovetz János kereskedő szállította, az irodaszereket Spánier Ferdinándtól vásárolták. Nagy kiadási tétel volt a világításhoz szük-

séges olaj (1030 forint), de legalább könnyű volt beszerezni, hiszen a városban két olajfinomító cég is működött.²⁶ A város a tulajdonában lévő ún. sánczi téglavetőből szerezte be téglaszükségletét. A kiadások között megjelent a városi adókötelezettség is: 1856-ban 2629 forintot kellett „*A városnak birtokaitul járó adójára...*” kifizetnie. Az ingatlanok egy esetben szaporodtak, amikor a Batthyány herceg tulajdonában lévő raktárt megszerezték (1250 forint).

Kanizsa város állandó forráshiánnyal küszködött, bevételei nem voltak elegendőek kiadásai biztosítására. A hiányt kétféleképpen fedezték. Egyrészt volt arra lehetőség, hogy a helybeli módos kereskedőktől, vagy a Kanizsához kötődő más polgároktól pénzt vegyenek kölcsön. Ilyen volt például a város központjában is házzal rendelkező Löwenstein Mórítz nagykereskedő, akinek korábbi nagyobb összegű kölcsönét pont ekkor törlesztette a város; de megemlíthetjük a sorban Zsombor Ferencné, vagyis gróf Hugonnay Bertát is. Másrészt pedig még ennél is jelentősebb (s a későbbi működésre is utal), hogy a város a helyben, 1845-ben megalapított Nagykanizsai Takarékpénztártól egyre több hitelt vett fel. A városi működés helyi pénzintézet által történő finanszírozása tipikus vonása volt a hazai városoknak.²⁷ A takarékpénztári hitelek esetében nem egy nagyobb összeg felvételére, hanem sok kisebb – nyilván az aktuális működéshez éppen szükséges kölcsönre – kell gondolnunk.²⁸

Érdeemes megemlítenünk ugyanakkor az 1850-es évek második felétől formálódó városirányítási stratégiát, hiszen az jó fél évszázadra kedvező helyzetbe hozta a település gazdaságát. A Déli Vasút révén 1861–65 között épült ki a Kanizsát Trieszttel, Budával és Béccsel összekötő vasút.²⁹ Kanizsa városa kezdettől pártolta és elősegítette a vonal létrejöttét, s még azt is sikerült elérni, hogy a vasútnak ne Szentmiklóson, hanem a városhoz közelebb eső területen legyen az állomása. Ugyanakkor jelentős földterületet is felajánlott a város egy esetleges állomásépítésért.³⁰ Egyértelmű, hogy a kanizsai kereskedelem, s később az ipar fellendülése igen sokat köszönhetett a korabeli városvezetői döntéseknek.

A szabadságharc utáni évtizedekben a város igazgatási modellje rendszere lassan elnyerte azt a formáját, amely aztán az egész polgári korszakon átívelve, alapsajátosságait megtartva működött. 1867 után ennek törvényi háttere is kialakult. A helyzetet jogilag a mezővárosi rang helyébe lépő rendezett tanácsú városi státus megszerzése stabilizálta. A korábbiakhoz képest annyi mindenképpen változott, hogy az 1871. XVIII. tc. alapján a városnak most már világosan definiált kötelezettségeivé váltak azok a funkciók, amiket korábban is ellátott.³¹ A dualizmus első évtizedeiben Nagykanizsa igazgatási és térségi szerepe folyamatosan növekedett. Gazdasági jelentősége is volt annak, hogy számos járási és megyei hivatal települt a városba. A Nagykanizsai Törvényszék működése alapvetően növelte a jogszolgáltatásból élők számát. A postaközponti jelleg, a csendőrség és a lakatnyák kialakítása, az erdőhivatal megszervezése stb. a városi létszám növekedésén túl biztos állami keresőket és fogyasztókat biztosított a helyi termelők számára.³² Mindez azt is magával hozta, hogy a város gyors ütemben bővült, amiben persze a meginduló hazai urbanizációnak, s más városok mintáinak is nagy szerepe volt. A helyi lakosság igény szintje egyre komfortosabb települést követelt meg, amelyhez a városvezetésnek alkalmazkodnia kellett. Közismert, hogy az 1867 utáni fél évszázad volt a hazai városokban az az időszak, amikor a mai működésüket is meghatározó infrastrukturális fejlesztések végbementek.³³ Ebben az időben a vízvezeték- és a csatornarendszer, a kövezett utak és járdák, a villanyvilágítás, a gázszolgáltatás, a bérkocsi- és a villamosközlekedés, a telefonrendszer stb. kialakítása volt terítéken. Ez persze erősen megviselte városok költségvetését. Míg a főváros gyors fejlődésében nagy hatása volt az állami támogatásnak, addig a vidéki városoknak ez nem adatott meg, s majd csak a századforduló környékén jutottak néha némi államsegélyhez. Nem véletlen, hogy a modern infrastruktúra kiépítésében a fővároshoz képest 20–25 év lemaradás mutatkozik még a nagyobb vidéki városok esetében is.³⁴

A fejlesztések érdekesen tükröződnek Kanizsa város gazdálkodásában. A dualizmus évtizedeiben kirajzolódnak olyan etapok, amelyekben az éppen aktuális fejlesztések tendenciái világosan látszódnak. Az első ilyen időszak az 1860-as évek közepétől tartó egy évtized volt, amikor is a vasúti forgalom növekedésére reagálnia kellett a városnak, s megindultak az utcanyitások, a kövezetjavítások. Ekkor alakították ki a vasúthoz vezető utcákat, amelyek közül a legjelentősebb a Csengery út volt. Ennek a Fő úthoz közelebbi szakaszán szerzett ingatlant és épített házat és kereskedelmi vagy ipari üzemet számos nagyvállalkozó, míg az út déli részén jöttek létre a későbbiekben a nagyobb telket igénylő gyárak.³⁵ A második korszaknak az intézmények letelepítését és a városi hivatalok bővítését tarthatjuk. Ezek közül kiemelkedik a városháza újjáépítése, de ide tartozik a Sugár út északi részén létrehozott katonai kaszárnyák kialakítása, az uradalmi vágóhid megszerzése, avagy a kórház felépítése.³⁶ A harmadik korszakot már az ipar ihlette: 1892-től csaknem két évtizeden keresztül tartott a kanizsai gyáripar térfoglalása, amihez a városnak is alkalmazkodnia kellett. Kanizsa többféleképpen támogathatta az új ágazatot: adhatott ingyen telket, kedvezményes hitelben vagy segélyben részesíthette a vállalkozót stb.³⁷ Lényeges, hogy az indulási támogatásért konkrét elvárásokat fogalmaztak meg (például a foglalkoztatás tartós létszáma stb.). A gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás természetesen némi rugalmasságot feltételezett, bár kétségtelen, hogy a hazai városok nem igazán erről voltak híresek.

A szaporodó feladatok egyre nagyobb költségvetést feltételeztek.³⁸ Már az 1886-os költségvetés fő számai is azt mutatják, hogy a korábbiakhoz képest jóval több pénzzel gazdálkodhatott a város.

Látható az 1. táblázatból, hogy az ekkor már csaknem 19 000 fős városban vége volt a korábbi, pár tízezer forintos városi gazdálkodásnak. 1886-ban a város költségvetése 231 000 forint volt. Ez az összeg ugyan tartalmazott átfolyó összegeket, vagyis olyanokat, amelyeket a városnak meg kellett előlegezni, s aztán az államtól vagy valamely más szervezettől visszakapott, de akkor is jókora összegről van szó. A bevételek közül emeljük ki a vagyongazdálkodásból fakadó forrásokat, amelyek 46 784 forintot tettek ki. E téren az épületek és földek bérlete még magasabb volt, mint az erdei haszonvételeké, ám az idők során ez megváltozott, a századforduló környékén már mesze az erdő volt a legfontosabb forrás. A táblázatban látható 45 000 forintos fogyasztási adó csak egy átfolyó tétel: a város szedte be, s adta tovább az államnak, vagyis azzal nem számolhatunk. Az is látható, hogy a hagyományos bevételi források önmagukban nem fedezték a város működését, ehhez szükség volt a költségvetés mintegy 27%-át kitevő helyi pótdóra.

A kiadások is igencsak megnöttek a korábbiakhoz képest. 1868-ban a polgármester fizetését a korábbi 500 forintról 700 forintra emelték, s mellette új hivatali funkciókat is kialakítottak.³⁹ Nagy kiadási tétel volt a községi népiskolára fordított 40 000 forint, aminek forrása az állam volt. Látható azonban az is, hogy a város már ekkor megindult az adósság felhalmozása útján, ami önmagában semmilyen problémát nem jelentett még, hiszen a népesség és a gazdaság is gyorsan növekedett, vagyis joggal gondolkodhattak a városfejlesztők a városi hitelállomány növekedése melletti fejlesztésekben. Az adósságállomány legnagyobb tételei a középítkezések megindulása révén keletkeztek. Az első ilyen nagyobb tétel a Városháza átépítése volt. Már 1868-ban érkezett ajánlat a helyi leszámítoló társulattól, de ebből nem lett üzlet. Végül is a város a Magyar Földhitelintézettől vett föl 175 000 forint kölcsönt, ami azonban a beruházás megvalósításához kevésnek bizonyult.⁴⁰ Az építkezés megindult, de mivel pénzügyileg alultervezett volt, így 1873 tavaszán elfogyott a pénz. A problémát a Nagykanizsai Takarékpénztár segítsége, valamint a Kanizsáról Sziszekre költözött Blau Mór nagykereskedő 50 000 forint kamatmentes kölcsöne oldotta meg, aminek felhasználásával 1874-ben átadhatták az impozáns palotát.⁴¹ A központban lévő Városháza épületének volt némi haszna is, mivel az épület földszintjén üzleteket, boltokat alakítottak ki, amit jobb módú kereskedők vettek bérbe, s ebből a város jelentős bevételhez jutott.

1. táblázat. Nagykanizsa város költségvetési bevételei és kiadásai 1886-ban**Table 1. Incomes and Expenses of the Budget of the City of Nagykanizsa**

Bevételi források	Bevételi összeg (forint)	Kiadások jogcíme	Kiadási tételek (forint)
Pénztári maradvány	1 136	Fogyasztási állami adó	45 000
Fogyasztási állami adó	45 000	Tisztviselők fizetése	24 285
Fogyasztási adókezelés után a várost illető jutalék	1 960	Szolgaszemélyzet fizetése	14 240
Fogyasztási községi pótdadó	4 600	Irodaszerekre	1461
Javadalmak után	14 502	Királyi adó	4129
Községi haszonvételek	300	Főgimnáziumi kiadások	8429
Haszonbérek után		Községi népiskola	40 832
a. épületek bére	23 637		
b. szántóföldek bére	2 662		
c. rétek bére	3 191		
d. adómegettérítés	140		
Erdők és legelők után	17 154	Polgári iskola	4157
Főgimnáziumi bevételek	5 440	Segély a kisdiednevelő egyesületnek	607
Községi népiskola	17 818	Egyházbéliekre	3904
Polgári iskola	528	Épületek tatarozására	3534
Katonatiszti beszállásolás		Adósságok és terhek	22 274
a. közös hadseregnél	1 705		
b. honvédségnél	120		
„Tolencz-költség” megtérítése	130	Segedelmek	5 036
„Egyéb neműekből”	8 275	Királyi adó a városi bormérés jövedelme után	300
Útépítészet	12 477	Erdei kiadások	3549
Hátralékokból	4 168	Erdei munkálatokra	1766
Pótlék többlet	-	Erdei személyzet fizetése	3145
Pótlendő hiány	63 483	Világítás	5471
		Katonatiszti beszállásolás	
		a. közös hadseregnél	2552
		b. honvédségnél	332
		Közhelyiségek költsége	2633
		Tűzoltó célokra	1300
		Egyebekre	15 802
		Útépítészet	12 417
		Letét egy áll. színház építésére	1000
		Rendkívüliekre	2000
		Leírásokra	1329
Összesen	231 530	Összesen	231 530

Forrás: Zala, 1885. december 25. (52. szám)

Ám ez csak a kezdet volt a jelentősebb kölcsönök között! 1870-ben a vasúthoz vezető út megépítésére vett fel az ekkor külön álló Nagykanizsa 80 000 forint kölcsönt.⁴² 1890-ben ismét a Magyar Földhitelintézetől, majd az Osztrák–Magyar Banktól, illetve a helyi Takarékpénztártól kapott a város 420 000 forint zálogkölcsönt és 500 000 forint személyes hitelű kölcsönt. Az oktatási funkciók növekedése miatt szükség volt a gimnázium, egy iskola és egy óvoda felépítésére, illetve a már működő intézmények épületeinek javítására és bővítésére, amelyekhez 1897-ben újabb 400 000 forint hitelt vettek föl. 1901-ben a laktanyaépítéshez kellett 2 millió korona kölcsön, amelynek visszafizetésére 60 év állt rendelkezésre.⁴³ Emellett a város támogatta azokat az ipari beruházásokat, gyárépítéseket, amelyek városi kézben lévő telkekre tartottak igényt, de adót nem nagyon akartak elengedni, mivel a korabeli gondolkodás alapelve volt a mindenki számára kötelező adófizetés. Ám ha jelentősebb munkástömeg foglalkoztatását ígérte a vállalkozó, akkor még a pótdadó és a kövezetvám megfizetésétől is eltekinthettek.⁴⁴

Megpróbáltak a lehetőségeket kihasználni a közösségi vagyon bővítésére, ugyanakkor a várost a lakosság számára komfortosabba tenni. Nagy szükség volt egy kórházra, amihez

az ún. kórházalapban már évek óta gyűlt a pénz. 1876-ban már 12 354 forint volt a számlán, amihez a vármegye adott 50 000 forintot. A kormány az államsegélyt megtagadta, de ennek ellenére 1883-ban felépült a hetven ágyas, egyemeletes kórházépület.⁴⁵ Egy másik kezdeményezés volt a közvágóhíd: 1881-ben a belvárostól északra fekvő Sipa-dombi-dűlőben megvette a város azt a telket, amelyen jóval később, a századfordulón felépítették a vágóhidat.⁴⁶ Ez a vágóhíd azonban sertésvágásra nem volt jogosult, ami miatt a város komoly bevételektől esett el.⁴⁷

A liberális életvilág meghatározta a város működését. E gondolkör egyik lényeges eleme az volt, hogy a városnak közfeladatokat kell ellátnia, önálló beruházóként, üzleti vállalkozóként nem feltétlenül kell megjelennie a gazdasági életben, mivel az alapvetően a magánszereplőké. Ehhez hozzá tartozott a nyilvános licitálásokkal történő bérbeadás, amely során a város mindent kiárendált, amit csak lehetett, s a bérleti díjakból gazdálkodott. Az árendába bocsájtott objektumokat a helyi újságokban is hirdették, hiszen a nagy verseny miatt fű alatt, korrupcióval ebben az időben nem nagyon lehetett hozzájutni ilyen lehetőségekhez, erre az egymásra nagyon figyelő ügyvédek és kereskedők, valamint a szabad sajtó miatt sem volt nagy lehetőség.⁴⁸ Nagyon széles volt ugyanakkor azon jogcímek sora, amely alapján bérleti díjat szedhetett a város. Emeljük ki ezek közül a gabonapiac, a marhavásártér, a vágóhíd, az erdőkezelés, a kövezetvám, a városi kézben lévő boltok, raktárak, s a földek bérletét. Ezek a tételek a városi költségvetés fontos részét képezték. Ennek a városgazdálkodási modellnek az a praxisa, amely szerint a versenyfeltételeket aprólékos jogi munkával egyformává kell tenni mindenki számára, egyben a modell hosszú távú alapproblémáját is kiérlelte. A szaporodó, a város bevételeit biztosító jogszabályok (monopóliumok) ugyanis egyre inkább bürokratikussá tették a vállalkozói működést, hiszen a szabad vállalkozásoknak egyre kötöttebb szabályok között kellett élniük, vagyis a városi szabályozás végső soron a szabad vállalkozásokat korlátozhatta.

Éppen ezért nem véletlen, hogy a 19-20. század fordulója idején mind erősebb lett az a gondolkodás, amely szerint a város tulajdonában lévő közművek, vállalatok nagyobb bevételt és anyagi biztonságot szavatolhatnak, mintha a városi tulajdont bérbe adnák, avagy a városi közműveket magánvállalkozók építenék föl, ami után a városnak használati díjat kell fizetnie. Ez persze azt feltételezte, hogy a város egy tipikusan piaci környezetben legalább olyan hatékonysággal és jelentős nyereséggel tudja majd kezelni saját cégeit, mint ahogyan azt a magántőke tette. Táptalaja lehetett ennek az is, hogy a századforduló idején a város lakossága már csaknem elérte a 24 000 főt, vagyis egyre szélesebb körű közellátási feladatai keletkeztek a városnak.⁴⁹ E téren persze nemcsak Nagykanizsáról van szó. A századforduló idején a közszolgáltatások jelentős részének városi kézbe kerülése, illetve a város, mint vállalkozói entitás megjelenése kortünet: ebben az időben egyre több hazai város vette saját kézbe a közműveket, vagy már egyenesen a városok kezdeményezték újak létrehozását. Erre sok példánk van: Pécsen 1892-ben a város építtette meg a vízmű első részét; 1913-ban a város által jött létre a villamos stb.⁵⁰ Szombathelyen szintén a város tulajdonaként működött számos beruházás.⁵¹

Az általános gazdaságpolitikai vélekedés is a városi funkciók erősödését írta le.⁵² Nem véletlen, hogy az országos gyakorlatnak megfelelően Nagykanizsán is szaporodtak a város kezében lévő üzemek. A háború előtti években elhatározták, hogy pénzintézetet és téglagyárat alapítanak, ám a tervekből nem lett semmi.⁵³ Viszont az 1868-ban magánberuházásként, részvénytársasági formában megalakult, s 1873-tól működő gőzfürdőt 1910-ben a város megszerezte. A gőzfürdő részvénytőkéje 62 860 korona volt.⁵⁴ Mindez persze nem jelentette azt, hogy a városi működést illetően a működési alapmodell alapvetően megváltozott volna: a városi vagyon hasznosítása elsődlegesen a magánvállalkozások révén valósult meg, de látnunk kell a változás irányát, amely főleg majd a két világháború közötti

időben fog kiteljesedni. A működési alapmodellnek megfelelően a város továbbra is támogatta a letelepedni kívánó vállalatokat. Ebbe persze az is belejátszott, a városi tulajdonú közüzemek kialakításának voltak árnyoldalai is. Ezek között egyrészt már a korabeli sajtóban is felhívták a figyelmet arra, hogy minden városi üzem (kenyérgyár, mészárszék stb.) létrehozása a helyi vállalkozók előtt veszi el a lehetőséget, amivel a helyi adók csökkennek, s lehet, hogy a város még rosszabbul is jár.⁵⁵ Másrészt pedig a városi tulajdonban lévő üzemek kialakítása a helyi bürokrácia növekedését, a „belterjes világ” erősödését, egyben a gazdálkodás és eredményesség romlását eredményezhette.

Ha ránézünk a 20. század első évtizedében a város legfontosabb gazdasági mutatóira, akkor azt láthatjuk, hogy Nagykanizsa gazdasági működése nagyjából megfelelt a hasonló méretű dunántúli városok működésének, bár kétségtelenül láthatunk eltéréseket is. A város háztartásának évi szükséglete 1 357 736 korona volt, amelyből a személyi kiadások nem érték el a 10%-ot sem (128 374 korona). Ez sokkal alacsonyabb arány, mint amit az 1880-as években láthattunk. A háztartási szükségletek tekintve Nagykanizsa sokkal közelebb állt a törvényhatósági jogú Pécshez és Sopronhoz, mint a Kanizsához hasonló méretű Szombathelyhez vagy Kaposvárhoz. A város gazdálkodásában nagy jelentősége volt a város tulajdonát képező (ekkor már) 46 épületnek, amiért évi 17 700 korona bérjövödelmet kapott. Mivel Nagykanizsa földje döntően erdő volt, ezért meghatározó volt, hogyan is gazdálkodik vele a város. Az erdei gazdálkodás alapfeladata volt a helyi lakosság tüzelővel való ellátása, a városi állatállománynak az erdei tisztásokon való legeltetése, de az elsődleges egyértelműen a bérleti pénzjövödelem volt.⁵⁶ A városnak a századfordulón sikerült hosszú távú szerződést kötnie az erdők bérbeadásáról, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a hozzárendelhető kiadások szempontjából is jól jött.⁵⁷

A kiadások között sokat kellett fordítani a városi közkórházra és járványkórházra, a vilamos közvilágításra, a klinker utcaburkolatra, a közbúvághídra, illetve a parkokra, valamint a 13 különböző iskolára s az óvodákra. Volt a városnak szegényháza, amelynek évi költsége 15 704 korona volt. Már készen álltak a víz-és csatornarendszer tervei, ám annak kialakítása majd csak a háború után mehetett végbe. Kétségtelen tény, hogy a városnak a századforduló idejére jelentős adóssága halmozódott föl, aminek összege 3,9 millió korona volt, s évi törlesztő részletként 181 000 koronát kellett fizetnie a különböző pénzüzeteknek. Mégis azt kell mondanunk, hogy századfordulós statisztikai adatok alapján más városokhoz viszonyítva a nagykanizsai adósság sem a város költségvetéséhez mérve, sem egy főre vonatkoztatva nem volt magas.⁵⁸

Összehasonlításaink alapján azt mondhatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján a város-gazdálkodás szempontjából Nagykanizsa szinte minden téren a térség legjelentősebb városa volt. Lényegesen nagyobb bevételekkel gazdálkodott, mint Zalaegerszeg vagy Kaposvár. A feltörekvő somogyi megyeszékhely, amelynek 1900-ban már csak 5000 fővel volt kevesebb lakosa, mint Kanizsának, csak negyedakkora költségvetéssel bírt. Kanizsa előnyös pozíciója abból is fakadt, hogy a város működésében fontos nagykereskedők, illetve a gyáripari vállalkozók jóval több adót fizettek, mint más városok vállalkozói.⁵⁹ Nagykanizsa pénzüzeti szerepköréről ismert, hogy sok szempontból még a 17 000 fővel nagyobb Pécsset is megelőzte.⁶⁰ S bár kétségtelen, hogy a 19–20. század fordulóján a hazai gazdaság fejlődése némileg lelassult, mégis volt lehetősége a városnak arra, hogy az éveken át nagyjából stabil összegű költségvetésen belül találjon forrásokat olyan kulturális intézményekre, mint például a színház, a városi templom, a különböző felekezetek, illetve a még meg sem alakult városi múzeum és könyvtár.⁶¹

JEGYZETEK

1. Az 1753. évi szerződésre: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) P 1313. Fasc. 206. III. 1753.; az 1773. évre: MOL. P 1313. Fasc. 39. Lad. 15. No. 81/92. Értelmezésükre: Kaposi Zoltán (2009): 69. és 93. old.
2. MOL. P 1313. Fasc. 207. No. 150–159. p. 1811. évi szerződés.
3. Ez hasonló jogállás volt, mint amilyen szerződést Pécs harcolt ki még egyházi mezővárosként 1747-ben a pécsi püspökkel szemben, avagy Kaposvár ért el a hg. Esterházyakkal folytatott küzdelmében. Lásd: Babics András (1937) és Bácskai Vera (1975) tanulmányait.
4. Lásd: Kaposi Zoltán (2009): VI. fejezet, 365–407. old.
5. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa (a továbbiakban TGyM). Tört. dok. tár. 72.171. 1. 1810. évi beadvány.
6. MOL. P 1313. Fasc. 37. Eladási szerződések; illetve: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML). Batthyány Uradalmi Levéltár. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv.
7. Különböző, ma már nem ellenőrizhető adatok szerint 1848-ban 9600 és 10 500 fő között lehetett a város lakossága. Az 1850. évi népszámlálás szerint Nagy- és Kiskanizsának együtt 9543 lakosa volt. Ez utóbbi adat az áldozatokra és az elvándoroltakra is utal. Lásd: Népszámlálás (1993): 152. old.
8. TGyM. 16/2005. Gy.sz. Nagy- és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás.
9. TGyM. Tört. dok. tár. 83.79.3. Nagy- és Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864.
10. ZML. Nagykanizsa Város Levéltára. (a továbbiakban NVL). 1871. évi birtokfőkönyv. A terjedelmes könyv tételeken sorolja föl a nagy-és kiskanizsai lakosok földjeinek méretét.
11. A városok birtokainak méretéhez lásd: Thirring Gusztáv (1912) adatait.
12. Így például a város nagykereskedői közül a Strasserek és a Lackenbacherek is távoztak.
13. Néhány névre vonatkozóan lásd: Barbarits Lajos (1929): 1929. 140. old.
14. Barbarits Lajos (1929): 79–80. old.
15. Barbarits Lajos (1929): 80. old.
16. Foki Ibolya (2008): 43. old.
17. Barbarits Lajos (1929): 82. old.
18. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1850. évi szerződés. (Leszner Bernárd és Löwinger Imre)
19. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857. Gubacsszedési szerződés, 1850.
20. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857.
21. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–1857/e. 1857. évi szerződések.
22. Ugyanott.
23. A piactudás korában a költségvetési évforduló nem a naptári évhez kapcsolódott: az európai gyakorlat szerint az adott év április 1-jétől a következő év március 31-éig tartott.
24. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1857. év.
25. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1855. év
26. Az 1850-es években Gutmann S. Henriknek és Löwy Józsefnek is volt a városban olajsajtolója (olajtisztítója). Lásd: ZML. IV. 259. b. Zala Vármegye Tisztiszéke. 3407/1862.
27. Korábbi kutatásainkban Pécsen is hasonlót láthattunk. Lásd: Kaposi Zoltán (2007).
28. ZML. NVL. Fasc. 4. 1850–57. 1857. október 31-én kelt irat.
29. Barbarits Lajos (1929): 197–198. old.
30. Horváth Ferenc (2001): 26. old.
31. Az 1871. évi XVIII. tc. rendelkezett a községek jogállásáról. A várossá válás egy példájára lásd: Foki Ibolya (2006) tanulmányát.
32. Nemcsak, mint fogyasztóközönség, hanem mint a városi értelmiség meghatározó része, illetve más városokkal s a kormányzati intézményekkel való informális kapcsolatok miatt is fontos volt e réteg jelenléte.
33. Lásd: Éhen Gyula (1897) című munkáját.
34. Kaposi Zoltán (2002): 255–256. old.
35. Az új utcák nyitására: Barbarits Lajos (1929): 112–117. old.; illetve Kunics Zsuzsa (2003).
36. Barbarits Lajos (1929): 122. old.

37. Kaposi Zoltán (2012): 92. old.
38. A város költségvetési tervezeteit, illetve később a zárszámadásokat a helyi újságok (Zala, Zalai Közlöny) néha-néha közzölték.
39. Barbarits Lajos (1929): 83. old.
40. Kanizsai Enciklopédia (1999): 183. old.
41. Barbarits Lajos (1929): 123. old.
42. Barbarits Lajos (1929): 114. old.
43. Kanizsai Enciklopédia (1999): 183. old.
44. Lásd például: Zalai Közlöny, 1905. június 17.
45. Barbarits Lajos (1929). 126–127. old.
46. Barbarits Lajos (1929). 127. old.
47. ZML. IV. 409. Zala vármegye Közigazgatási iratai. V. albizottság. 3292/1937. Az iratban egy történeti jellegű visszatekintés található a nagykanizsai vágóhíd működésének értelmezésére.
48. Ez az időszak a szabadság világa volt. A liberális szellemiségű, nagy példányszámú, helyi megjelenésű Zalai Közlönyben gyakran megszellőztették, ha valami visszaélésre gyanakodtak.
49. Az 1900. évi adatokra: Népszámlálás (1902): 118–119. old. Értelmezéséhez lásd: Rábavölgyi Attila (2008) tanulmányát.
50. Lásd: Kaposi Zoltán (2007): 119–128. old.
51. Erre lásd: Melega Miklós (2012) Szombathelyre vonatkozó adatait.
52. Lásd: Éhen Gyula (1906) adatait.
53. Zalai Közlöny, 1912. január 27.
54. Adatok forrása: Thirring Gusztáv (1912): 339. old. Legtisztábban talán Szombathely esetében, Éhen Gyula polgármestersége alatt látszik a város, mint tulajdonos előretörésének tendenciája. Lásd: Melega Miklós (2010): 201–204. old.
55. Zalai Közlöny, 1912. október 17.
56. Hasonló esetekkel gyakran találkozhatunk, lásd pl. Pécs esetét: Kaposi Zoltán (2007): 132. old.
57. Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. november 16.
58. Az adatok forrása: Éhen Gyula (1906).
59. Az adatok: Éhen Gyula (1906) könyvéből származnak.
60. Gál Zoltán (2002): 24. old.
61. Zalai Közlöny, 1901. november 26.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babics András (1937): Pécs város szabad királyi rangra emelésének története. Pécs.
- Bácskai Vera (1975): A város és társadalma a 18. században (1720–1828). In: Kaposvár (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, 139–180. old.
- Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa (Szerk. Barbarits Lajos). Budapest.
- Éhen Gyula (1897): Modern város. Szombathely.
- Éhen Gyula (1906): Városaink közéleté. Budapest.
- Foki Ibolya (2006): Zalaegerszeg rendezett tanácsú várossá válása 1885-ben. In: Végvárból megyeszékhellyé. (Szerk. Molnár András). Zalaegerszeg.
- Foki Ibolya (2008): Nagykanizsa közigazgatása az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 34–47. old.
- Gál Zoltán (2002): A pécsi bankok aranykora. In: Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Horváth Ferenc (2001): A nagykanizsai vasút pályagazdálkodási szolgálata (1860–2000). Magyar Vasút, 109–205. old.
- Kanizsai Enciklopédia (1999): Kanizsai Enciklopédia (Szerk. Rikli Ferenc). Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2007): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.

- Kaposi Zoltán (2008): Város és agrárrendszer a polgárosodás korában, 1850–1914. In: Műhelytanulmányok, 2008/4. PTE KTK KRTI Pécs.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa
- Kaposi Zoltán (2012): Iparosodás agrártértségben. A gyáripár kialakulása Nagykanizsán a 19–20. század fordulóján. In: Jelenkori társadalmi- és gazdasági folyamatok. VII. évf., 1–2. szám.
- Kunics Zsuzsa (2003): Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időkában. Zalai Múzeum 12. Zalaegerszeg, 223–254. old.
- Melega Miklós (2010): Egy konfliktusterhes közéleti pályafutás. Epizódok Éhen Gyula életéből, 1879–1914. In: Előadások Vas Megye történetéből V. (Szerk. Mayer László és Tilcsik György.) Szombathely.
- Melega Miklós (2012): A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Szombathely. 189–206. old.
- Népszámlálás (1993): Az 1850. és 1857. évi népszámlálás (Szerk. Danyi Dezső). Budapest
- Népszámlálás (1902): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet. A népesség általános leírása községenként. Budapest.
- Rábavölgyi Attila (2008): Nagykanizsa népességének változása a 19. század második felében. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 112–130. old.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. 1. évfolyam (1–2. kötet, egybekötve). Budapest.

ELEKES EDIT***Szervezetfejlesztés LEHETŐSÉGEI EGY KONKRÉT ÁLLAMIGAZGATÁSI SZERVNÉL EGY FELMÉRÉS EREDMÉNYEI ALAPJÁN*****POSSIBILITIES OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT AT A CONCRETE ADMINISTRATIVE BODY ACCORDING TO THE RESULTS OF A SURVEY*****ABSTRACT**

Law enforcement departments as open organizations carry out their work in a constantly changing system of micro- and macro-environments. Their work is, at the same time, strictly regulated by laws and regulations. Organization development comprises the reactions and responses given, with the support and encouragement of the leadership, by the organization concerned to the changes of the environment, and also the methods used by the leadership in order to improve the operation of the organization concerned. A police department is an authority, and at the same time it is a service provider to the general public. This duality of roles requires two different types of connection network and management style. Leadership is closely interrelated with organization development, and as an officer in the police force I was actively involved in that kind of work. My task was putting forward the results of a specific organization development and change management project, based upon a primary survey that I conducted myself. A part of the survey is still in progress. My survey is partly based upon an earlier model project that included a questionnaire research carried out in the Carpathians Euroregion and partly upon the self-assessment of the police force concerned. The research is a part of my doctoral procedure, and is expected to contribute to the verification of the management theory hypotheses that I set up previously.

1. Bevezetés

A magyar rendőrség feladatai az Európai Unió csatlakozást követően megváltoztak. Ezekkel párhuzamosan kötelező jogharmonizációs, valamint személyi és technikai fejlesztési folyamatok is megindításra kerültek. A szervezetek, így a rendőrség is folyamatosan keresték és keresik a megújulás lehetőségét, mint a hatékonyabb működés kulcsát. A változás még korántsem tekinthető lezártnak: a rendőri szolgáltatás színvonalának emelése és a lakosság szubjektív biztonságérzetének növelése érdekében számtalan átalakulás zajlott és fog zajlani a szervezetben.

Ugyanakkor a rendőrség nyitott rendszernek tekinthető, melynek működését számtalan, a környezetében végbemenő folyamat és külső tényező befolyásolja. A rendőrség szervezeti felépítését és szervezeti kultúráját egyrészt a hagyományok, másrészt a hatósági-szolgáltató jellegéből adódó fejlesztési folyamatok határozzák meg. A rendőri szervezet korszerűsítése, a szervezeti kultúra tudatos alakítása a vezetőktől – a szervezet bármely szintjén is tevékenykedjenek – speciális kompetenciákat és elhivatottságot követelnek meg.

A rendőrség felépítését tekintve funkcionális, lineáris törzskari szervezetnek tekinthető. Tekintettel a szervezet tehetetlenségére, a környezeti változásokra való reagálás késedelmet szenvedhet, mely a szervezeti hatékonyságot kedvezőtlenül befolyásolja. Éppen ezért célszerűnek tűnik a rendőrség jelenlegi szervezeti struktúrájának, felépítésének vizsgálata,

* Elekes Edit óraadó tanár, Debreceni Egyetem Műszaki Kar.

és a szervezeti korszerűsítés lehetőségeinek feltérképezése. Korszerűsítésen nem feltétlenül a struktúra megváltoztatását, hanem szervezeti kultúraváltást, a reformfolyamatok támogatásának megteremtését és új típusú munkamódszerek, menedzsment lehetőségek alkalmazását is értem.

1.1. Célkitűzések

A rendőri vezetők által végzett vezetés szorosan összefügg a szervezetfejlesztéssel, melyek kapcsolatával és megvalósításával rendőri munkám során foglalkoztam és doktori értekezésem témájául választottam. Mivel munkám túlnyomó részét a rendőrség Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei területi egységénél végeztem, így vizsgálatom a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitányság területi szervére és annak helyi kirendeltségeire (8 db rendőrkapitányság, 6 db határrendészeti kirendeltség) vonatkozik.

Kutatásom három primer felmérés eredményeire alapozom, melyeket pályafutásom alatt és kutatásom során végeztem el a fenti szervezetnél. Mindhárom kutatás a vezetésre, a szervezésre, a rendőrségi folyamatok menedzselésére irányul, valamint elégedettségi vizsgálatokat tartalmaz. Célom, hogy az általam vizsgált 15 évben megmutassam, mely vezetési tevékenységek szorulnak fejlesztésre és mely szervezetfejlesztési eszköz alkalmazása lehetséges a rendőri szervezetben.

Célom, hogy konkrét összefüggéseket mutassak ki a megváltozott (integrált) rendőri szervezetben a vezetési funkciók és a szervezetfejlesztés egyes elemei között, és utóbbiak közül kiemeljem azokat, amelyek a parancsuralmi rendőri szervezetben is alkalmazhatók. Ezen fejlesztési lehetőségek közül kiemelttem foglalkoztam a humánerőforrás fejlesztési módszerekkel és a szervezet felépítményére vonatkozó változtatási módszerekkel.

Célom volt továbbá egy olyan konkrét javaslat kidolgozása a szervezeti felépítési modellre, melyben a rendőrség hatékonyabban és eredményesebben végezheti tevékenységét, valamint szolgáltató szervezetként képes kivívni az állampolgárok bizalmát és megfelelni a munkatársak látens elvárásainak is.

Kutatásom során alkalmazott vizsgálatomban fő célként tűztem ki a rendőri vezetők által alkalmazott leggyakoribb vezetési funkciók típusainak és gyakoriságának felmérését. Célom volt továbbá, hogy megmutassam: a különböző rendőri szakterületeken egyes vezetési funkciók háttérbe szorulnak-e, alkalmazásuk általános érvényű-e, és ez milyen hatással van a munkatársi elégedettségre.

Célom volt annak felmérése is, hogy az állampolgárok szubjektív biztonságérzetét mely tényezők befolyásolják, s hogyan válhat állampolgár-közeli a rendőrség által nyújtott szolgáltatás.

2. Anyag és módszer

2.1. A felmérés előzményei

A doktori kutatás keretében végzett felmérést több törekvés is megelőzte, a magyar rendőrség minőségfejlesztési programja¹, teljesítményértékelési rendszer alkalmazása, a stratégia szakterületekre való lebontása Balanced Scorecard módszerrel. Továbbá személyes készségeket fejlesztő saját kezdeményezésű továbbképzési programok (csapatépítés, konfliktuskezelés, változásmenedzsment, tudásbázis fejlesztés) szervezésében vettem részt, melyek célja volt, hogy a vezetők felismerjék, menedzselniük kell nemcsak a szervezetet, hanem dolgozóikat is annak érdekében, hogy a rendőri szolgáltatást igénybevevő állampolgárok elégedettsége, s ezáltal a rendőrség társadalmi elismertsége is javuljon².

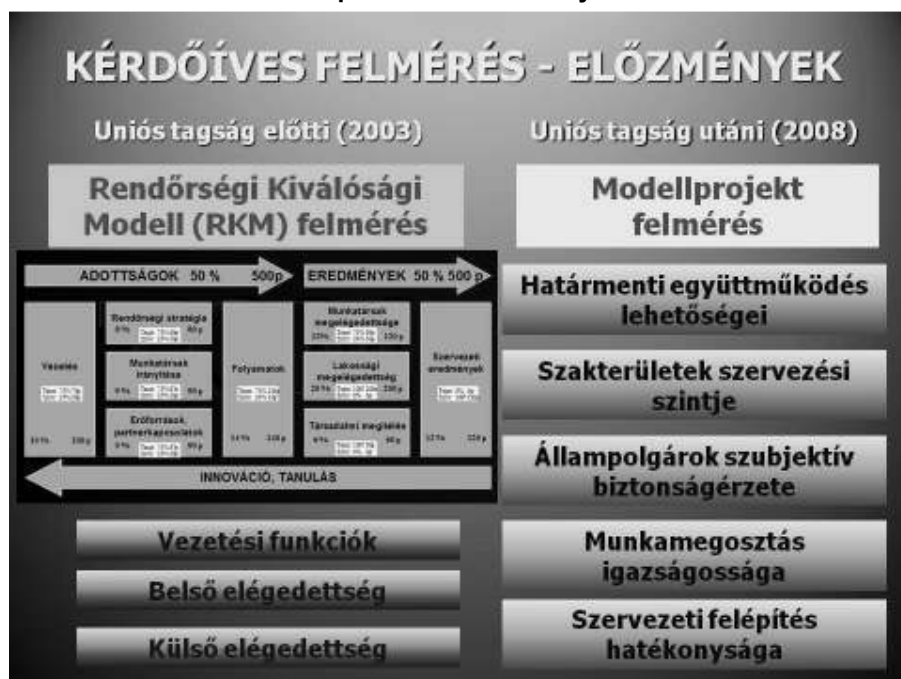
Az Északkelet-Magyarországi Rendőr-főkapitányságok Phare projektjében megtörtént

az Európában honosított standard EFQM (European Foundation for Quality Management) modell rendőrségre történő adaptálása, mely alapján több rendőri szervezet is szervezeti önértékelést hajtott végre. Az önértékelés egy szervezetfejlesztési eszköz, mellyel a szervezet felméri adottságait és eredményeit. Ez egyfajta tükörbe tekintés a vállalat erősségeinek és fejlesztendő területeinek meghatározásához. A szervezeti önértékelés elégedettségmérési vizsgálaton alapult és lehetővé tette azt, hogy a rendőrség megismerje a külső érdekeltek (lakosság, társadalmi szervezetek) rendőrségi szolgáltatással kapcsolatos véleményét, elvárásait. Ugyanakkor a modell segítségével belső vevői (alkalmazottak, dolgozók) elégedettségvizsgálat is történt több témakörben. A projektben a rendőr-főkapitányságok kidolgozták az EFQM modell alapú Rendőrségi Kiválósági Modell (RKM). Az RKM, mint szervezeti önértékelési eszköz elősegítette az állampolgári és társadalmi igényeknek leginkább megfelelő, ugyanakkor jog- és szakszerű szolgáltatás nyújtását, valamint a biztonság megfelelő minőségű garantálását. Az első felmérésre a rendőrség minőségfejlesztési programja keretében került sor 2003-ban a Rendőrségi Kiválósági Modell (RKM) segítségével. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei minta 2100 elemből állt. A modell adottságok és eredmények elemekből áll, mely több, vezetési funkcióval (tervezés, szervezés, döntés, ellenőrzés) kapcsolatos témakörben kérte a dolgozók véleményét, amelynek értékelését önállóan végeztem nemcsak Szabolcs-Szatmár-Bereg, hanem Hajdú-Bihar, Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben is.

„Közbiztonsági kockázatok és perspektívák a Kárpátok Eurorégióban” címmel nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére került sor Nyíregyházán 2008-ban, mely nemzetközi modellprojekt lehetőséget teremtett a biztonság kérdéseinek rendészeti jellegű megtárgyalása mellett a rendvédelmi szervek feladatrendszerével kapcsolatos saját összeállítású felmérésem elvégzésére is. A mintát 175 résztvevő alkotta, akik hazánkon kívül Ukrajnát, Romániát, Szlovákiát és Hollandiát képviselték (továbbiakban: külföldiek) 17 szervezettel³. A 2003-as és 2008-as felmérést szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra. A Kérdőíves felmérés előzményeinek kutatási kérdései

Chart 1. Research questions of a survey's antecedents

Forrás: saját szerkesztés

A modellprojekt felmérés több, az állampolgárok szubjektív biztonságérzetével kapcsolatos kérdés mellett a munkamegosztás igazságosságára, a szervezeti felépítés megfelelőségére is kitért. A fentiekén túl szervezési problémákkal is foglalkoztam a felmérés során, nevezetesen: az egyes rendőri szakterületek, szakágak közül melyeket tartják kiemelten fontosnak a megkérdezettek, és milyen földrajzi szintre telepítenék a szakfeladatok végzését.

2.2. Jelen felmérés és a minta kiválasztása

A 2013-as felmérés a két előző adatbázis közös adatsoraira épül, így annak kontroll vizsgálatát is jelenti, de vannak új blokkok is, amelyek az időközben történt szervezeti és személyi változások hatását kívánja feltárni. Az utolsó vizsgálat egyrészt összegzi a rendőrségi vezetési funkciók teljes rendszerét, a 15 év alatt bekövetkezett átstrukturálódását, valamint az alkalmazott szervezetfejlesztési eszközöket. Felmérésem helyéül a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitányságot és annak helyi szerveit (kapitányságok, határrendészeti kirendeltségek) választottam, mely nemcsak a kettős országhatár miatt jelentős, hanem specifikus települési szerkezettel rendelkezik, ami alapvetően meghatározza a helyi bűnözés jellegét. Célom, hogy bebizonyítsam, a makrokörnyezeti változások következtében bekövetkező szervezeti változásokkal kapcsolatban az alkalmazottak véleménye is megváltozott, valamint felmérjem, a szervezetfejlesztés egyes formáiról mi a megkérdezettek véleménye, s a szervezeti hatékonyság megtartása vagy javítása szempontjából milyen intézkedéseket látnak szükségesnek és indokoltnak.

Jelenleg a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitányságon és helyi szerveinél 2988 fő dolgozik, a munkavállalók nélküli teljes létszám 2731 fő. A központi szerv állományából 148, a rendőrkapitányságok állományából 349, a határrendészeti kirendeltségek állományából 253 fő vett részt a kitöltésben. Ez azt jelenti, hogy a teljes létszám kb. egy-negyede alkotta a mintát. A mintát úgy válogattam meg, hogy az állománycsoport, szakterületek, nemi hovatartozás, tapasztalat, szolgálati idő tekintetében arányosan képviselje a teljes sokaságot. Ez a minta a megye valamennyi szervezeti szintjét lefedi, 750 elemmel, reprezentatív mutatókkal bír.

A vizsgálatok során az adatok elemzését informatikai-statisztikai szoftver felhasználásával végeztem, (Excel és SPSS), értékelésük során pedig matematikai-statisztikai módszereket alkalmaztam.

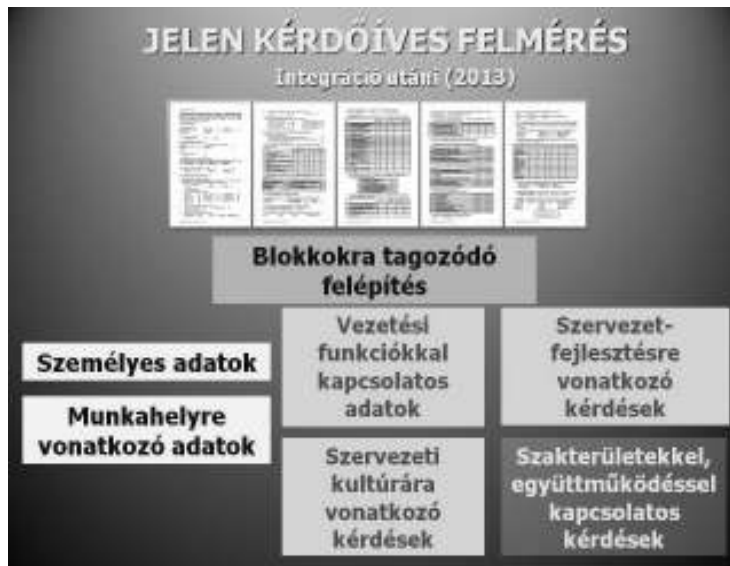
2.3. A kérdőív felépítése

A kérdőív blokkokból áll, melyek a könnyebb áttekintést segítik elő. A kérdésekre adott válaszokat úgy fogalmaztam meg, hogy nagy érzékenységgű változókkal legyenek kódolhatók. Az adatok jellegüket tekintve nominális, ordinális és skála típusú változóként kezelhetők, de adataim között többségben vannak a legmagasabb mérési szinttel rendelkező skála típusú változók⁴.

A személyes adatok blokkban a korcsoportot, lakhelyet, iskolai végzettséget, nemet és munkahelyi beosztást mértem fel. A munkahelyre vonatkozó adatok kérdéscsoportban adatot gyűjtöttem arra vonatkozóan, hogy a választ adó mióta dolgozik a rendőrségen, milyen szakterületeken és szervezeti szinten dolgozott és dolgozik jelenleg, miért választotta munkahelyéül a rendőrséget, újra ezt választaná-e, valamint hogyan érzi magát a munkahelyén.

A kérdőívet a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. Jelen kérdőíves felmérés kutatási kérdései, a kérdőív felépítése
Chart 2. Research questions of this survey, structure of the questionnaire

Forrás: saját szerkesztés

A vezetői munka feladattartalmát számos tényező befolyásolja. A szervezet típusa, jellege is rangsorolja a vezetői funkciókat. Egy autokratikus szervezet esetében, mint a rendőrség, a döntés, az utasítás-rendelkezés, a mérés és az ellenőrzés fontosabb funkció, mint egy demokratikus szervezetnél⁵. A vezetői feladatokkal, funkciókkal kapcsolatos blokkban a klasszikus funkciók (információs tevékenységek, tervezés, döntés, szervezés-koordinálás, irányítás, ellenőrzés, értékelés) gyakorlásának gyakoriságát vizsgáltam. Meglátásom szerint azonban a XXI. század rendvédelmi vezetőjének ezeknél több, sajátos vezetői kompetenciákat igénylő funkciókkal is rendelkeznie kell, melyeket speciális vezetői funkciókként (beosztottak motiválása, zavar elhárítása, változás menedzselése, emberek fejlesztése, teljesítményértékelés, kapcsolati tőke gyakorlása, vállalkozás támogatása) nevesíték. A kérdéscsoport ezekkel a speciális funkciókkal kapcsolatos kérdéseket is tartalmaz.

A szervezeti kultúra helyét a vezetési-irányítási rendszerben a Mc Kinsey-féle 7S modell határozza meg⁶. Ezen modellben a hard elemek (rendszer, szervezeti struktúra, stratégia) mellett az ún. soft elemek (közösen vallott értékek, munkaerő, képességek és vezetési stílus) is hozzájárulnak a szervezet hagyományaihoz, jelenéhez és jövőképehez. A szervezeti kultúrával kapcsolatos blokkban a rendőrség múltjával, jelenével, jövőjével kapcsolatos kérdések mellett a munkahelyi légkörre, konfliktusokra, és az együttműködésekre vonatkozó témakörök is megtalálhatók.

A szervezetfejlesztés blokkjában a közösségi, csoportos és egyéni szervezetfejlesztési módszerek fontosságát vizsgálom. A rendőrségen több ilyen módszer alkalmazásra került a fejlesztési programok kapcsán, azonban ezek folyamatos, napi szintű alkalmazása még nem jellemző a szervezetre. Ebben a blokkban kapott helyet a munkaterhekben megfigyelhető anomáliára és a szervezeti felépítés megfelelőségére, valamint a szervezet megítélésére vonatkozó kérdések mellett néhány egyéni, szervezeti hatékonyságot növelő módszer (innováció, változásmenedzselés, minőségmenedzsment) alkalmazásának megítélése is. Lácza Magdolna a szervezeti kultúráról és regionalitásról szóló 2012-es munkájában kiemeli, hogy a humántőke és kulturális tőke az innováció mozgatórugói, s így a szervezetfejlesztésben is meghatározó szerepük van⁷.

A szakterületek hatékonyságára, illetve az együttműködésekre vonatkozó kérdésblokk-

ban a rendőri szakfeladatok szervezésének területi szintjeit vizsgálom. Itt kiemelendő, hogy kistérségi, regionális, illetve nemzetközi szervezési szint jelenleg nincs jelen a struktúrában, viszont a választ adók szerint egyes szakterületek esetén célszerű lenne ilyen szervezeti átalakítás. Ebben a blokkban azt is vizsgálom, hogy a határ nyitottsága milyen többletfeladatot jelent a rendőri szervek számára, milyen fejlesztésekkel javítható az állampolgárok biztonságérzete, valamint azt, hogy a pályázati forrásokkal megvalósuló fejlesztési programoknak milyen területekre kellene irányulniuk. A rendőrség reformja sem a rendszerváltáskor, sem a XXI. században nem fejeződött be, ezért alternatív rendészeti formák is javíthatják az állampolgárok biztonságérzetét⁸. A blokkban egyéb rendészeti együttműködéssel kapcsolatos kérdések is fellelhetők, melyekkel a rendőri munka hatékonysága növelhető.

3. Eredmények

3.1. A modellprojekt eredményei

A terjedelem miatt nincs lehetőség a teljes felmérés bemutatására, így annak csak néhány jelentősebb aspektusát emelem ki. A felmérésben résztvevők 17%-a külföldi rendvédelmi szervet (rendőrség, határőrség) képviselt. A lakóhely szerinti megoszlás szerint a válaszadók 65%-a határmenti területen él, míg 35%-uk nem. Saját összeállítású kérdőívemben azért kérdeztem a rendvédelmi vezetési funkciókról, szakmai feladatokról és szervezeti felépítésről a szomszédos országok és határmenti magyar rendvédelmi szervek vezető beosztású munkatársait, hogy megállapíthassam, miként ítélik meg azok sorrendjét, vannak-e véleménykülönbségek, illetve ezek hol és miben mutatkoznak meg.

Vizsgáltam a munkamegosztás szervezetben való igazságosságát, mely alapján a felmérésben résztvevők 42%-a jónak, 26,5%-a közepesnek, 31,5%-a viszont kifejezetten rossznak ítélte meg a munkaterhek elosztását. Kicsit kedvezőbb a kép abban a kérdésben, hogy a szervezeti felépítés mennyire szolgálja a célok elérését. Itt a résztvevők 50,6%-a pozitív véleményt fogalmazott meg, 33,7% közepes skála értékkel foglalt állást, és csak 15,7% volt rossz véleménnyel. A külföldi résztvevők saját szervezetüknél igazságosabbnak ítélték meg a munkamegosztást, viszont összességében kedvezőtlenebb volt a véleményük a szervezeti struktúra hatékonyságát illetően.

Kilenc szakfeladat fontosságát vizsgáltam a résztvevők véleménye alapján. A legfontosabb szakterületnek a közrendvédelem bizonyult, második helyre a bűnüldözést, harmadik helyre pedig az operatív felderítői tevékenységet sorolták a résztvevők. Negyedik helyen a határrendészet, ötödik helyen pedig a bűnmegelőzés állt a fontosság tekintetében. A magyar és külföldi szakemberek véleményében különbség, hogy fontosabbnak vélték a külföldiek a határrendészeti, az operatív felderítői, az igazgatásrendészeti és ellenőrzési tevékenységet magyar társaiknál, mely visszavezethető arra, hogy ott még nem történt meg a rendőrség-határőrség integráció, illetve mások a szervezeti hagyományok.

Az egyes szakterületek szervezési szintjét vizsgálva azt állapítottam meg, hogy kistérségi szintre egyik szakfeladatot sem terveztek a résztvevők, viszont egyes támogató tevékenységnél (elemző-értékelő, megelőzési, ellenőrzés, ügyelet, igazgatási) a megyei, regionális, helyenként az országos szintű szerveződést tartották hatékonyabbnak.

3.2. A felmérés eredményei

3.2.1. Általános eredmények

A munkahelyre vonatkozó kérdések közül a „Hogyan érzi magát a munkahelyén?” kérdésre a megkérdezettek közül 37% a változó választ jelölte meg, 30%-uk nagyon jól vagy jól érzi magát a munkahelyen, 33%-uk a rosszul vagy nagyon rosszul választ adta. Arra a kérdésre, hogy újra a rendőrséget választaná-e munkahelyéül, a válaszadók 47%-a azt mondta, hogy nem tudja, 34%-a más munkahelyet választana. Ezek a válaszok egyértelműsítik, hogy az elmúlt néhány évben bekövetkezett – nyugállományba vonulásra vonatkozó – jogszabályváltozások, a munkakör jellegéből adódó mentális és fizikai leterheltség, valamint a parancsuralmi rendszer miatti állandó nyomás negatívan hatott a rendőrségen a munkahely dolgozók általi megítélésére. A „Miért választotta a rendőrséget munkahelyéül?” kérdésre 10 válasz közül választhattak a kérdőív kitöltők és válaszukat rangsorolniuk is kellett. A válaszokból kiderül, hogy legtöbben azért választották ezt, mert biztos munkahelynek számított, és érdekesnek találják a rendőri munkát. A rangsor végén szerepelt a jó munkakörülmények, valamint a rendőrségen kapott egyéb juttatások rendszere indok.

3.2.2. A vezetési funkciókra vonatkozó megállapítások

Kutatásom alatt felállítottam a rendvédelmi hatalomgyakorlás vezetési funkcióinak rendszerét. A rendvédelmi szakirodalom a következő tevékenységeket nevesíti vezetési funkcióként: információs tevékenység, tervezés, döntés és előkészítés, szervezés-koordinálás, irányítás, ellenőrzés és a beosztottak munkájának értékelése. A szakirodalom által nevesített tényezőket klasszikus vezetési funkcióként nevesítettem. Azonban a rendvédelmi vezetőknek kutatásom alapján egyéb, speciális kompetenciákat igénylő tevékenységet is gyakorolniuk kell munkájuk során, melyeket speciális vezetési funkcióknak neveztem el, ezek a következők: stratégia (változásmenedzsment, vállalkozásfejlesztés, stb.), erőforrás-gazdálkodás – életpálya modell, motiválás, teljesítményértékelés, zavarelhárítás – konfliktuskezelés, valamint vezetési karizma és kapcsolati tőke kialakítása és gyakorlása.

A felmérés alapján arra jutottam, hogy a klasszikus vezetési funkciók gyakorlásának gyakorisága és módja eltérő a különböző szakterületeken. Valamennyi szakterületnél közös jellemző, hogy az információgyűjtés és a döntés előkészítés a felső vezetői szint sajátossága, valamint a vezetők nem vezetői hatalmuk gyakorlására építik tevékenységüket, viszont ez szignifikánsabban jelentkezik a rendészeti szolgálati ágaknál. A bűnügyi szolgálati ág egyes szakterületein az információgyűjtés eltérő gyakoriságú, a döntés-előkészítési funkció itt a leginkább jellemző a szervezeten belüli szakágak közül. Viszont a beosztottak munkájának értékelése nem napi szintű, amit nem magyaráz a végzett munka jellege, miszerint egy nyomozás „átfutási ideje” minimum 2 hónapra tehető, hanem megglátásom szerint a berögzült gyakorlat folyománya. A közrendvédelemnél és határrendészeti szolgálatnál az információ megosztása akadozik, a vezetők nagy gyakorisággal ellenőrzik és értékelik a beosztottak munkáját. A rendészeti szolgálati ág egyéb szakterületein, mint a közlekedés-rendészet, igazgatásrendészet, ügyelet a beosztottak irányítása és koordinálása változó gyakorisággal valósul meg. Az értékelés és ellenőrzés funkciójával a támogatói területnél nem gyakran élnek a vezetők, itt a konzultatív vezetési stílus a jellemző.

A speciális vezetési funkciókkal kapcsolatban azt állapítottam meg, hogy a zavarelhárítást és a beosztottak motiválását ritkán alkalmazzák a vezetők, bármely vezetési szinten is állnak. A felmérés szerint a megkérdezettek első helyre rangsorolták a munkavégzéshez szükséges erőforrások biztosítását, a kapcsolati tőke kialakítását és az emberek fejlesztése

funkciókat. Míg a bűnügyi szakterületen a stratégiát és a jövőkép meghatározását a rangsor elejére sorolták, valamint azt tartották, hogy a menedzsment módszerek alkalmazása nem fontos, addig a rendészeti szakterületen a teljesítményértékelést, a konfliktuskezelést és a menedzsment módszerek alkalmazását sorolták a speciális vezetési funkciók sorában előre.

3.2.3. A szervezetfejlesztésre vonatkozó eredmények

Az egyén, csoport és szervezet szintjén megjelenő szervezetfejlesztési módszerek közül az egyén szintjén megjelenőket tartotta az állomány fontosnak. Különösen fontosnak találták a felesleges adminisztrációs terhek csökkentését, a gyorsabb információáramlást, a hatékonyabb vezetői időgazdálkodást és szervezést, a hatékonyabb erőforrás gazdálkodást, valamint a csapatépítést és csapatmunkát. Kevésbé fontosnak tartották a továbbképzési és mentorrendszer, valamint a társszervekkel való együttműködés fejlesztését, illetve a nem kimondottan rendőri szakterületek kiszervezését (outsourcing).

3.2.4. A szervezeti kultúrára vonatkozó megállapítások

A felmérés alapján az állomány többsége elégedett a munkahely stabilitásával, a munkatársak közötti személyes kapcsolatokkal, valamint a szervezet által nyújtott kulturális- és sport lehetőségekkel. Nagyfokú elégedetlenség mutatkozik viszont a munkavégzéshez szükséges eszközök, valamint a tisztálkodási feltételek biztosítása terén, valamint aránytalanul tartották a nyújtott teljesítményt és anyagi elismerést, illetve a beosztást és bérezést. A felmérés alapján kedvezőtlen volt a vélemény a szervezeti egységen belüli és az egységek közötti együttműködések terén. A megkérdezettek többsége félti állását a szervezetben, és nem tartja megfelelőnek a karrier és a szakmai előrehaladás lehetőségeit sem. Általános motivációs tényezőnek tartották a munkahelyi sikert és a teljesítményért kapott elismerést, valamint a munkával kapcsolatos javaslatok – vezetők részéről történő – elismerését és támogatását.

3.2.5. A szervezeti felépítéssel és munkamegosztással kapcsolatos eredmények

Arra a kérdésre, hogy a jelenlegi szervezeti felépítés mennyire szolgálja a szervezeti célok elérését, a minta fele kedvezőtlen választ adott mindhárom felmérés esetén, jelen felmérésben pedig véleményezte is a szervezetfejlesztés egyes tényezőit. A megkérdezettek többsége a szervezeti struktúra egyszerűsítését és más szervezeti felépítést javasolt, illetve fontosnak tartotta a felesleges párhuzamosságok megszüntetését és a szakfeladatok felmérése alapján történő szervezeti átalakítást. A fentiekkel szemben a minta nem tartotta relevánsnak a szervezeti egységek összevonását és a szakfeladatok más szintre történő telepítését.

A munkamegosztás igazságosságát a minta 2/3 része kedvezőtlenül ítélte meg és véleményezte a munkaterhek kiegyenlítésének lehetőségeit, melyek közül megoldhatónak tartották az ügy-, illetve feladatforgalomhoz igazodó létszám kialakítását célzó vezető döntések bevezetését és a teljesítményértékelési rendszer folyamatos alkalmazását. A szervezetben nehezen kivitelezhető, vagy egyáltalán nem valósítható meg – többnyire a jogi szabályozás miatt – a munkaterhek kiegyenlítését célzó szervezeti átalakítás, a felülteljesítés díjazása, valamint az ügyek és feladatok súlyozása, illetve igazságosabb elosztása.

3.3. Hipotézisek

A kutatási kérdésekhez kapcsolódóan hat olyan hipotézist fogalmaztam meg, amelyek feltehetően újszerű eredményt hoznak, míg a hetedik hipotézisem bizonyíthatósága esetén egy javaslattal egészül ki. Feltételezem, hogy lehetséges egy új típusú szervezetfejlesztés, amelyben javaslok egy részben divizionális szervezeti modellt, ahol a klasszikus rendőri szakfeladatok mellett szervezeti szinten is megjelennek – a jogharmonizáció és a szolgáltatás eredményeként – a rendőrséghez került új tevékenységi körök.

Hipotéziseim a következők:

- Az elmúlt 5 évben a rendőri szervezet belső és külső megítélése negatív irányba változott;
- A munkaterhek megosztása a szervezetben nem egyenletes;
- A jelenlegi szervezeti felépítés nem felel meg a szervezeti célok eléréséhez;
- Szükséges a rendőri szakterületek szervezési szintjének módosítása;
- Szükséges a szervezeten belüli, valamint külső együttműködések fejlesztése;
- A kommunikáció fejlesztésével a szervezeti hatékonyság növelhető.

Valamennyi hipotézis helytállóságát a felmérést megelőző szervezeti önértékelés, illetve eurorégiós modellprojekt is alátámasztotta, ugyanezt várom a teljes felmérés alapján.

4. Következtetések

A korábbi felmérések eredményeként leszögezhető, hogy a munkamegosztás a rendőri szervezetben nem igazságos, és a jelenlegi szervezeti felépítés nem minden vonatkozásban felel meg a szervezeti célok elérésének. A végrehajtói állomány nincs a vezetői döntésekbe bevonva, ötleteit, javaslatait nem veszik figyelembe sem a vezetési funkciók hatékonyabb érvényesítése érdekében, sem szervezetfejlesztési kérdésekben.

Vizsgálatom rávilágított arra, hogy közszolgálat egyéb területeihez hasonlóan a rendőrségen sem befejezett a New Public Management megvalósítása, a bürokratizmus túlzottan jellemző egyes szakterületeken⁹. A „jelentési kultúra” ugyan erősödött, de e mellett párhuzamosan fellelhetők a „szabálykultúra” egyes elemei is.

Álláspontom szerint a rendőrség lineáris, funkcionális szervezeti struktúrája helyett hatékonyabb lenne egy funkcionális-divizionalista felépítés. A felmérés azt támasztja alá, hogy válsághelyzetekben, illetve a szervezeti működés javítása esetén nem csak egyféle jó megoldás létezik, hanem az adott szituáció dönti el, milyen menedzsment eszközökkel kell élnie a szervezetnek¹⁰.

A rendőrség struktúráját, szakfeladatainak szervezési szintjét jogszabályok határozzák meg, azonban a rendőri vezetőknek rendelkezésükre állnak olyan lehetőségek, melyek segítségével felkészülhetnek a környezeti változásokra, hatékonyabban felhasználhatják beosztottaik képességeit, élen járhatnak az újszerű ötletek támogatásában, melyekkel a szervezet fejlesztését segítik elő, s a szolgáltatás színvonala javítható.

JEGYZETEK

1. Kopasz Árpád „A magyar rendőrség minőségfejlesztési programja” című, 2002-ben megjelent munkájában részletezi a rendőrségnél alkalmazott minőségfejlesztési módszereket és előzményeit. A Magyar Köztársaság Rendőrségének minőségfejlesztési programja 2002-ben került megfogalmazásra, melynek legfontosabb célkitűzései voltak a stratégiai tervezés, a folyamatos

fejlesztés, kiszámíthatóság-átláthatóság, saját rendőri arculat kialakítása, új fejlesztő és értékelő rendszerek kialakítása, az állomány bevonása, a folyamatokban és egész szervezetben való gondolkodás, a tapasztalatok tudatos és folyamatos beépítése a gyakorlati munkába.

2. Edit Elekes, László Fényes és Gergely Fülöp a „4 for Quality, Best Best Practice Cases at the Hungarian Police” tanulmányában bemutatja a Szabolcs-szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitányság által kezdeményezett, és más megyei rendőrségeknél is alkalmazott egyedi minőségfejlesztési módszereket, melyekkel a megyei főkapitányság több rangos elismerést, díjat is elnyert, mint IIASA-Shiba díj a minőségfejlesztésért, Magyar Minőség Háza Díj. A finnországi Tamperében megrendezett IV. Nemzetközi Közigazgatási Minőség Konferencián három, a minőség fejlesztésében élen járó magyar szervezet mutathatta be több külföldi szervezet és szakértő előtt azokat az egyedi módszereket, melyeket a minőségfejlesztés terén kezdeményezett és alkalmazott. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitányság képviselőjeként a magyar rendőrségnél alkalmazott minőségfejlesztési módszereket és egyedi fejlesztő eszközöket mutattam be, mint a Rendőrségi Kiválósági Modell alapján végzett szervezeti önértékeléssel kapcsolatos Végrehajthatósági Helyezési Sorszám (Practical Executive Order) módszer. Ezzel a módszerrel kerültek meghatározásra a vezetés, munkatársak irányítása, stratégia, folyamatokkal és erőforrások kritériumokkal kapcsolatos gyenge területek, melyek fejlesztése érdekében a rendőrség akció programokat indított. Egyedi módszerként mutattam be a rendőrség több megyéjében alkalmazott, társammal közösen kidolgozott humánerőforrás fejlesztési programot (Human Resources Development Program), melynek segítségével a szervezet meg tudta szüntetni a különböző rendőri egységek leterheltségében mutatkozó különbségeket a humánerőforrás átcsoportosításával. A módszer különlegessége, hogy olyan értékelési paramétereket használ, mint a rendőrsűrűség, az egy rendőrré jutó közterületi bűncselekmények száma, melyek az Európai Unióban is használatos és rendelkezésre álló statisztikai adatok, így a módszer az EU rendőri egységeinél is alkalmazható. Többszintű összehasonlítást (Multilevel Benchmarking) végeztünk a dolgozói, a lakossági elégedettség, valamint a társadalmi hatás vonatkozásában: nemcsak megyén belüli rendőrkapitányságok, hanem a rendőrség területi szervei, a rendőr-főkapitányságok, különböző megyékben tevékenykedő rendőrkapitányságok között, mely hozzájárult a tapasztalatok megosztásához és az egymástól való tanuláshoz. Bemutattam azokat a speciális partneri együttműködések (Special National Cooperations) is, melyek segítségével a rendőrség egyéb intézményekkel és társadalmi szervezetekkel együtt, pályázati támogatással közös fejlesztési projekteket indított a határmenti bűnmegelőzés, bűnüldözés és közlekedésbiztonság javítása terén, az állampolgárok szubjektív biztonságérzetének javítása érdekében.
3. A „Leadership Function in a Particular Administrative Organization” című 2011-ben megjelent tanulmányomban részletesen bemutattam a Kárpátok Eurorégiós Modellprojektet, melyet több nemzetközi workshop követett. Felmérésemben vizsgáltam, hogy az EU csatlakozás befolyásolta-e az állampolgárok szubjektív biztonságérzetét, a megkérdezettek mennyire érzik biztonságban magukat a nyitott Európában. Felmértem azt is, hogy jelentett-e többletfeladatot a rendőrség számára a csatlakozás. Megkérdeztem a résztvevőket többek között arról, hogy milyen szintű (helyi, kistérségi, megyei, regionális, országos, nemzetközi) fejlesztéseket tartanak szükségesnek a biztonságérzet javítása szempontjából. A határmenti együttműködések több szempontból is vizsgáltam:
 - A pályázati források javítják-e a rendészeti szervek együttműködését?
 - Milyennek látják a megkérdezettek a külföldi rendőri szervekkel való együttműködést?
 - Az együttműködés gátjaként milyen tényezőt (eltérő kulturális viszony, fejlettségi szint, szervezeti kultúra, stratégia, munkamódszerek, szervezeti felépítés) sorolnának fel a megkérdezettek?

Kutatásomban azt is felmértem, hogy milyen alternatív együttműködést, közös fellépési formát tudnának támogatni a modellprojekt résztvevői.

4. Sajtos-Mitev SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyvében felhívja arra a figyelmet, hogy sok esetben a változók típusának megadása, a mérési szint megválasztása nem egyszerű feladat. A kérdőíves felmérések kiértékelésében használt változók mérési szintjét annak megfelelően kell megválasztani, milyen statisztikai elemzést szeretnénk a későbbiekben végezni. Az SPSS a nominális, az ordinális és metrikus mérési szintű változót tudja kezelni, ez utóbbi magába foglalja

mind az intervallum, mind az arányskála szerinti változókat. Az elégedettség minősítésére használt skála típusú változók matematikai szempontból ordinálisnak tekintendők, azonban a társadalomtudományi kutatásokban azokat numerikus értékkel rendelkező, intervallumszintű változóként kezelik. A változók ilyen kezelése lehetővé teszi azt, hogy ezen szempontok esetén is átlagértéket, szórást értelmezzünk (ezek értéke sokat elárul a mintáról, illetve a részmintákról), másrészt így könnyebben feltárhatók a többváltozós statisztikai összefüggések.

5. Berde Csaba a 2011-ben megjelent, saját kutatásain alapuló, „A funkcionalizmus lehetőségei a vezetéskutatásban” című cikkében felhívja arra a figyelmet, hogy más rendeltetésű, más profilú, más feladatot végző vállalatoknál, szervezeteknél más vezetési funkciók érvényesülnek a vezetés különböző szintjein.

6. Barakonyi Károly „Stratégiai menedzsment” című könyvében részletesen bemutatja McKinsey féle 7S modellt, mely megjelöli a szervezeti kultúra helyét a vezetési és irányítási rendszerben. A modell szerint a hét alapvető vezetési dimenzió a következő:

- Stratégia (Strategy): a versenyelőny megszerzésére irányul, javítja a szervezet piaci pozícióját. A jövőre vonatkozóan iránymutatást tartalmaz, magába foglalja a szervezet küldetését és céljait.
- Szervezet (Structure): a munkamegosztás szervezeti sémája, hatásköri és felelősségi szabályozókkal.
- Rendszerek (Systems): a szervezeten belüli operatív, működésbeli és fejlesztési folyamatokat összefoglaló egységek.
- Stílus (Style): a vezetés viselkedési módja.
- Személyzet (Staff): a szervezet alkalmazottjai, azok összetétele.
- Szakértelem (Skill): a szervezet egészének és az alkalmazottaknak a képessége, szakértelme, teljesítménye a feladatok megoldásával összefüggésben.
- Közös értékek (Shared values): a szervezeti célkitűzések mögött meghúzódó, az alkalmazottak által elfogadott szabályok, normák, melyek betartása mindenki számára kötelező.

Ezen dimenziók lehetnek jól körülírható, úgynevezett kemény (hard) elemek, mint a szervezet, a struktúra és a rendszerek. A többi négy dimenzió (személyzet, szakértelem, stílus, közös értékek) nehezebben megfogható, úgynevezett lágy (soft) komponensek, melyek az emberi erőforráshoz kötődnek. A soft dimenziók együttesen alkotják a szervezeti kultúrát, melyeket csak a kemény dimenziókkal közösen lehet sikeresen formálni.

7. Lácza Magdolna a 2012-ben „A szervezeti kultúra és regionalitás” című cikkében azt az általános tételt is hangsúlyozza, hogy a vezetés és a szervezetfejlesztés egymással szorosan összefüggő fogalmak és folyamatok. Ugyanakkor egy térség vállalkozásaival kapcsolatos másik munkájában indokoltnak tartja a vezetői magatartás és vezetési stílus együtt történő vizsgálatát. Hangsúlyozza, hogy a kontingencia elmélet szerint egy adott helyzet meghatározza a hozzáillő vezetési magatartást, másképp az egyedi szituációkban a vezetőnek magának kell tudnia kiválasztania a megfelelő vezetési stílust. Kutatásainak eredménye az, hogy az önértékelés, elsősorban a vezetők sajátos kompetenciáinak az eredményeként vállalkozó magatartású vezetők sikeresebbek és az általuk vezetett intézmény túlélési esélye nagyobb. Saját vizsgálatom eredménye is az, hogy az általam speciális vezetési funkcióként nevesített vezetői attitűdök és speciális vezető kompetenciák megléte és megnyilvánulása sikeresebbé, eredményesebbé tehet egy-egy rendőri szervezetet a többinél. A rendszerszemlélettel gondolkodó, alulról jött kezdeményezéseket és innovációt támogató rendőri vezetők által vezetett szervezetek pályázati forrásokat elnyerve, plusztámogatással az alulfinanszírozott, „mostoha” helyzetben lévő tevékenységeket (mint bűnmegelőzés, állampolgárok tájékoztatása, nemzetközi együttműködések, karriertámogatás, képzések) nagyobb határfokkal képesek végezni, és ez nyilván pozitív hatással van a szervezetek eredményességére.

8. Christián László PhD értekezésében az alternatív rendészeti formákat hatékonyabbnak tartja bizonyos rendészeti feladatok ellátására, mint pl. a „megélhetési bűnözés” visszaszorítására. Saját kutatásom is alátámasztotta, hogy megfelelő jogi szabályozás mellett a hazai alternatív együttműködési formák hatékonyabbak lehetnek, valamint nemzetközi alternatív együttműködésekkel a határmenti bűnüldözésben is komoly eredményeket tud elérni a magyar rendőrség.

9. A közszektor reformja több mint három évtizedes múltra tekint vissza az Unió régi tagállamaiban és a fejlett Nyugat-Európai országokban, hazánkban – ha nem is ilyen régi múlttal, de – rendelkezünk erre vonatkozó tapasztalattal. A közreform nemcsak strukturális és rendszerszintű változást, hanem a közszeftéra menedzsmentjének, vezetési elveinek reformját és átalakítását is jelent. Az Új Közszeftálati Menedzsment, angolul New Public Management (NPM) az állam teljesítőképességének és hatékonyságának növekedését eredményezte nemcsak az Egyesült Királyságban, hanem az Amerikai Egyesült Államokban, Új-Zélandon és Ausztráliában is. Hazánkban napjainkban folyamatban van az NPM bevezetése, illetve eredményeinek a beépítése: az állami szektor átalakítását, reformját az Európai Unió pályázati forrással is támogatja. Több közmenedzsment intézmény él is ezzel a lehetőséggel, a hatékonyabb működés érdekében. Azonban az NPM bevezetése és alkalmazása nem megy egyik napról a másikra, mint egy egységesen átvehető séma és eszközrendszer alkalmazása. Az erre vonatkozó elemzések sorra beszámolnak kedvezőtlen, illetve negatív hatású reformfolyamatról, mely sok esetben a nem megfelelő tervezés, elemzés és intézményi rendszer miatt következett be. Rosta Miklós az új közszeftálati menedzsment intézményi meghatározottságával kapcsolatban elkészült PhD értekezésében azt írja, hogy az NPM egyfajta szemléletmód és értékrend, melyhez számos menedzsment eszköztár illeszthető, aminek megvalósítását több tényező is befolyásolja, mint az adott ország társadalmába ágyazódott intézményrendszer, valamint a bevezetést végző szerv alkalmassága.
10. Bierer Andrea „A hatékony vezetési stílus” című munkájában utal arra, hogy a szituációs menedzsment alkalmazásával a szervezetek sikeresebben működtethetők. Felmérésem is azt támasztotta alá, hogy a változtatási kényszerhelyzetben, illetve a szervezeti működés javítása esetén nem csak egyféle jó megoldás létezik, hanem az adott szituáció dönti el, milyen menedzsment eszközökkel kell élnie a rendőri szervezetnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barakonyi Károly (2002): Stratégiai menedzsment. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Berde Csaba (2011): A funkcionálisizmus lehetőségei a vezetéskutatásban. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. Vezetéstudományi tematikus szám. III. évf. 1–2. 62–69. old.
- Bierer Andrea (2006): A hatékony vezetési stílus. Budapesti Gazdasági Főiskola. Budapest.
- Christián László (2010): Alternatív rendészet. PhD értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- Edit Elekes (2011): Leadership Function in a Particular Administrative Organization. Spring Wind 2011. 109–117. old.
- Kopasz Árpád (2002): A magyar Rendőrség minőségfejlesztési programja. Belügyi szemle. 2002/8. szám. 5–10. old.
- Láczay Magdolna (2012): A szervezeti kultúra és regionalitás. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. Gazdálkodás- és szervezéstudományok tematikus szám. IV. évf. 2. szám. 75–87. old.
- Láczay Magdolna (2014): A szervezetfejlesztés és a szervezeti kapcsolatának vizsgálata egy térség vállalkozásaiban. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. Taylor Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat. 2014/1–2. szám. VI. évfolyam 1–2. szám. 78–89. old.
- Rosta Miklós (2012): Az Új Közszeftálati Menedzsment intézményi meghatározottsága. PhD. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest.
- Sajtos László–Mitev Ariel (2008): SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó. Budapest.
- Edit Elekes – László Fényes –Gergely Fülöp: 4 for Quality, Best Best Practice Cases at the Hungarian Police. Interneten elérhető (2013.08.26.): http://www.4qconference.org/liitetiedostot/bp_long_descriptions/hungary_C_long.pdf.

YÜCEL NAMAL*

ACCORDING TO THE TURKISH ARCHIVE RESOURCES: HELPS OF HUNGARIANS TO THE OTTOMAN RED CRESCENT ASSOCIATION DURING THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

Hungarians have helped to the Red Crescent Association during the First World War as being during the Balkans War. The Ottoman Red Crescent Association had bought the health and medical stuffs (gaseous hydrophilic, cotton hydrophilic, stretcher, dressing packages, gauze bandage, antipyretic) from Hungary many times during the First World War. During the War, the health care teams, consisting of the Hungarian physicians, nurses and caregivers had served to the Ottoman Red Crescent Association in Istanbul and other Ottoman cities. In addition, since Turks and Hungarians were traditional and historical friends, and the Hungarians were allies during the First World War, in order that Hungarians presented their appreciation, they had passed the hat in many Hungarian cities and had donated it to the Ottoman Red Crescent Association. The Hungarian Prime Minister, Count István Tisza, had provided the significant encouragement and support for passing the hat. The municipal committees of the Hungarian cities (Esztergom, Fejer, Nagy Varad and Györ) presented their sincere greetings to the Ottoman nation that was the loyal ally of Hungarian nation, and the greetings from Istanbul city was also presented to the Hungarian brothers. The aids from Hungarians to the Ottoman Red Crescent were encouraged through the announcements in the Hungarian newspapers. Furthermore, the aids to the Ottoman Red Crescent were increased gradually through the concerts and exhibitions that were organized by the Hungarians. The Hungarians stated especially that these aids were provided by the Hungarian people, the Austria should have been exempted due to the dual monarchy and it should have been stated in the announcements for appreciating in the newspapers that the aids were provided by Hungarians only. During the War, the Hungarians helped to the Turks as if competing with Austria. In this case, the Ottoman Government thanked the Hungarians who helped to the Red Crescent Association by awarding the medals.

Keywords: First World War, Ottoman Red Crescent Association, Hungarians.

1. Introduction

Killing of Ferdinand, the Crown Prince of Austro-Hungarian Empire, by a Serbian nationalist during his Sarajevo visit on June 28th, 1914, was the spark which led to starting of First World War.¹ Gradually increasing affinity of Hungarians to their ally, Turks from the beginning of war was announced in the Hungarian press. In the copy of the newspaper, Pesti Napló, dated November 16th, 1914, it was stated that the alliance works between Austro-Hungary and Turkey had been carried out for eight years and had been successful. Participation of Hungarian soldiers in the Ottoman fronts during the First World War was interpreted as “*willingly supporting of Ural-Altaic brother Turkey*”. For this purpose, we see that some Hungarians had been charged in the Ottoman army during the war.² The Hungarian artillery units³ had been charged in the Çanakkale and Palestine fronts and Austro-Hungarian car units, consisting of trucks, in the region between Diyarbakır and Mosul in order to support the Turkish units.⁴ Upon Italia left the central powers in 1915, one group, also involving the Budapest Municipality members, University staff, artisan

* Yücel Namal lecturer, Bülent Ecevit University, Zonguldak/Turkey.

associations and military staff, had demonstrated in favor of Ottoman and had prayed that the Sultan lived longer, and the mayor of Budapest made speech against Italy and praising the friendship of Ottoman and Sultan, and notified the friendship sentiments of Hungarian people for Sultan and Ottoman State via telegram.⁵ Due to which Italians betrayed their allies, the greetings of the people in Fejer, Esztergom, Győr, Nagy Varad municipalities and Mariskorda, Komarom cities of Hungary had been delivered to the friend and faithful Turkish people in 1916.⁶ During the First World War, most of Hungarian statesmen carried out the policy in favor of Ottoman.⁷

2. Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War

The Hungarians had increased the aids more to the Red Crescent Association during the First World War as being during the Balkans Wars. Since the Hungarians were allies with Turks as well as the historical and traditional liaisons with them, they established the Red Crescent offices consisting of Hungarians' aristocrats and statesmen under the chairman of the Hungarian Prime Minister, Count Tisza in order to express their gratitude to Ottoman. Monetary aid amount that was collected from such offices in Hungary until January 16th, 1915, was 132.000 crowns. During that term, the Hungarians, who were supplying aid to Turks as if they were competing with Austria, were specially stating that those aids were supplied by Hungarian people, and requested to exempt Austria due to dual monarchy and to be stated that the aid was only provided by the Hungarians in the announcements to be published in the newspapers. The aid to Turks was maintained gradually increasing, especially with the endeavors and sacrifices of Count Tisza. In addition, the Hungarians mentioned that the postcards, which were printed by Ottoman Red Crescent Association in Istanbul, might be sold in a suitable price in favor of Ottoman, if they were delivered to them in the proper quantities.⁸

Upon the aid that was supplied by the Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association reached to 313.000 crowns until February 21st, 1914, Dr. Besim Ömer Pasha thanked Hungarians via telegram on behalf of Association. With this telegram, the chairman of Hungarian Red Cross Association replied, *"They would do their best in order to remove the grievances from the war and the Hungarians were happy to see and proud of seeing the continuity of amity with Ottoman fellow soldiers"*.⁹ Sales were started in favor of Ottoman Red Crescent Association with the efforts of Austro-Hungarian embassy, Istanbul in some European cities (Budapest, Vienne, Trieste, Prague, Salzburg, Lins, Gras, Inabruck, Abassia, Berlin, Dresden, Frankfurt, Stettin, Hamburg, Leipzig, Cologne, Hannover, Brême, Munich, Lübeck) on November 11th, 1914.¹⁰ 187.000 crown aid, which was supplied by the Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association on 24 November, was the highest aid in Hungary until that day. Higher amounts are the individual evidence of affection of the Hungarians to Turks.¹¹ The Hungarian Red Cross transferred 25.000 crowns to the account of Ottoman Red Crescent Association on December 12th, 1914.¹² Commander-in-chief of Austro-Hungarian armies, Archduke Fredrick and his wife, Elisabeth, had donated 5000 crowns for the Red Crescent to Embassy in Vienne on 15 December. In addition, Baron Herman in Budapest donated 20.000 crowns through the Deputy of Minister of Finance, Mr. Talat Pascha.¹³ The aid amount, which was collected in Austria and Hungary, reached to 350.000 crowns on 21 December.¹⁴

Large mass, involving the people, journalists, aristocrats, deputies and former prime ministers, had participated in the aid that was supplied to Ottoman Red Crescent Associa-

tion in Hungary. Despite of intensive program of the Hungarian Prime Minister, Count Tisza in 1915, he participated in the meeting that was held in favor of Ottoman Red Crescent Association and more than eighty Hungarian aristocrats participated in the hall assigned to the delegation assemblies in the Hungarian National Assembly, and in his opening speech, he talked bigheartedly about the traditional and historical friendship of Turks and Hungarians and the Turkey's political location and sacrifice, and said that Hungary should have aided to Ottoman Red Crescent Association. In this meeting, the chairman of Hungarian Red Cross (Croissant Rouge), Count Charles Khuen-Héderváry (Former Prime Minister, private consultant) and the chairman of women branch, Countess Etienne Károlyi had been selected.¹⁵ After the names of the chairman and members of the Hungarian Red Cross Commission were read, Countess Héderváry, who was selected as the vice-chairman, declared in her speech that working on supporting the Turkish-Hungarian friendship would be an honorable duty for her. After her, Gustave Scholtz stated that his father, who immigrated to Turkey, was treated very well, and expressed his gratitude to Turks by granting 2000 crowns to Ottoman Red Crescent Association.¹⁶

A concert was organized in favor of Ottoman Red Crescent Association with the efforts of Hungarian Prime Minister Count Tisza in the "*Musika Academy*" hall in Pest within 1915. Tisza spoke about the Turkish-Hungarian friendship in this concert:¹⁷ "*...The amity emotion must find its place during this war. We fight against the same enemy only for the single and same purpose. Our success is for Turkey. It is for those who sacrifice themselves with us. The glory and pain that is suffered are ours. "Red Crescent", which was established in order to care the injuries of our fellow soldiers, calls us brotherly. It seeks our support for its noble action. This call will echo in the hearts of our Hungarian brothers and sisters. We have to move in order to extend a friendly hand to the Turkish nation who fights against the common big enemy.*" The aids, which were collected by the Hungarians for Ottoman Red Crescent Association in that aid night, are as follows:

- 50 crowns from Dr. Alexandre Ardò (advocate),
- 1386 crowns 50 filler from Pester Lloyd newspaper,
- 160 crowns from Hamza Maruf Efendi,
- 25 crowns from Dr. Jacques Puty de Györg,
- 500 crowns from Baron de Forster,
- 1500 crowns from Vas city Red Cross,
- 900 crowns from the concert.

Total 4541 crowns 50 filler were deposited to the Hungarian Bank "*Banque Hongroise (Magyar Bank)*" for Ottoman Red Crescent Association. In addition, Krausz Simon, the general director of "*Banque Hongroise (Magyar Bank)*" donated 20.000 crowns, Budapest governorship 10.000 crowns, Budapest Red Cross commission 25.000 crowns to Ottoman Red Crescent Association. The Ottoman ambassador in Pest notified to Istanbul that no Austrian banks shown such generosity against such generous grants from the Hungarians.¹⁸ The aids, which were collected in favor of the Ottoman Red Crescent Association in Hungary, had reached to 256.601 crowns 31 filler on February 17th, 1915,¹⁹ to 285.961 crowns on 23 February,²⁰ to 338.000 crowns on 14 March.²¹ It was informed that even if Italy and Romania declared war against Austria on 28 April, then the monies of Ottoman Red Crescent Association in Austro-Hungary would not be seized, and when they were requested, they would be transferred to Istanbul.²² The aid amount, collected in Hungary on 7 June, reached to 500.000 crowns.²³

The Hungarian "*Association of Aid to Veteran Soldiers and Poor People*" (*Ma'lulin-i Askeriye ve Fukaraya Mu'avenet Cemiyeti Umumiyesi*) had invited the Ottoman Red Crescent Association to the exhibition which it would be held in Budapest on April 1915. It

was informed that the revenue from the exhibition, consisting of the photographs, which showed the activities of Ottoman Red Crescent in Egyptian, Caucasian and Çanakkale fronts, and health care materials, which it used, would be donated to the Budapest Red Crescent Commission. It was also informed that the photos to be exhibited would be published in "*Tarsasag*" which was one of the most important newspapers in Budapest in a special edition and all revenues from this edition would be donated to the Ottoman Red Crescent Association. The Consul General in Budapest, Ahmet Hikmet, emphasized in his letter, dated March 27th, 1915, "*Despite the competition between Hungarians and Austrians is very explicit, it should be assigned an individual rank to the Hungarians in the gratifications to be granted by us*".²⁴ 8500 crowns of revenue had been achieved from the emblems that were decorated with red and green which were the colors of Turkish and Hungarian flags and were sold in name of Ottoman Red Crescent Association in Hungary.²⁵

Ottoman Red Crescent Association and Austro-Hungarian Emperor had insured the soldiers with "*War Insurance*" which was provided by the "*Support Fund for Soldier's Orphans and Widows*" (*Askeri Eytâm ve Erâmil Mu'avenet Sandığı*) in their safeguards, and it was decided that those, whoever desired it among the Red Crescent officers and employees, might make use of this insurance.²⁶ The Hungarians had caused the people come to the aid of Ottoman Red Crescent Association through the newspaper announcements and assays.²⁷ Besides, the amount of aids for Ottoman Red Crescent Association had increased gradually with the concerts and exhibitions that were organized by the Hungarians. The journalist from Pest, Edward Kadusa, who was the inventor of campaign of changing the golden rings with iron rings in Hungary, had also carried out the same campaign for the Ottoman Red Crescent in Istanbul.²⁸

The Hungarian health care team visited Istanbul on February 1916, and started to work in the site that was assigned to them in Şişli Etfal hospital.²⁹ The Hungarians, who had donated the huge amounts of aids to the Ottoman Red Crescent Association in Hungary, had been rewarded with the medals from various ranks.³⁰ On the other hand, Austro-Hungarian Red Cross had also granted different medals to some Ottoman Red Crescent Association officials.³¹ In addition, the Director of Pest Military Orchestra "*Chef d'orkestre*" of the Hungarian Ministry of "*Honved*", Richard Fricsay, had organized 25–30 concerts until October 1916 before Hungarian Red Crescent Commission was established, and had donated 40.000 crowns from such concerts to the Ottoman Red Crescent Association. Therefore, he was rewarded with the Mecidiye medal from the fifth rank.³² 100.000 Crowns had been transferred by the Hungarian Commerce Bank (*Société Anonyme Hongroise De Banque Et De Commerce*) to the account of Dr. Hikmet Bey in name of Ottoman Red Crescent Association on November 17th, 1916.³³

It was decided to issue a calendar in favor of German, Austro-Hungarian, Bulgarian Red Crosses and Ottoman Red Crescent Association for the year 1918 on January 1917.³⁴ The Hungarian Artists, Mr. Hubal and Madam Anna Madel, who gave the concert in favor of Ottoman Red Crescent Association in Istanbul, 1917, had been rewarded the Red Crescent medal. Headquarter of Austro-Hungarian Car Corps donated 500 Ottoman Lira to the Ottoman Red Crescent Association on November 1918.³⁵ One of former Austro-Hungarian ambassadors in Istanbul, Frenc Kulos, had donated 500 crowns to the Red Crescent Association as the indication of his goodwill about the Turks when he was in Istanbul.³⁶ Count and Countess Etienne Tisza had been rewarded the golden Red Crescent medals due to their aids by Red Cross Commission in Hungary to the Ottoman Red Crescent Association and Baron Moris Herzok and Industrialist, Manfred Vasy, who had donated 500 crowns, had been rewarded the golden medal upon the recommendation of Ambassador Ahmet Hikmet in Budapest.³⁷

3. Conclusion

Due to the traditional and historical friendship between the Turks and Hungarians and since they were allies during the World War I, Hungarians have helped to the Ottoman Red Crescent Association in order to express their gratitude to Ottoman. For this purpose, it has been collected the subsidies in many Hungarian cities during the World War I, and they have been sent to the Ottoman Red Crescent Association. In addition, the health teams, consisting of many Hungarian doctors, nurses and caregivers, have served to the Ottoman Red Crescent Association in Istanbul and other Ottoman cities during the war. Besides this, the Ottoman Red Crescent Association has procured many health and medical materials from Hungary. The subsidies, collected by Hungarians through concerts and exhibitions, have gradually increased. So that, Hungarians have helped to the Ottoman Red Crescent Association, hence, to Turks during the War as if they were competing with other states.

Document 1. Document, stating that the materials, used substituting with cotton hydrophile and gaseous hydrophile on Hungarian soldiers and in the red cross hospitals, were sent to Ottoman Red Crescent Assosiation

Source: Turkish Red Crescent Archive, Box no: 187, Document: 17, 2 February 1330.

Document 2. Document, showing 285.961 crowns of subsidizing which were collected in Budapest for the Ottoman Red Crescent Association.(27 February 1915)

229/12

CONSTANTINOPLE, LE 27 Février 1915

SOCIÉTÉ ANONYME HONGROISE
DE BANQUE ET DE COMMERCE
SUCCESSIONALE DE CONSTANTINOPLE

Capital et Réserves : 105 Millions de Couronnes

ADRESSE : TÉLÉGRAPHIQUE : HAYYARBAŞI
LISEURS CODE 1000
TÉLÉPHONE : STAMBOUL 440

J.D.

SECTION BANQUE

SOCIÉTÉ DU CROISSANT ROUGE OTTOMAN

TÜRKİYE KIZILAY
DERNEĞİ
KÜTÜPHANESİ

EN VILLE

Préface d'adresser les lettres à la SECTION BANQUE

Messieurs,

Suivant communication de notre Siège Central à Buda-
pest, nous avons l'honneur de vous faire part que, les souscrip-
tions en votre faveur concentrées chez elle au 23 février, ont
atteint la somme de :

Krs.-285.961.-

Nous profitons de cette occasion pour vous demander,
Messieurs, si vous voudriez pouvoir disposer ici des susdits
montants ou d'une partie. - Dans ce cas nous ferions le néces-
saire pour obtenir l'autorisation de notre Centrale à Budapest.

Veuillez agréer, Messieurs, nos salutations bien em-
pressées.-

J.B.

Krs. 285961 Gy. Magyar
" 25000 Magyar

9/23

Source: Turkish Red Crescent Archive, Box no: 229, Document: 12, 27.02.1915.

Document 3. Periodical of Hungarian Red Cross, followed by the Ottoman Red Crescent Association (1916)

553/7

1916. június 10-én.
XVII. ÉVFOLYAM
6. SZÁM

Tudossági szám 790

MAGYAR VÖRÖS-KERESZT

A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAI VÖRÖS-
KERESZT EGYLETÉNEK KÖZLÖNYE.

Központi igazgatóság.

Legfelsőbb elhatározások. Ő császári és apostoli királyi Felsége 1916. évi május hó 16-án kelt legfelsőbb elhatározásával legkegyelmesebben adományozni méltóztatott: — a háború alatt teljesített kitűnő szolgálataik elismerésül: a Ferencz József-rend középkeresztjét a katonai Érdemkereszt szalagján: Dr. Dollinger Gyula vezértörzsorvosnak, a rokkantügyi hivatal tanácsadó orvosának és a magyar vöröskereszt egylet igazgatósági előadójának; a Ferencz József-rend lovagkeresztjét a katonai érdemkereszt szalagján: Dr. Imrédy Béla m. kir. honvédtörzsorvosnak, a magyar vöröskereszt egyleti Erzsébetkórház igazgatójának, Dr. Lumiczky József és Walla Béla m. kir. honvédtörzsorvosoknak, a magyar vöröskereszt egyleti Erzsébetkórház főorvosainak; továbbá elrendelni méltóztatott, hogy a legfelsőbb dicsőítő elismerés Dr. Lobmayer Géza eszterorvosnak, a konstantinápolyi vöröskereszt egészségügyi misszió vezető orvosának és a legfelsőbb megelégedés kifejezése Dr. Parádi Ferencz eszterorvosnak, a dési vöröskereszt ápolónői tanfolyam vezető főorvosának tudtul adassék.

Külföldi kitüntetések. Ő Felsége Vilmos német császár és porosz király méltóztatott a szófiai egyleti misszionál szolgálatot tevő gróf Szirmai Sándor őrnagy, magyar vöröskereszt egyleti főmegbízottnak és ifj. Leopold Lajos magyar vöröskereszt egyleti főmegbízott-helyettes, tábori raktári parancsnoknak a porosz királyi III. oszt. vöröskereszt érdem legkegyelmesebben adományozni.

A bajor király Ő Felsége méltóztatott békéi Pirkner János ny. minisiteri tanácsosnak, a magyar vöröskereszt egylet főmegbízott-helyettesének a „Lajos király” keresztet adományozni.

Főhercegi szemle. Pöstyénben igen szép és modern kórházat építettek első sorban a hadszínhelyen megszabult és megbeszédett katonák részére, amelyet „Pro Patria” vöröskereszt kórháznak elneveztek. Ennek felavatása május hó 30-án történt és erre az alkalomra a kórház igazgatósága Ő cs. és kir. Fenségét Ferencz Salvator főherceggel, lovassági tábornok urat, az önkéntes egésségápolás főfelügyelőjét is meghívta. A Fenséges ur az ünnepélyre báró Lederer Hugó belső titkos tanácsos, főudvarmester, Siskovszky Ödön alezredes és Hoffmann Géza százados kíséretében utazott le. A honvédelmi ministeriumot a megnyitáznál báró Haxai Samu honvédelmi minisiter és Kurácson Lajos államtitkár képviselte és a magyar vöröskereszt egylet részéről gróf Csekonics Endre királyi biztos, egyleti elnök és gróf Széchenyi Emil főmegbízott jelentek meg. Ő Fenségét Pöstyénbe való megérkezésekor Winter Lajos fűrdőigazgató üdvözlő beszéddel fogadta, mire a főherceg néhány szóval válaszolt és kíséretével, valamint a nagyarámu vendéggel együtt megtekintette a „Pro Patria” kórházat. A földszintes nagy épületben 600 beteg számára van hely, az alvó azobák szellősek és világosak, az épületben még pompás fürdő is van. A kórházat nagy papi segédlettel Jedlicska Pál praebátus, nagyszombati érseki helynök szentelte

Source: Turkish Red Crescent Archive, Box no. 553, Document: 7, 10.06.1916.

Document 4. Telegram, stating 338.000 crowns of subsidizing that was collected in Hungary for the Ottoman Red Crescent Association (14 March 1915)

101 / 133

comité croissant rouge ap.

101 / 133

283

4/2

11/35

KSZE

collectes en honneur montent trois cents treize mille couronnes .- bykmet .+

313 000

25 000

338.000

Bey Hıncı

Bey Hıncı

Source: Turkish Red Crescent Archive, Box no. 101, Document: 133, 14.03.1915.

REFERENCES

1. Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Edition 12, Ankara 2003, p. 354.
2. Türk Kızılay Arşivi, (TKA) (Turkish Red Crescent Archive), Box no. 220, Document: 156, 04. 05. 1915.
3. Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I, 1914–16.*, Series editor: Martin Windrow, Osprey Publishing Ltd 2003, s. 42–43.; Melek Çolak, “Macar Kaynaklarına Göre Türk-Macar Askeri İlişkileri (1912–1918)”, *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu*, 20–22. Mayıs 2009, İstanbul, Bildiriler I, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, pp. 402–403.
4. Jung, *Ibid*, p. 43.
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) (Prime Ministry Ottoman Archive), Hariciye Siyasi (HR. SYS), File. 2409, no. 75, 27. 05. 1915.
6. BOA, HR. SYS, File. 2417, no. 5, 03. 01. 1916.
7. BOA, HR. SYS, File. 2447, no. 2, 25. 01. 1918; HR. SYS, File. 2447, no. 61, 08. 02. 1918.
8. The Embassy in Pest stated that this aid amount would reach to half million. TKA, Box no.: 18, Document: 116, November 18th, 1914; TKA, Box no.: 101, Document: 179, 19. 02. 1915.
9. TKA, Box: 193, Document: 57, February 21st, 1330.
10. TKA, Box no.: 101, Document: 107, 11. 11. 1914; pls. see TKA, Box no.: 101, Document: 108, 23. 11. 1914. about officials who would collect the aid in favor of Red Crescent in Germany and Austro-Hungary.
11. These aids had also been announced to the public via newspaper. (TKA, Box no.: 193, Document: 77, November 24th, 1914.)
12. TKA, Box no.: 94, Document: 82, 12. 12. 1914.
13. TKA, Box no.: 193, Document: 131, 15. December 1330.
14. TKA, Box no.: 154, Document: 25, 21. 12. 1914.
15. BOA, HR. SYS, File: 2170, no. 6, 05. 01. 1915.

16. BOA, HR. SYS, File: 2170, no. 6, 5. 01. 1915.
17. BOA, HR. SYS, File: 2406, no. 67, 20. 02. 1913; HR. SYS, File: 2170, no. 6, 5. 01. 1915.
18. BOA, HR. SYS, File: 2406, no. 67, 20. 02. 1913; HR. SYS, File: 2170, no. 6, 5. 01. 1915.
19. TKA, Box no. 101, Document: 179, 19. 02. 1915.
20. TKA, Box no. 229, Document: 12, 27. 02. 1915.
21. TKA, Box no. 101, Document: 133, 14. 03. 1915.
22. TKA, Box no. 101, Document: 137, 28. 04. 1915.
23. TKA, Box no. 101, Document: 151, 07. 06. 1915.
24. TKA, Box no. 555, Document: 1, 27. 05. 1915.
25. TKA, Box no. 34, Document: 12, 25. 07. 1915.
26. TKA, Box no. 546, Document: 15. (Undated).
27. BOA, HR. SYS, File: 2405, no. 53, 12. 01. 1915; DH. EUM. 5. ŞB, File 9, no. 1, 22 January 1330.
28. BOA, HR. SYS, File: 2407, no. 6, 03. 03. 1915.
29. TKA, Box no. 94, Document: 111, 17. 12. 1915. This team could move to from Budapest Istanbul just on February 1916. (BOA, HR. SYS, File. 2176, no. 7, 28. 02. 1916.)
30. TKA, Box no. 168, Document: 169, 28. 02. 1916; TKA, Box no. 168, Document: 176, 09. 08. 1916. The members of Austrian and Hungarian Red Crescent commission, who had been rewarded the various Ottoman medals, are as follows: Mr. Stefan , Mr. Jozef Vanesy, Mr. Zinefrir Louis, Dr. Ferdinand Karminsky, Mr. August, Madam Paula. (TKA, Box no. 545, Document: 2, 17. 03. 1916.)
31. TKA, Box no. 168, Document: 173, 11. 06. 1916.
32. TKA, Box no. 545, Document: 10, 28. 10. 1916.
33. TKA, Box no. 229, Document: 43, 17. 11. 1916.
34. TKA, Box no. 177, Document: 43, Annex: 2, 24. 01. 1917. The calendar is in the book form and has the color cover, and will have the emblems of four states. It consists of 12 calendar pages and will have the German, Hungarian, Bulgarian and Turkish parts. The monogram of kings and these four states will be available on the calendar pages. The price of calendars would be maximum 2.5 marks.
35. TKA, Box no. 313, Document: 160, 30. 11. 1334.
36. TKA, Box no. 193, Document: 229. (Undated).
37. TKA, Box no. 545, Document: 10, 28. 10. 1916; TKA, Box no. 210, Document: 3, 07. 08. 1918.

BİBLİOGRAPHY

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Prime Ministry Ottoman Archive) (BOA).

Dâhiliye Emniyet Umum Müdürlüğü 5. Şube (DH. EUM. 5. ŞB).

File. 9, no. 1, 22. 01. 1330.

Hariciye Siyasi (HR. SYS)

File. 2409, no. 75, 27. 05. 1915. File. 2417, no. 5, 03. 01. 1916.

File. 2447, no. 2, 25. 01. 1918. File. 2447, no. 61, 08. 02. 1918.

File. 2170, no. 6, 05. 01. 1915. File. 2406, no. 67, 20. 02. 1913.

File. 2176, no. 7, 28. 02. 1916. File. 2450, no. 38, 12. 04. 1918.

File. 2405, no. 53, 12. 01. 1915. File. 2407, no. 6, 03. 03. 1915.

File. 2449, no. 16, 07. 03. 1918. File. 2448, no. 12, 12. 02. 1918.

File. 2451, no. 34, 21. 04. 1918.

Türk Kızılay Arşivi (Turkish Red Crescent Archive) (TKA)

Box no. 220, Document: 156, 04. 05. 1915. Box no: 18, Document: 116, 18. 11. 1914.

Box no: 101, Document: 179, 19. 02. 1915. Box no: 193, Document: 57, 21. 02. 1330.

Box no: 101, Document: 107, 11. 11. 1914. Box no: 101, Document: 108, 23. 11. 1914.

Box no: 193, Document: 77, 24. 11. 1914. Box no: 94, Document: 82, 12. 12. 1914.

Box no: 193, Document: 131, 15. 12. 1330. Box no: 154, Document: 25, 21. 12. 1914.

Box no. 101, Document: 151, 07. 06. 1915. Box no. 229, Document: 43, 17. 11. 1916.

- Box no. 313, Document: 160, 30. 11. 1334. Box no. 193, Document: 229. (Undate).
Box no. 545, Document: 10, 28. 10. 1916. Box no. 210, Document: 3, 07. 08. 1918.
Box no: 187, Document: 17, 02. 02. 1330. Box no: 229, Document: 59, 24. 03. 1915.
Box no: 229, Document: 60, 24. 03. 1915. Box no. 229, Document: 58, 15. 03. 1915.
Box no. 229, Document: 59, 24. 03. 1915. Box no. 229, Document: 60, 24. 03. 1915.
Box no. 229, Document: 50, 14. 04. 1915. Box no. 553, Document: 7, 10. 06. 1916.
Box no. 187, Document: 23, 25. 03. 1915. Box no. 179, Document: 15, 15. 03. 1332.
Box no. 94, Document: 111, 17. 12. 1915. Box no. 168, Document: 179, 24. 12. 1916.
Box no. 545, Document: 10, 28. 10. 1916. Box no. 177, Document: 43, Add: 2, 24. 01. 1917.
Box no. 168, Document: 193, 07. 05. 1917. Box no. 223, Document: 204, 08. 03. 1918.
Box no. 546, Document: 15. (Undate). Box no. 555, Document: 1, 27. 05. 1915.
Box no. 34, Document: 12, 25. 07. 1915. Box no. 168, Document: 169, 28. 02. 1916.
Box no. 168, Document: 176, 09. 08. 1916. Box no. 545, Document: 2, 17. 03. 1916.
Box no. 168, Document: 173, 11. 06. 1916.
Sander Oral(2003): Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, İmge Kitabevi, 12. Baskı, Ankara, s. 354.
Jung Peter(2003): The Austro-Hungarian Forces in World War I, 1914-16, Series editor: Martin Windrow, Osprey Publishing Ltd, s. 42-43.
Çolak Melek (2009): "Macar Kaynaklarına Göre Türk-Macar Askeri İlişkileri (1912-1918)", Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu, 20-22. Mayıs 2009, İstanbul, Bildiriler I, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 395-411.

GULYÁS LÁSZLÓ:
A Horthy-korszak külpolitikája 1.
Az első évek 1919-1924.
Attraktor, Máriabesnyő, 2012.

A Horthy-korszak külpolitikájának első öt évét bemutató könyv a víziók és a realitások számbavételével, egyéni látásmóddal, a konvencionális feldolgozásoktól sokszor eltérően, de fő vonalaiban mégis azoknak megfelelően ismerteti a trianoni Magyarország külpolitikai megnyilvánulásait és azok hátterét. Gulyás László, a Szegedi Tudományegyetem oktatója, Magyarország külpolitikája I-II. címmel tartott kurzusai anyagának első részét rendezte kötetbe. A szerző öt kézkönyv-jellegű publikációba tervezi strukturálni a robosztus, sokféle ágazó, a nemzetközi keretek, az intézményrendszeri működés, a gondolkodás, az elvek, doktrínák és az események bemutatását is megkövetelő témát.

A sorban az első kötet 1919. augusztus elsejének eseményeivel kezdődik, ami – noha dátumszerűen nem esik egybe a Horthy-korszak nyitányával, az 1920. februári kormányzóválasztás időpontjával – indokolt, ha a kor kezdetének közvetlen előzményeit vizsgáljuk. Tágabb időkörben szükséges lenne a két háború közötti időszak külpolitikai feltételrendszerét döntő módon meghatározó nemzetközi környezet változásait felidézni, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának, katonai vereségének és politikai, diplomáciai megsemmisülésének prologusát bemutatni. A szerző azonban a belpolitikai helyzet perspektívájából tekint a korszak-kezdetre, és innen vezeti be a vizsgált témát. Az 1919-ben bekövetkező politikai fordulatok taglalása elsősorban Horthy kormányzóvá való megválasztásának előzményei miatt kapott szerepet a kötetben, de az átmeneti kormányok külpolitikai tehetetlenségére is ráirányítja a figyelmet.

A folytatásban a párizsi békekonferencia működéséről és a magyar békeküldöttség fogadtatásáról, munkájáról olvashatunk a műben, mely külön felhívja a figyelmet Apponyi Albert szereplésére, különösen Párizsban, a Quai d'Orsay-en elmondott beszédére. Gulyás a fejtegetést és annak hatásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a beszéd hosszú távra koherens egységgé formálta a magyar integritás gondolatának és a revízió eszméjének elméleti alapvetését. Helyesen mutat rá, hogy Apponyi okfejtései és személye nem maradt hatás nélkül a magyar ügy megítélésére sem rövid, sem pedig középtávon, akkor sem, ha a békeszerződés feltételein érdemben természetesen ő sem tudott változtatni.

A továbbiakban beható elemzés révén megismerhetjük a magyar külpolitikai útkeresés nagyhatalmi alternatíváit. A magyar külpolitikát és az azt mozgató, irányító politikai garnitúrát befolyásoló körülmények kezdeti hatása kettős volt. A mérleg egyik serpenyőjében az évszázadokra visszatekintő függetlenségi vágy beteljesülése, a másikban az önálló államiságból és a háborús vereségből, a hatalmi státusz elvesztéséből, a súlyos és megalázó terület- és nemzetközi presztízvesztés körülményeiből adódó elszigeteltség, intézményi szervezetalanság és szerepzavar okozott ellentmondásos helyzetet. Noha a szerző a hangsúlyt a kétoldalú kapcsolatok kiépítésére, a partnerkeresés – kevés sikerrel kecsegtető – próbálkozásaira helyezi, a külügyi szervezet kiépítése és a szellemi alapok megteremtése éppúgy erre az időszakra tehető. A szomszédok felé való tájékozódás magyar-román, magyar-csehszlovák és magyar-jugoszláv (szerb) relációi mellett olyan próbálkozásokról is tájékoztat, mint Károlyi kisantant alternatívája. A különféle kezdeti koncepciók, megállapodást, támogatást kereső próbálkozások részletes számbavétele gazdag információforrással szolgál a szándékok és lehetőségek útvesztőjében eligazodni szándékozó olvasó számára. Egyúttal arra is rávilágít, hogy mivel ezek a kísérletek rendre kudarcra ítéltettek, a magyar külpolitika a lehetőségek és a realitások felismerése tekintetében nem jól vizsgázott.

Egyetlen kivételnek a nyugat-magyarországi kérdésben elért részsiker, a soproni és Sopron környéki népszavazás kikényszerítése számított, melyben a magyar kormány kihasználta a szűk diplomáciai mozgástér adta kereteket és jól ismerte fel, milyen sikerre számíthat, ha a „lehetőségek művészetét” eszközül használja egy reális, jól körülhatárolt cél elérésre érdekében.

Gulyás László számba veszi a nyugat-magyarországi kérdés előzményeinek alakulását egészen a kérdésre pontot tévő (?) 1923. évi ún. Burgenland Egyezmény aláírásáig. Magabiztosan vezeti végig az olvasót a sokszor nehezen követhető, kacskaringós diplomáciai utakon, egyensúlyt tartva a nyugat-magyarországi felkelők és a kormányzat szerepének bemutatása között. A fogalomhasználattal kapcsolatos észrevétele (azaz, hogy a "Burgenland" elnevezés használatát nem tartja helyesnek egészen 1922 januárjáig) részben jogos, különösen ha figyelembe vesszük az osztrák – és részben a magyar – történetírás és közbeszéd sokszor ahistorikus megközelítéseit. Amennyiben azonban azt történeti eseményhez, vagy jogi aktushoz kötjük, sokkal alkalmasabbnak látszik erre az úgynevezett *Burgenlandgesetz* (1921. január 25.) elfogadásának, a jogilag önálló Burgenland létrejöttének dátuma. Ennek figyelembe vételével elejét lehet venni az olyan zavaró megfogalmazásoknak, mint a szerző által is leírt „Sopronért Nyugat-Magyarországot” formula alkalmazása. (Melynek előfordulását egyébként a magunk részéről korábbra tesszük.)

A szerző az 5. fejezet egészét a királypuccsok és a királykérdés témájának szenteli. A két hatalom átvételi kísérlet és a köztük eltelt idő történetjének mérlegét elsősorban a kormányzó személyének értékelésére használja fel. Ma már általánosan elfogadott köztörténeti tény, hogy Károly visszatérése után hamar tisztázódtak a belpolitikai erőviszonyok, az ország többsége és a Magyarország külpolitikát formáló a kormányzó mögé sorakozott fel. A legitimista gondolat és a Károly-hívek által közvetített Horthy-kép csupán marginális helyet kapott a hazai politikai és történeti gondolkodásban. A szerző itt a marxista és a legitimista álláspont összezárkóztatásával teszi időszerűvé a kormányzóról kialakított kép újragondolását.

A záró fejezet a Népszövetségi tagfelvétel és kölcsön kérdésével foglalkozik. A folyamat részletekre kiterjedő ismertetése után a szerző arra a – megalapozott – álláspontra jut, hogy a népszövetségi kölcsön felvételének politikai ára a kisantantnak tett engedmény volt a genfi második jegyzőkönyv aláírása révén. Az is igaz viszont – és erről szintén említést tesz –, hogy a kölcsön és a tagság biztosította Magyarország visszatérését a nemzetközi diplomáciai színtérre. Hasonlóan fontos kiemelni, hogy a Nemzetek Szövetsége kollektív védelme egyszersmind Magyarország számára is garanciát nyújtott a kisantant országainak esetleges támadása ellen.

Gulyás László új hangsúlyokat fogalmaz meg a Horthy-korszak külpolitikájának kezdetit taglaló könyvében. A szándékolt többdimenziós perspektíva fontos konfiguráló eleme volt szövege megalkotásának. Különböző történészi álláspontokra reflektál, illetve egymástól eltérő nézőpontokat és látásmódot ütköztet, miközben megállapításaival valószínűleg maga is vitát vált ki az olvasóközönségben és várhatóan – ezt érdemként emeljük ki – a szakmában egyaránt. Egyéni látásmódja érvényesül a két háború közötti időszak (kül)politika aktorainak bemutatása során is. A fejezetek végén gyakorta olvasható értékelő kommentárok mindazonáltal eligazítanak szerzőjük álláspontjáról, orientálva az érdeklődő olvasót a különféle interpretációk közötti állásfoglalásban.

A szereplők politikai és emberi habitusát értékelő és újraértékelő szerzői beállítódás izgalmas olvasmánnyá teszi az ellenforradalmi korszak első éveinek külpolitikáját bemutató összegzést. Amivel a további köteteket gazdagítani lehet, az a magyar külpolitikai *gondolkodás*, pontosabban szólva a döntéshozatalban szerepet játszó politikai, illetve a külpolitikát figyelemmel kísérő szellemi elit külpolitikai látásmódjának, motivációinak, dilemmái-

nak bemutatása. Az egyéni ambíciók, törekvések szellemi holdudvarának feltérképezése mellett pedig a döntési folyamatok *társadalmi faktorainak* bemutatása és a *nemzetközi folyamatokba* való beágyazottság szemléltetése lehet a további irány.

Minden tudományos mű akkor tölti be jól a szerepét, ha nem kizárólag lezárt ismereteket ad, megkérdőjelezhetetlen állításokat fogalmaz meg, hanem ha további gondolkodásra indítja az olvasót, kérdéseket fogalmaz meg a „céhen belüli” és a szakmán kívül álló érdeklődőkben egyaránt. Gulyás László e műve kétségtelenül betölti a historikus munkáknak ezt a hivatását, és minden bizonnyal élénk érdeklődést vált ki a szűkebb és tágabb közönség körében. Elolvasását és annak nyomán a historikus újragondolást mindenkinek ajánljuk.

Tóth Imre

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

V. TÖBB NEMZETISÉGŰ ÁLLAMOK KELETKEZÉSE ÉS FELBOMLÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Nemzetközi tudományos konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására (több társrendezővel közösen) 2013. március 1-jén rendezte meg Szegeden a Móra Ferenc Múzeumban ezen konferenciát. A délelőtti plenáris ülésen az alábbi plenáris előadások hangzottak el:

PLENÁRIS ÜLÉS: A TÖRÖK BIRODALOM ÉS A BALKÁN

Prof. Dr. Fodor Pál (MTA BTK TTI): A dzsihád szerepe a klasszikus kori Oszmán Birodalomban

Dr. Majoros István (ELTE): Politikai és gazdasági modernizáció a 19. századi Oszmán Birodalomban

Prof. Dr. Hajdú Zoltán (MTA KRTK RKI): Az Oszmán Birodalom megítélésének változásai

Prof. Dr. Szávai Ferenc (Kaposvári Egyetem): Az Oszmán Birodalom felbomlásának államjogi kérdései

Dr. habil. Gulyás László (SZTE): Sevres-től Lausanne-ig, vagy hogyan került el Törökország saját Trianonját?

Dr. habil. Pap Norbert (PTE): A szigetvári Szulejmán szultán kutatás és különös jelentősége

A délután folyamán három szekcióban, az alábbi szekcióelőadások hangzottak el.

1. szekció: Az Oszmán Birodalom és Köztes-Európa története

Szekcióelnökök: Dr. Csüllög Gábor PhD és Dr. habil. Marjanucz László PhD

Idő	Név	Intézmény	Az előadás címe
14.00. 14.20.	Dr. Csüllög Gábor PhD	ELTE-TTIK	A Török Birodalom balkáni területi rendszere
14.20. 14.40.	Tóth Hajnalka PhD-hallgató	Szegedi Tudományegyetem	A karlócai béke és következményei
14.40. 15.00.	Dr. Nagy Miklós Mihály CsC	Nagymagyarország	Egy nagyhatalom története a térben
15.00. 15.20.	Lecturer Yücel Namal	Bülent Ecevit Üniversitesi	According to the Turkish resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association during the First World War
15.20. 15.40.	Prof. Dr. Melek Colak PhD	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Kemal Atatürk kulturpolitikája
15.40. 16.00.	Miszlay Zsolt doktorjelölt	Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum	„Görög Trianon” – A pontuszi görögök genocídiuma
16.00. 16.20.	Dr. Forman Balázs	Budapesti Corvinus Egyetem	Az 1921-es görög-török háború és a ciprusi kérdés
16.20. 16.40.	Dr. habil Császár Zsuzsa-Bacsa Beatrix PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem	Reiszlamisációs folyamatok a Balkán egyes államaiban

Idő	Név	Intézmény	Az előadás címe
Kávészünet			
17.00. 17.20.	Simonné Dr. Pallós Piroska PhD	Kaposvári Egyetem	Szándékok, koncepciók az oktatás megreformálására az Oszmán Birodalomban 1839–1918
17.20. 17.40.	Polgár Tamás doktorjelölt	Pécsi Tudományegyetem	Ukrajna a német és a szovjet politika erőterében az Első Világháború végén
17.40. 18.00.	Dr. Vizi László Tamás PhD	Kodolányi János Főiskola	„Trianon teóriájánál rosszabb Trianon praxisa”. A békediktátum tízedik évfordulója – 1930.
18.00. 18.20.	Dr. Suba János, PhD	Hadtörténeti Intézet és Múzeum	A visszatért területek katonai közigazgatása (1938-1941)
18.20. 18.40.	Dr. Sarnyai Csaba Máté PhD	Károli Gáspár Református Egyetem	Az erdélyi magyar oktatási intézmények helyzetének fő vonásai az 1920-as években
18.40. 19.00.	D. Fizel Natasa PhD-hallgató	Szegedi Tudományegyetem	Vallás és oktatás a Ferenc József Tudományegyetemen az 1920-as években

2. szekció: REGIONÁLIS FOLYAMATOK, REGIONALIZMUS ÉS REGIONALIZÁCIÓ KÖZTES-EURÓPÁBAN

Szekcióelnök: Lőrinczné Dr. Bencze Edit PhD

Idő	Név	Intézmény	Az előadás címe
14.00. 14.20.	Lőrinczné Dr. Bencze Edit PhD	Kodolányi János Főiskola	Decentralizáció és regionalitás a horvát uniós csatlakozás árnyékában
14.20. 14.40.	Gerdesics Viktória PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem	Belgrádtól Brüsszelig, avagy a horvát országimázs alakulása
14.40. 15.00.	Dr. Bali Lóránt PhD	PE Georgikon Kar	A horvát-magyar IPA nyerteseinek térbeli elhelyezkedése, és ágazati sajátosságai
15.00. 15.20.	Dr. Juhász Krisztina PhD	Edutus Főiskola	Kelet-Közép-Európa országainak versenyképessége
15.20. 15.40.	Horváth Sarolta Noémi, PhD-hallgató	Szegedi Tudományegyetem	Nagyvárosi régiók fejlesztésének tendenciái a visegrádi országokban
15.40. 16.00.	Dr. Bajor Tibor PhD Prykhodko Volodymyr PhD-hallgató	ÁVF Ungvári Nemzeti Egyetem	Kárpátalja közlekedési logisztikai rendszere
Kávészünet			
16.20. 16.40.	Heindl Zsombor PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem	Az egyetemi hallgatók jelenlétének hatása Pécs gazdaságában
16.40. 17.00.	Páger Balázs PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem	Innovációs rendszerek a közép-európai nem nagyvárosi térségekben: a Dél-Dunántúli régió példája
17.00. 17.20.	Szügyi Éva doktorjelölt Trombitás Tímea PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem Szegedi Tudományegyetem	Regionalizációs folyamatok Szerbiában
17.20. 17.40.	Pap Tibor PhD-hallgató	Pécsi Tudományegyetem	Regionális törekvés vagy belső sokszínűség: a goranik és szerbek viszonya

3. szekció: KÖZTES-EURÓPA ORSZÁGAINAK GAZDASÁGTÖRTÉNETE A 19. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Szekcióelnök: Prof. Dr. Kaposi Zoltán

Idő	Név	Intézmény	Az előadás címe
14.00. 14.20.	Prof. Dr. Kaposi Zoltán	Pécsi Tudomány- egyetem	Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági változásai (18-19. század).
14.20. 14.40.	Mátyus Ákos	Szegedi Tudos- mányegyetem	Gazdasági fejlődés és hitelezés a 19. századi Balkánon
14.40. 15.00.	Dr. habil. Kókai Sándor PhD	Nyíregyházi Fő- iskola	Miért nem lett a Bánság a Balkán-kapuja a dualista korszakban?
15.00. 15.20.	Balázs Dániel PhD-hallgató	Szegedi Tudos- mányegyetem	Asszimiláció és identitás a történeti Vas- megye nemzeti kisebbségei körében
15.20. 15.40.	Dr. Koudela Pál PhD	Kodolányi János Főiskola	Selmecbánya helyi és regionális szerepe a magyar gazdaságban a 19.-20. század- ban.
15.40. 16.00.	Döbör András doktorjelölt	Szegedi Tudos- mányegyetem	A reformkori közbeszéd tematizálása a gazdasági és társadalmi átalakulás men- tén a Jelenkor hasábjain.
16.00. 16.20.	Dr. Tóth István	Móra Ferenc Múzeum	A felvidéki szlovák pénzügyintézetek, szlovák sajtó a szlovák mozgalom szolgálatában 1868–1918
Kávészünet			
16.40. 17.00	Dr Zachar Péter Krisztián PhD	Kodolányi János Főiskola	„Államkapitalizmus”, „szervezett piacgaz- daság”, hivatásrendi állam”? A liberális gazdaságszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború között
17.00. 17.20	Horeczki Réka PhD-hallgató	Pécsi Tudomány- egyetem	A kisvárosok ipari átalakulása a XX. szá- zadban.
17.20. 17.40.	Weber Erika PhD-hallgató	Pécsi Tudomány- egyetem	A dél-alföldi élelmiszeripar változásának vizsgálata
	Pető Bálint PhD-hallgató	Szegedi Tudos- mányegyetem	Trianon hatása a DKMT eurórégióra

Gulyás László: Beszámoló a VII. RÉGIÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉN INNEN ÉS TÚL Nemzetközi Tudományos Konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására a Kaposvári Egyetemmel közösen 2013. október 11-én rendezte meg Kaposvárott ezen konferenciát. A délelőtti plenáris ülésen az alábbi plenáris előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. Gazdag Ferenc** (Nemzeti Közzolgálati Egyetem): Biztonságpolitikai kihívások Közép-Európában a 21. század elején.
- **Prof. Dr. Dövényi Zoltán** (Pécsi Tudományegyetem): A migráció jellemzői és az ebből fakadó kihívások.
- **Dr. habil. Gulyás László** (Szegedi Tudományegyetem): Nemzetállamépítés a Kárpát-medencében a poszt-kommunista korszakban.
- **Dr. PhD. Keczer Gabriella** (Szegedi Tudományegyetem): A visegrádi négyek felsőoktatásának jellemzői.
- **Prof. Dr. Szávai Ferenc** (Kaposvári Egyetem): Energiapolitika-ellátásbiztonsági kihívások és dilemmák Közép-Európában.

A délután folyamán az alábbi 8 szekcióban és a workshopban több mint száz előadás hangzott el:

Sorszám	A szekció neve	Szekcióelnök
1. szekció	Politikai földrajz 1. 1/A Köztes-Európa politikai földrajzának aktuális kérdései	Dr. habil. Pap Norbert Dr. PhD. Csüllög Gábor
	Politikai földrajz 2. 1/B Fiume története	Dr. PhD. Simon P. Piroska
2. szekció	Gazdaságtörténet és régiótörténeti kutatások (régiók és határok, határrégiók, eurorégiók)	Prof. Dr. Kaposi Zoltán Dr. habil. Gulyás László
3. szekció	Régió és kultúra/városok kulturális gazdasága, felsőoktatás,	Dr. habil. Fábián Attila Dr. PhD. Keczer Gabriella
4. szekció	Régió és pénzügyek/versenyképesség	Dr. habil. Gál Zoltán
5. szekció	Régió és humán erőforrások 1.	Prof. Dr. Berde Csaba
	Régió és humán erőforrások 2.	Dr. habil. Dajnoki Krisztina
6. szekció	Régió és közlekedés/logisztika	Dr. PhD. Veres Lajos
7. szekció:	Régió és marketing/településmarketing turizmus és vidékfejlesztés	Dr. PhD. Parádi-Dolgos Anett
8. szekció	Régió és agrárgazdálkodás, élelmiszergazdaság és környezetgazdálkodás	Dr. habil. Bodnár Károly
Workshop	Pannon-modell Workshop	Sáriné Dr. PhD. Csajka Edina

KECZER GABRIELLA: Beszámoló

a

3. „TAYLOR” VEZETÉSTUDOMÁNYI KONFERENCIÁRÓL

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására 2011. május 27-én hagyományteremtő szándékkal rendezte meg Szegeden az 1. Vezetéstudományi Konferenciát „Taylor után 100 évvel – Vezetéstudományi és emberi erőforrás kihívások a 21. század elején” címmel. Ennek, és a 2012-es második konferenciának a sikere igazolta, hogy a szegedi szakmai találkozón szívesen vesznek részt a vezetéstudomány hazai kutatói. Ezért 2013-ban meghirdettük a 3. Taylor Vezetéstudományi Konferenciát.

A május 31-én tartott rendezvényre közel 60 szekció-előadó jelentkezett, doktoranduszok és minősített, habilitált vezető oktatók egyaránt. A konferenciának – immár hagyományosan – a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának Hattyas sori épület-komplexuma adott otthont.

Az előadásokból 8 szekciót alakítottunk ki, melyek a következők voltak:

- Változásmenedzsment, szervezetfejlesztés, hatékonyság;
- Felsőoktatás, képzés, tudásmenedzsment;
- Emberi erőforrás menedzsment;
- CSR, üzleti etika, szervezeti kultúra;
- Projektmenedzsment, innováció-menedzsment, kommunikáció;
- Munkaerőpiac, foglalkoztatás;
- Üzleti döntések, piac, stratégia;
- Civil szervezetek, közintézmények menedzsmentje.

A konferenciára plenáris előadóként ismét a vezetéstudomány kiemelkedő művelői fogadták el felkérésünket. Prof. Dr. Berde Csaba **„Menedzsment trendek hatása a vezetési iskolák kialakulására”** címmel, Prof. Dr. Noszkay Erzsébet **„Tudásmenedzsment – módszertani megközelítésben”**, Dr. habil. Krisztián Béla **„A taylori elvek a magyar gazdaságban”** címmel, Dr. Gyökér Irén egyetemi docens **„Humán tőke fejlesztése – globális karrier”** címmel tartott előadást. Dr. habil. Gulyás László, a konferencia szervező bizottságának titkára is ismertette kutatási eredményeit Taylor rémálma, avagy az alternatív munkaidőrendszerek előretörése” címmel.

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására a 2011-es első konferencia alkalmával „Taylor-díjat” alapított, melyet minden évben egy olyan tudósnek ítélnék oda, aki egyrészt a vezetéstudomány kiváló művelője, másrészt támogató- együttműködő kapcsolatban áll az Intézettel és az Intézet körül kialakult szakmai közösséggel. 2013-ban a Taylor-díjat Dr. Veres Lajos, a Dunaújvárosi Főiskola főiskolai tanára kapta.

A konferencián elhangzott plenáris és szekció előadások alapján készült tanulmányokat – kettős lektorálás után – a Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat 2014/1-2. számában jelentettük meg.

2014 februárjában meghirdettük a 4. Taylor Vezetéstudományi Konferenciát „A vezetés aspektusai Taylor után 103 évvel” címmel. A szakmai találkozó 2014. május 30-án lesz Szegeden.

MIKLÓS PÉTER: Beszámoló

a

III. ÚJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD

Nemzetközi tudományos konferencia a Horthy-korszakról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2013. december 13-án rendezte meg Szegeden a MTA Szegedi Akadémiai Bizottság székházában ezen konferenciát. A program az alábbiak szerint alakult:

Délelőtti plenáris előadás

Levezető elnök: Dr. PhD Miklós Péter

Idő	Előadó	Az előadás címe
10.30. 10.40.	Dr. Prof. Szávai Ferenc	MEGNYITÓ
10.40. 11.00.	Dr. PhD Vizi László Tamás (Kodolányi János Főiskola)	Gróf Károlyi József és a királypuccsok. Egy legitimista főispán lemondásának politikai háttere.
11.00. 11.20.	Prof. Dr. Szávai Ferenc (Kaposvári Egyetem)	A magyarországi német kisebbség a Horthy-korszakban
11.20. 11.40.	Dr. habil. Gulyás László (SZTE)	A magyar külpolitika és a nagy gazdasági világválság
11.40. 12.00.	Dr. PhD Andrej Tóth (Silesian University in Opava)	Prága hozzáállása Budapest Népszövetséghez való társulási törekvésehez (1920–1922)
12.00. 12.20.	Dr. habil. Tóth Imre (NYUME, Sopron)	A trianoni Magyarország külpolitikai elitje. Konceptiótlanság vagy szereptévesztés Kánya Kálmán külügyminiszterségében
12.20. 12.40.	Dr. Olasz Lajos (SZTE)	<i>A kormányzó 1938. augusztusi, németországi útja</i>
12.40. 13.10.	Hozzászólások és vita	
13.10. 13.30.	Könyv és folyóirat bemutatók Az Attraktor kiadó „FIAT IUSTIA. A Horthy-korszak revidált története” című könyvsorozatában megjelenő újabb kötetek bemutatása A sorozat 2. kötete Kerepeszki Róbert: A Vitézi Rend 1920-1945. A sorozat 3. kötete: Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete. A sorozat 4. kötete: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 2. (1924-1931) A köteteket bemutatja Gulyás László a sorozat szerkesztője A Közép-Európai Közlemények No22-es (VI. évfolyam 4. szám 2013/4.) számának (Horthy-korszak tematikus szám) bemutatása. A folyóirat e számát bemutatja Dr. PhD. Miklós Péter, a Közép-Európai Közlemények Horthy-korszak rovatának rovatvezetője.	
13.30. 14.40.	Ebéd és kötetlen szakember találkozó	

Délutáni plenáris előadás

Levezető elnök: Dr. PhD Vizi László Tamás

14.40. 15.00.	Dr. PhD Miklós Péter (SZTE)	Forradalom és ellenforradalom Izsákon és Orgoványon – az egyházi források tükrében
15.00. 15.20.	Dr. PhD Orosz László (Kodolányi János Főiskola)	Adalékok a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon
15.20. 15.40.	Dr. PhD Csíky Balázs	A két világháború közötti magyarországi katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében
15.40. 16.00.	Dr. PhD Suba János	A Magyar Állam határőrizete 1922-1938
16.00. 16.20.	Dr. CsC Nagy Miklós Mihály	Magyar államtér és külpolitikai kényszer
16.20. 16.50.	Hozzászólások és vita	
16.50. 17.00.	Kávészünet	
17.00. 17.20.	Fizel Natasa (SZTE)	Dolch Erzsébet és az újszegedi Kerti Iskola, Egy rendhagyó női karrierút a Horthy-korszakban
17.20. 17.40.	Dr. Sipos József CsC (SZTE)	Az Egységes Párt és az 1922-es választások.
17.40. 18.00.	Zeman Ferenc PhD-hallgató (SZTE)	Epizódok a két világháború közötti hódmezővásárhelyi képviselő-választások történetéből
18.00. 18.20.	Kohári Nándor (ELTE)	A Független Kisgazdapárt az 1935-ös választásokon
18.20. 18.40.	Pintér István (Hódmezővásárhely)	Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet
18.40. 19.00.	Dr. PhD Sarnyai Csaba (KGRE)	Vallási és/vagy nemzeti kisebbség A román konkordátum vitája a magyar katolikusok szemszögéből
18.00. 19.20.	Hozzászólások és vita	

Gulyás László: Beszámoló

a

VI. RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK KONFERENCIA PARTIUM, BÁNSÁG, SZÉKELYFÖLD ÉS ERDÉLY MINT TÖRTÉNELMI RÉGIÓK konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2013. november 29-én rendezte meg Szegeden a MTA Szegedi Akadémiai Bizottság székházában ezen konferenciát. A program az alábbiak szerint alakult:

DÉLELŐTTI PLENÁRIS ELŐADÁS

Levezető elnök: Prof. Dr. Szávai Ferenc

- 10.30.-10.40.** Megnyitó: **Prof. Dr. Szávai Ferenc**
10.40.-11.00. **Prof. Dr. Süli-Zakar István-Szilágyi Ferenc:** A partiumi magyar autonómia történelmi, etnikai és társadalomföldrajzi alapjai
11.00.-11.20. **Dr. habil. Gulyás László:** Nagy-Románia régiói, avagy földrajzi érvek és ellenérvek a román nemzetállamépítés folyamatában
11.20.-11.40. **Vincze Gábor:** A Magyar Autonóm Tartomány, a „székely autonóm régió”. Mítosz és valóság.
11.40.-12.00. **Prof. Dr. Hajdú Zoltán:** Autonómiaváltozatok Erdélyben 2012–2013
12.00.-12.20. **Dr PhD Tonk Márton:** Az erdélyi magyar nyelvű oktatás jellemzői, különös tekintettel a felsőoktatásra
12.20.-13.00. **Vita, hozzászólások**
13.00.-14.00. Ebéd és kötetlen szakember-találkozó

DÉLUTÁNI PLENÁRIS ELŐADÁS

Levezető elnök: Dr. PhD Vizi László Tamás és Dr. PhD Csüllög Gábor

- 14.00.-14.20.** **Dr. PhD Vizi László Tamás:** Egy erdélyi arisztokrata a magyar külügyek élén- Bánffy Miklós
14.20.-14.40. **Muradin János Kristóf:** Összmagyar gondolat regionális köntösben. Az Erdélyi Párt 1940 és 1944 között
14.40.-15.00. **Dr. Nagy Miklós Mihály CsC:** A Partium és Erdély szerepe a magyar hadtörténelemben.
15.00.-15.20. **Dr. PhD Suba János:** Partium ábrázolása a középiskolai atlaszokban.
15.20.-15.40. **Dr. PhD Csüllög Gábor:** A történeti tájhasználatváltozás térszerkezeti következményei a 17 –19. századi Tiszántúlon.
15.40.-16.00. **Vita, hozzászólások**
16.00.-16.20. **Kávészünet**

- 16.20.-16.40.** **Dr. PhD Kolléga-Tarsoly István:** II. József bánsági telepítése
- 16.40.-17.00.** **Dr. habil. Marjanucz László:** Francesco Grisellini Bánság képe
- 17.00.-17.20** **Dr. habil. Kókai Sándor:** Bánság társadalmi-gazdasági sajátosságai (1718–1918)
- 17.20.-17.40.** **Dr PhD. Sarnyai Csaba Máté:** Az erdélyi Katolikus Státus gazdasági helyzetének változása az impériumváltás után
- 17.40.-18.00.** **Vita, hozzászólások**